

Irina van Aalst

Cultuur in de Stad

over de rol van culturele voorzieningen in de ontwikkeling van stadscentra

Cultuur in de Stad

over de rol van culturele voorzieningen in de ontwikkeling van stadscentra

Culture in the City

on the role of cultural amenities in the development of city centers
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus, Prof. dr. J.A. van Ginkel,
ingevolge het besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 30 mei 1997 des ochtends te 10.30 uur

door
Irina van Aalst
geboren op 15 mei 1965
te Den Haag

Promotoren: Prof. dr. A.M.J. Kreukels
Universiteit Utrecht, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Prof. dr. E.R.M. Taverne
Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van:
J.E. Jurriaanse Stichting, Rotterdam
Urban Research Centre Utrecht (URU)

De figuren en kaarten zijn vervaardigd door het kartografisch laboratorium van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht. De Engelse vertaling van de samenvatting is verzorgd door drs. Nancy Smyth Van Weesep.

Colofon

Foto's omslag en in het boek: Irina van Aalst

Inhoud

Voorwoord	9
1 Introductie	11
1.1 De 'museumboom': constateren van een verschijnsel	11
1.2 Definiëren van de probleemstelling	14
1.3 Analyseren van het verschijnsel	16
1.4 Opbouw van het boek	18
 <i>DEEL I</i>	
2 Het museum: een hedendaagse kathedraal?	23
2.1 Museale taken	24
2.2 Museumarchitectuur	25
2.3 Museum als stedenbouwkundig element	28
2.4 Museumhausse	29
3 Het aanbod en gebruik van stedelijke culturele voorzieningen: trends en variaties	33
3.1 Sociaal-economische processen	33
Kunst en cultuur als economische groeisector	36
Culturele voorzieningen als vestigingsvoorwaarde: de potentiële bedrijven	37
3.2 Demografische en sociaal-culturele variatie	39
Symbolische waarde van culturele voorzieningen	41
Culturele voorzieningen als vestigingsvoorwaarde: de potentiële bewoners	42
3.3 Politiek-bestuurlijke veranderingen	43
Culturele voorzieningen als stedelijk visitekaartje	44
3.4 Rol en functie van culturele voorzieningen in de recente stadsontwikkeling: een overzicht van trends en variabelen	45
4 Besluitvormingsprocessen, stedelijke ontwikkeling en stedelijk beleid: theoretische context	51
4.1 Elite-theorie versus pluralisme	52
4.2 Neomarxisme en de local-state-benadering	54
4.3 'Growth machines' versus 'urban regimes'	56
4.4 Stedelijk beleid: buiten de grenzen van de stad	60
4.5 Complexe besluitvorming: pluricentrisch perspectief	62
4.6 De institutionele benadering	63
4.7 Besluitvorming en stedelijk beleid: raamwerk voor onderzoek	64

DEEL II

5 Ontwikkelingen op het Europese front: Frankfurt am Main	69
5.1 Inleiding en plaatsbepaling	69
Ruimtelijke ordening en planning: bestuurlijke context	71
Kunst- en cultuurbeleid: bestuurlijke context	72
5.2 Stedelijke ontwikkeling van Frankfurt: 1945-1995	75
Wederopbouw (1945-1968)	76
Schaffe eine menschliche Stadt (1968-1977)	77
Das Neue Frankfurt: stedelijke vernieuwing (1977-1989)	79
Het heden en de toekomst (1989-)	80
5.3 Ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid van Frankfurt: 1945-1995	82
Beperkt beleid (1945-1965)	82
Kultur für Alle (1965-1977)	83
Kultur für Morgen (1977-1990)	84
Kultur als Lebensform (1990-)	86
5.4 Stad, kunst & cultuur: project Museumsufer	87
5.4.1 Museumsufer: actoren en planvorming	87
Politieke conflicten	87
Planvorming	88
Het Speerplan (1981)	89
5.4.2 Museumsufer: clustering van museale instellingen	90
5.4.3 Museumsufer: binding en meerwaarde?	92
De instellingen	92
De bezoekers	93
5.5 Bevindingen en conclusies	95
6 Het Nieuwe Rotterdam	103
6.1 Stedelijke ontwikkeling van Rotterdam: 1940-1995	105
Rotterdam 'werkstad': wederopbouw en expansie (1941-1972)	105
Rotterdam 'woonstad': stadsvernieuwing (1972-1984)	109
Het 'Nieuwe Rotterdam': aanzet tot stedelijke vernieuwing (1985-1987)	111
Rotterdam 'complete stad': stedelijke vernieuwing (1987-)	114
Toekomstproject Rotterdam 2045	118
6.2 Ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid van Rotterdam: 1945-1995	120
Rapport van de Commissie voor het Kunstbeleid (1957): schoonheid	120
Nota Kunstbeleid in Rotterdam (1978): welzijn	122
Nota De Kunst en de Stad (1993): kwaliteit	123
6.3 Stad, kunst en cultuur: project Museumpark	128
6.3.1 Museumpark: planvorming en inrichting	128
Gevecht om de ruimte	130
Stedenstrijd om het Nederlands Architectuurinstituut	131
6.3.2 Museumpark: clustering van museale instellingen	132
Volkspark voor cultuur	132
Het hedendaagse Museumpark	134
6.3.3 Museumpark: binding en meerwaarde?	139
De instellingen: Stichting Museumpark	139
De bezoekers	140
6.4 Bevindingen en conclusies	142

7 Slotbeschouwing	153
7.1 Twee steden, twee projecten: één verhaal?	154
7.2 Twee steden, twee projecten: één spel?	156
7.3 Cultuur in de stad: tot slot	158
Noten	163
Bijlagen	
1 Interviews/Respondenten	165
2 Kerngegevens musea en museumbezoek in Nederland	167
3 Kerngegevens musea en museumbezoek in Duitsland	172
Geraadpleegde literatuur	175
Summary	189

Voorwoord

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

1 Introductie

Steden bestaan niet alleen in werkelijkheid. Het zijn ook verzinsels, producten van de verbeelding. De mythen die een stad over zich zelf vertelt zijn terug te vinden in wat men het culturele zelfbeeld van de stad zou kunnen noemen (...). De laatste jaren zijn er in de steden nieuwe verhalen ontstaan, er wordt anders gesproken over de identiteit van de stad (...).

Paul Kuypers (1993: 153)

In veel steden hebben kunst en cultuur de afgelopen jaren meer accent gekregen in het lokale beleid. Dit heeft geleid tot de bouw en uitbreiding van musea en kunsthallen, de ontwikkeling van theaters en operagebouwen en de organisatie van tijdelijke evenementen zoals festivals. Daarnaast worden veel steden momenteel gekenmerkt door de aanwezigheid van een concentratie van uitgaansmogelijkheden, zogenaamde 'cultural districts'. Culturele voorzieningen lijken elementen van stadspromotie te zijn en veel gemeenten profileren zich dan ook met een aansprekende schouwburg, een sensationeel museum of een jaarlijks terugkerend festival. Zo hoort het Chassé Theater bij Breda, de Kunsthal bij Rotterdam en wordt het North Sea Jazz-festival als vanzelfsprekend geassocieerd met de stad Den Haag. Van oudsher zijn kunst- en cultuurvoorzieningen met de stad verbonden. Niet enkel om het simpele feit dat de stad vanwege haar centrale functie beschikt over een gedifferentieerd aanbod van voorzieningen. Ook vanwege het feit dat goed functionerende steden zich kenmerken door de aanwezigheid van grote groepen mensen, waaronder kunstenaars en toeschouwers. In de stad wordt op deze wijze een milieu verschaft waarin zowel de productie als de consumptie van kunst en cultuur kansen worden geboden (Heinemeijer 1993). Daarnaast is cultuur nauw verweven met stadsontwikkeling en architectuur en past het als zodanig in de morfologie, het weefsel van de stad (Kuypers 1993).

1.1 De 'museumboom': constateren van een verschijnsel

Often the museum is no longer a building at all, but a site (...).

Robert Lumley (1988: 1)

Bij de recente (financiële) inspanningen ten aanzien van culturele voorzieningen springen investeringen in musea in het oog. In veel steden in West-Europa en de Verenigde Staten doet zich een explosieve groei voor in de bouw en verbouw van musea. Parijs is in dit kader een treffend voorbeeld. De museumhausse zette halverwege de jaren zeventig in met de realisering van het Centre Pompidou ('Beaubourg'), een cultuurcentrum met onder andere een museum voor moderne kunst, een openbare bibliotheek, conferentieruimten en een restaurant. Een aantal jaren later werd in Parijs het afgedankte Gare d'Orsay gerestaureerd en ingericht tot Musée d'Orsay. Inmiddels nadert, eveneens in de Franse hoofdstad, de voltooiing van een uitgebreid en geheel verbouwd Grande Louvre, thans het grootste museumcomplex ter wereld.

In Nederland steeg het aantal musea tussen 1980 en 1993 van 485 naar 749 (CBS; zie bijlage

Error! Unknown switch argument.

2). Voor een groot aantal nieuwe musea is nieuwbouw gerealiseerd waarover inmiddels veel is geschreven. Zo is in Rotterdam zeer recent het gebied rondom museum Boymans-van Beuningen omgedoopt tot het Museumpark. In het park hebben inmiddels het Nederlands Architectuurinstituut en de Kunsthal hun intrek genomen in nieuwe gebouwen die ontworpen zijn door twee Nederlandse architecten, respectievelijk Jo Coenen en Rem Koolhaas. In Utrecht is in 1994 het Masterplan Museumkwartier gepresenteerd, een project dat het zuidelijk deel van de historische binnenstad als cultuurhistorisch centrum herkenbaar moet maken. In Amsterdam zal in de komende jaren het Museumplein een nieuw gezicht krijgen en zal een aantal musea worden verbouwd. Architect Alvaro Siza Vieira is aangetrokken om de uitbreiding van het Stedelijk Museum vorm te geven en inmiddels heeft de architect Quist het Rijksmuseum van een nieuwe vleugel voorzien.

De museumgolf beperkt zich echter niet alleen tot de vier grote steden. Een aantal opvallende projecten is juist daarbuiten te vinden. In Groningen bijvoorbeeld is eind 1994 het nieuwe Groninger Museum geopend, een ontwerp van Alessandro Mendini waarin architectuur, design en kunst zijn gecombineerd. En in Maastricht staat op het voormalige Sphinx-Céramiqueterrein aan de oevers van de Maas het nieuwe Bonnefantenmuseum, een creatie van Aldo Rossi.

Duitsland loopt voorop in de zogenaamde 'museumboom'. Tussen 1982 en 1992 verdubbelde het aantal musea van 1454 naar 2877 (Statistisches Bundesamt; zie bijlage 3). Daar wedijveren de steden Frankfurt, Keulen, München, Stuttgart en Berlijn zichtbaar om het meest sensationele museum. In Frankfurt werd vanaf 1983 minimaal één nieuw museum per jaar gebouwd. Dit resulteerde in de jaren tachtig in de Museumsufer met elf nieuwe musea. Architecten over de gehele wereld werden aangetrokken om nieuwe en spectaculaire gebouwen te ontwerpen. Zo ontwierp de Amerikaanse architect Richard Meijer een imposant gebouw voor het Museum für Kunsthandwerk aan de oevers van de Main en verbouwde Oswald Mathias Ungers een oude villa tot Architekturmuseum. In het stadscentrum van Keulen zijn in diezelfde tijd het Wallraf-Richartz Museum en het Museum Ludwig in een geheel nieuw gebouw ondergebracht.

Niet alleen het aantal musea steeg gestaag, ook het aantal bezoekers nam de afgelopen jaren toe. Sinds 1970 is het aantal museumbezoeken in Nederland bijna verdrievoudigd en ten opzichte van 1980 bijna verdubbeld ¹. Bezochten in 1980 nog circa 14,5 miljoen mensen een Nederlands museum, in 1993 waren dit er 23 miljoen (CBS; zie bijlage 2). In de landen om ons heen zien we een zelfde ontwikkeling. Zo steeg het aantal bezoekers aan Duitse musea van 52 miljoen in 1982 tot circa 75 miljoen in 1993 (Statistisches Bundesamt; zie bijlage 3). Lange rijen wachtenden voor de loketten van musea zijn inmiddels geen ongewoon verschijnsel meer. De vrijetijdscultuur en het kunsttoerisme hebben het museum ontdekt als één van de topattracties in de stad. Het museum lijkt zich inmiddels aangepast te hebben aan de wensen van de vele bezoekers en wordt steeds meer een vrijetijdscentrum met minimaal een (boek)winkel, een filmzaal en een bibliotheek. De schaarse en sobere koffiehoecken van voorheen groeiden bovendien uit tot ware horecacentra, zodat zich ook dáár rijen wachtenden zijn gaan vormen (Van de Ven 1989). Vooral de grote tentoonstellingen - zoals Vermeer, Van Gogh en La Grande Parade - worden druk bezocht en zijn soms tot middernacht geopend om aan de vraag te kunnen voldoen. Daarnaast is het in sommige gevallen zelfs noodzakelijk vooraf een kaartje voor een tentoonstelling te reserveren bij een filiaal van een bank.

Het hedendaagse museumgebouw is een attractie op zichzelf geworden en wordt door sommige auteurs wel omschreven als "een tweede lijst om het kunstwerk" (o.a. Wortmann

Error! Unknown switch argument.

1991). Bezoekers lijken vaak alleen al te komen om de ruimtelijke ambiance van het gebouw te beleven.

De vraag dringt zich op welke motieven ten grondslag liggen aan de recente museumgolf. Gaven de hoge bezoekcijfers in de jaren tachtig en negentig een impuls aan de bouw van nieuwe musea, kon de bezoeker de verleiding van de nieuwe, sensationele musea niet weerstaan, of is de museumhousse wellicht een voorbeeld van één van de vele tijdelijke modeverschijnselen?

Het museum zélf is natuurlijk geen nieuw fenomeen. Van oudsher is het museum gevestigd in de stad als het symbool van de Westerse beschaving (Van de Ven 1989; zie hoofdstuk 2). De bouw van een groot museum diende vaak een nationaal belang terwijl tegenwoordig vaker de stad als uitgangspunt centraal lijkt te staan. Nieuw is het feit dat musea worden ingezet bij de revitalisering van de stadscentra en worden gebruikt om verpauperde stadsdelen nieuw leven in te blazen. In het bouwprogramma van het eerder genoemde Centre Pompidou in Parijs was dit zelfs expliciet als uitgangspunt opgenomen (Van de Ven 1989). De aanwezigheid van deze zogenaamde 'culturele supermarkt' - aangeprezen met de slogan 'Venez voir, écouter, lire, jouer, comprendre, sentir, rêver; centre national d'art et de culture Georges Pompidou', kortom 'voor ieder wat wils' - zou de bezoeker moeten verleiden tot een tochtje naar dit gedeelte van het stadscentrum. Inmiddels is het zo'n beetje het drukst bezochte museum ter wereld met gemiddeld 25.000 bezoekers per dag (Heinich 1988). De strategie met dit museum als inzet blijkt succesvol te zijn.

In veel steden zien we dat nieuwe musea gesitueerd zijn op markante plekken in het stadscentrum. Het lijkt erop dat de bouw van nieuwe musea wordt gevoed door motieven met betrekking tot het vergroten van de aantrekkelijkheid van de stad. Bij potentiële bewoners en bedrijven dient de stad in kwestie 'op te vallen'. Paradoxaal genoeg leidt het streven van steden zich van elkaar te onderscheiden in veel gevallen echter tot een verdergaande uniformiteit (zie paragraaf 3.3).

De vraag naar de beweegredenen die leiden tot de bouw van nieuwe musea en de uitbreiding van bestaande, is een interessante. Zijn intrinsieke en kunstinhoudelijke argumenten doorslaggevend of spelen plaatspromotie en stedelijk imago een belangrijker rol? Kortom, is het de museumwereld zélf die initieert, of zijn er andere instellingen die baat hebben bij een verdergaande groei en uitbreiding van musea?

1.2 Definiëren van de probleemstelling

*Wat verandert springt veel meer in 't oog dan datgene wat bij 't oude blijft*².

In het licht van voorgaande beschouwingen en constatering is voor het onderhavige onderzoek de volgende probleemstelling geconstrueerd:

Welke rol en functie vervullen culturele voorzieningen, in casu musea, in de recente ontwikkeling van stadscentra? Welke actoren zijn bij de besluitvorming en realisering betrokken en wat zijn hun overwegingen, referenties en belangen?

De breed georiënteerde hoofdvraag dwingt tot het maken van een aantal strategische keuzes. In het tijdsbestek van deze studie is het nagenoeg onmogelijk om de vraag in zijn algemeenheid te beantwoorden. Dit is ook weinig zinvol daar de functie van dit onderzoek voornamelijk exploratief is.

Een eerste keuze die in dit onderzoek wordt gemaakt is die ten aanzien van de benadering. Het perspectief van de stedelijke planologie en de stedelijke inrichting, aangevuld met ideeën en visies uit de bestuurskunde, de sociale geografie en de stadssociologie, staat centraal. Inherent aan het maken van deze keuze is het uitsluiten van een aantal andere invalshoeken. Zo zal in dit onderzoek het terrein van de kunst- en cultuurwetenschappen slechts in een zijlijn worden betrokken, ondanks het feit dat een culturele voorziening - het museum - centraal staat. In dit planologisch onderzoek wordt ingegaan op de aanbodzijde van voorzieningen, de culturele accommodaties. Bij een accent op het aanbod is het vanzelfsprekend dat, waar nodig, ook de vraagzijde en het gebruik van culturele voorzieningen aan bod zal komen. Aanbod en vraag zijn immers onlosmakelijk met elkaar verbonden. De vraagzijde krijgt echter geen nadruk in het onderzoeksontwerp en het veldwerk.

Een tweede keuze die in dit onderzoek wordt gemaakt, betreft de toespitsing op één type culturele voorziening: het museum. Deze beslissing is ingegeven door de constatering dat het aantal musea de laatste jaren sterk toeneemt, musea een belangrijker plaats lijken in te nemen in het lokale beleid, en de museumgebouwen vaak beeldbepalend zijn. De musea worden echter niet bestudeerd in de hoedanigheid van onafhankelijke instellingen, maar zijn geselecteerd op projectniveau: een ruimtelijke clustering van museale instellingen. De keuze hiervoor is gebaseerd op de veronderstelling dat het effect op de ruimtelijke verschijningsvorm van stadscentra van een dergelijke clustering groter is dan dat van individuele instellingen. Museumkwartieren, museumoevers en museumparken vragen meer absolute ruimte in een stad. Het betreft dikwijls de herontwikkeling van een omvangrijk gebied waarmee grote veranderingen teweeg worden gebracht in de ruimtelijke compositie van een stad. Daarnaast is de projectmatige aanpak van een dergelijke gebiedsontwikkeling als een in plaats en tijd afgebakend geheel, een herkenbaar voorbeeld van stedelijk beleid en stedelijke planning. Bij de reconstructie van de totstandkoming van de in dit onderzoek geselecteerde projecten zal de aandacht in het bijzonder uitgaan naar de betrokken actoren: individuen of vertegenwoordigers van een organisatie die het vermogen hebben om het verloop van gebeurtenissen te beïnvloeden dan wel te sturen. Actoren, die bij de besluitvorming en realisatie van het project betrokken zijn geweest, worden in de tijd 'gevolgd'.

Error! Unknown switch argument.

Interessant zijn de vragen of de initiatiefnemers afkomstig zijn uit de museumwereld zélf, of juist van daarbuiten en welke belangen en motieven ten grondslag liggen aan de totstandkoming van de desbetreffende projecten.

Een derde keuze hangt direct samen met de twee voorgaande selectiecriteria. In het onderhavige onderzoek worden alle museale instellingen die in het betreffende gebied aanwezig zijn meegenomen, ongeacht het karakter van de objecten die er tentoongesteld worden.

Bij de bovengenoemde niet-specifieke en globaal geformuleerde probleemstelling ligt het voor de hand de keuze te maken voor casestudies. In het onderzoek is gekozen voor twee projecten, in twee steden in twee verschillende landen: de Museumsufer in Frankfurt am Main (Duitsland) en het Museumpark in Rotterdam (Nederland). De keuze voor de twee landen is gebaseerd op het feit dat in beide een totaal ander bestuursstelsel wordt gehanteerd: Duitsland is een federale staat, Nederland een min of meer centralistische staat. Verondersteld wordt dat de verschillende bestuurlijke systemen een 'eigen' invloed hebben op de besluitvorming, ontwikkeling en realisering van de betreffende projecten in de geselecteerde onderzoekssteden. De twee museumprojecten zélf zijn uit een bredere verzameling projecten geselecteerd op basis van een aantal overwegingen. Een eerste argument voor de selectie van juist deze casestudies hangt nauw samen met de steden waarin de projecten gelegen zijn. Beide steden hebben van oudsher niet de naam een 'cultuurstad' te zijn. Rotterdam staat vooral

bekend als internationale havenstad en distributiecentrum, terwijl Frankfurt am Main overwegend naambekendheid heeft als een internationale 'bankenstad'. Toch hebben beide steden in de jaren tachtig veel geïnvesteerd in de culturele infrastructuur.

Daarnaast tonen beide museumprojecten een gelijksoortig ruimtelijk beeld: een clustering van een aantal nieuwe museale instellingen en uitbreidingen van reeds bestaande in het centrum van de stad. De projecten verkeren echter in een verschillende fase van ontwikkeling. Het Museumpark in Rotterdam stond bij aanvang van deze studie in 1991 in de kinderschoenen en was nog niet geheel voltooid. De realisatie van de Museumsufer in Frankfurt am Main was reeds halverwege de jaren tachtig een feit. Verondersteld wordt dat de 'voorsprong' van Frankfurt ten opzichte van Rotterdam de mogelijkheid biedt om inzicht te krijgen in de wijze waarop het project inmiddels functioneert en is ingebed in de stedelijke structuur.

Bij de selectie van de casestudies is geprobeerd de variantie in de veronderstelde doelstellingen en oorzaken die ten grondslag liggen aan beide projecten, zoveel mogelijk te minimaliseren teneinde beide empirische studies beter met elkaar te kunnen vergelijken. Echter, het feit dat in dit onderzoek is gekozen voor casestudies in twee verschillende steden in twee verschillende landen beperkt de uiteindelijke generalisatie van bevindingen en uitspraken. Het streven is dan ook niet gericht op generalisatie. Daarmee is niet gezegd dat algemene bevindingen en resultaten van dit onderzoek irrelevant zouden zijn voor (beleids)ontwikkelingen in andere steden.

Voor wat betreft de dataverzameling wordt in dit onderzoek onder meer gebruik gemaakt van secundair statistisch materiaal, beleidsnota's en -rapporten, ruimtelijke plannen, archiefmateriaal, vergaderstukken, ambtelijke brieven, notulen, raadsbesluiten en krantenberichten. In het empirische deel wordt, naast bovengenoemde bronnen, eveneens gebruik gemaakt van interviews met 'sleutelinformanten'. Het gaat hier om individuen (of vertegenwoordigers van organisaties) die een prominente rol vervulden bij de realisatie van

Error! Unknown switch argument.

het desbetreffende project. Zij worden aan de hand van een gestructureerde vragenlijst benaderd. Evenals het empirisch onderzoek zal ook de literatuurstudie zich niet beperken tot de Nederlandse situatie. Het fenomeen de museumhausse en de theoretische noties die ten grondslag liggen aan dit onderzoek worden vanuit een internationaal perspectief bestudeerd.

1.3 Analyseren van het verschijnsel

Geen identiteit zonder geschiedenis. En wie geschiedenis zegt, denkt toekomst.

Willem Frijhoff (1993: 18)

Om antwoord te kunnen geven op de eerste onderzoeksvraag over de rol en functie van culturele voorzieningen in de recente ontwikkeling van stadscentra zal moeten worden teruggedaan in de tijd. Actuele ontwikkelingen zijn onlosmakelijk verbonden met ontwikkelingen in het verleden. De hernieuwde internationale belangstelling voor kunst en cultuur in de stedelijke inrichting heeft dan ook alles te maken met de wijze waarop de stedelijke ontwikkeling zich na 1945 heeft voltrokken.

Fainstein & Fainstein (1984) gaven een eerste aanzet voor de ontwikkeling van een analytisch model voor wat betreft de hoofdkenmerken van achtereenvolgens het stedelijk beleid, de maatschappelijke context en de inhoud en vorm van de stedelijke planning. Een aantal auteurs (w.o. Kreukels 1985) bouwde verder op deze empirische generalisatie, gebaseerd op onderzoek in een aantal Amerikaanse steden, die een beschrijving geeft van een aantal tendensen in het stedelijke systeem onder bepaalde historische omstandigheden.

In een aantal opzichten kunnen we de Verenigde Staten beschouwen als 'gidsland'. Zonder te willen suggereren dat alle ontwikkelingen uit de Verenigde Staten als vanzelfsprekend overwaaien naar West-Europa, dienen de stedelijke ontwikkelingen in de Verenigde Staten met bijzondere belangstelling te worden gevolgd. Veel maatschappelijke en stedelijke ontwikkelingen vinden daar eerder en extremer plaats.

Volgens Fainstein & Fainstein (1984) zijn er na de Tweede Wereldoorlog drie perioden te onderscheiden voor wat betreft de stedelijke ontwikkeling.

De eerste periode (1945-1965) wordt in de meeste Amerikaanse steden gekenmerkt door de opbouw en het economische herstel van de stedelijke centra, de zogenaamde Central Business Districts. Daarnaast ligt het accent op de verbetering van de infrastructuur, de bouw van bruggen en tunnels en een uitbreiding van het spoorwegennet. Dit houdt onder meer in dat er grootschalige verkeersdoorbraken plaatsvinden en een aantal stadsbuurten wordt gesloopt ten behoeve van de herinrichting en bereikbaarheid van de stadscentra (het concept van cityvorming). Fainstein & Fainstein (1984) spreken over een 'directive regime', dat wil zeggen dat de grootschalige ontwikkelingsprojecten grotendeels worden gefinancierd door de overheid en tot stand kunnen komen zonder veel oppositie. Door middel van uitgebreide structuurplannen - zogenaamde blauwdrukplannen - worden raamwerken vastgelegd die handvatten bieden aan projecten en investeringen. Deze plannen maken deel uit van de technisch georiënteerde benadering in de stadsplanning (Kreukels 1993a). In deze vorm van planning staat de wetenschappelijke beleidsvoorbereiding en het optimaal benutten van technische expertise centraal (Kreukels 1985).

In een manifest van de architecten Oswald Mathias Ungers, Reinhard Giesemann en Aldo

Error! Unknown switch argument.

Rossi worden al in 1960 de eerste protesten geuit tegen dit primaat van de technologie en de louter functionalistische opvattingen van het bouwen (o.a. Boyer 1994; Taverne 1987). Veel Amerikaanse steden worden in de jaren zestig gekenmerkt door maatschappelijke problemen, sociale onrust en rassenrellen. Bewoners verlaten de steden en oude stadswijken verpauperen. De inwoners van Amerikaanse steden komen hiertegen in verzet. In New York bevindt zich onder de protesterende burgers Jane Jacobs, woonachtig in de wijk West-Greenwich Village die op de nominatie staat om afgebroken te worden (Hall 1988). De acties in het gebied, en Jacob's persoonlijke ervaringen, resulteerden in één van de meest invloedrijke boeken in de historie van de planning: 'Death and life of great American cities' (Jacobs 1961). Jacobs houdt een pleidooi voor handhaving van de stedenbouwkundige structuur van de stad. Ook het verschijnen van een aantal andere kritische sociaal-wetenschappelijke publicaties aan het begin van de jaren zestig, zoals Anderson's 'The Federal Bulldozer', is illustratief voor de overgang naar een nieuwe periode, waarin definitief afgerekend moest worden met de kaalslag als een geplande vorm van stadsvernietiging (o.a. Hall 1988; Boyer 1994).

Dit leidt tot een tweede periode (1965-1974) die wordt gekenmerkt door rehabilitatie van stadswijken: de zogenaamde stadsvernieuwing. De nadruk wordt verlegd "(...) away from bulldozer clearance, toward rehabilitation and small-scale spot clearance" (Hall 1988: 264). Sociale doelstellingen krijgen nu een accent in de stedelijke beleidsprogramma's en plannen. Er is sprake van een 'concessionary regime', voornamelijk gericht op de belangen en huisvesting van lage inkomensgroepen (Fainstein & Fainstein 1984). 'Community-action programs' - buurtgerichte plannen waarbij veel ruimte wordt gegeven aan inspraak en participatie van bewoners - zijn typerend voor de stedelijke planning in deze periode (Fainstein & Fainstein 1984; Kreukels 1985). Ook op federaal niveau is er tussen 1964 en 1966 een snelle groei van het aantal programma's voor educatie, werkgelegenheid, gezondheidszorg en raciale integratie te constateren.

Als gevolg van de voortschrijdende suburbanisatie, de blijvende hoge werkloosheid en de verpaupering van oude stadswijken, maar ook door het feit dat de federale overheid in de Verenigde Staten in 1975 de financiering van de stadsvernieuwing grotendeels stopzet, vindt er opnieuw een abrupte overgang plaats naar een derde periode (1974-1983) van stedelijke vernieuwing. De periode wordt wel aangeduid als de tweede wedergeboorte van de stad, de zogenaamde 'Urban Renaissance II' (Kreukels 1985; Hall 1988). Deze wordt overheerst door programma's ten behoeve van de economische versterking van steden. Er vindt een aandachtsverschuiving plaats van sociale problemen naar stedelijke vernieuwing. Herstelprogramma's worden opgesteld die opnieuw gericht zijn op de stadscentra. In tegenstelling tot de voorgaande periode wordt de stadsplanning minder opgevat als een taak van de overheid alleen. Er heerst een politiek conservatisme ('conserving regime') "to preserve the fiscal stability of the local state" en de initiatieven worden verlegd naar de private sector (Fainstein & Fainstein 1984: 3; Mollenkopf 1983). Er is niet enkel sprake van een verandering van de inhoud van de plannen, maar ook van de planningsbenadering. De ruimtelijke planning wordt minder dan in voorgaande perioden gebaseerd op expertise, wetenschap en onderzoek en meer gericht op beeldvorming, concepties en aspiraties (Kreukels 1985). De integrale plannen verdwijnen grotendeels van het toneel en maken plaats voor afgebakende strategische projecten. Illustratief zijn in dit verband projecten zoals Baltimore's Inner Harbor, Boston's Quincy Market en San Diego's Horton Plaza (Hall 1989b). Stadsplanning wordt meer en meer gekenmerkt door een ondernemingsgerichte aanpak, een zogenaamde 'entrepreneurial style' (Kreukels 1985). Gaandeweg wordt het stedelijk beleid verbreed en krijgen, naast de economische, ook culturele aspecten (in de brede zin van het

Error! Unknown switch argument.

woord) meer accent. Nadruk wordt gelegd op de eigen kenmerken en de specifieke lokale kwaliteiten van de stad. Het functioneren van de steden wordt niet meer alleen afhankelijk geacht van ontwikkelingen ter plaatste, maar ook in toenemende mate van de positie van de stad in een breder ruimtelijk kader. Culturele voorzieningen en accommodaties krijgen in het kader van deze profilering een speciale rol toebedeeld.

Volgens Kreukels (1993b: 33) kunnen de sporen die de verschillende perioden hebben achtergelaten als jaarringen op bomen worden teruggevonden in steden en metropolen als Boston, Baltimore, San Francisco, Los Angeles, Washington en New York.

In West-Europese steden kan men een zelfde evolutiepatroon herkennen, al is er sprake van een vertraging in de tijd. De eerste periode na de oorlog wordt in Europese steden gekenmerkt door wederopbouw die noodzakelijk was als gevolg van de vele beschadigingen die de steden waren toegebracht tijdens de oorlog. De periode duurt in Nederland tot 1970 (Kreukels 1993b). Evenals in de Amerikaanse steden verschuift het accent in de tweede periode in de richting van een maatschappelijke oriëntatie. In Nederland duurt deze periode tot ongeveer 1985. Ook de derde periode, die van stedelijke vernieuwing, blijkt een algemeen verschijnsel in de westerse wereld. Hoogstens zijn er faseverschillen te constateren. Ook nu behoort Nederland in geen geval tot de koplopers. In de Verenigde Staten begint deze derde periode al omstreeks 1975 en ook een land als Frankrijk geeft al vroegtijdig inhoud aan de stedelijke vernieuwing. Parijs is de belangrijkste locatie waar het nieuwe Frankrijk in de praktijk wordt gebracht (Kreukels 1993b). Strategische plannen voor de stad worden hier gepresenteerd als sleutelprojecten. Illustratief hiervoor zijn Les Grande Travaux. In de regeerperiode van Mitterand zijn er in totaal tien Grote Werken gerealiseerd, waaronder de uitbreiding van het Louvre, L'Opéra Bastille, Cité des Sciences en Cité de la Musique in het Parc de la Villette en de onlangs geopende nieuwe nationale bibliotheek. Engeland en Duitsland volgen en Nederland begint vanaf 1983, na een uitgesproken regime van sociale woningbouw en stadsvernieuwing van de vooroorlogse woningvoorraad in de jaren zeventig, aarzelend aan de tweede wedergeboorte van de stad (Kreukels 1988).

Zonder de verschillen - die voornamelijk terug te voeren zijn op de invloed van economische krachten, politieke tradities en culturele ideologie - te negeren, doen zich dus interessante parallellen voor tussen landen in verschillende tijdsperioden (o.a. Parkinson et al. 1992). Voor een analyse van de meest recente ontwikkelingen, in internationaal perspectief, zijn het model van Fainstein & Fainstein (1984) en de constatering van Kreukels (1985, 1988, 1993a/b) van groot belang. Uiteenlopende landen en steden kunnen immers vergeleken en geijkt worden op basis van deze zogenaamde standaardevolutive. Daarnaast kan voor toekomstige opgaven geleerd worden uit de verschillen en overeenkomsten die zich daarbij manifesteren. Ondanks het feit dat er op lokaal niveau sprake zal zijn van vele variaties en unieke patronen, wordt de historische ontwikkeling van de steden Rotterdam en Frankfurt am Main bekeken tegen de achtergrond van het hierboven beschreven model. Bovendien wordt getracht voor de kunst- en cultuursector een periodisering te creëren, op zowel nationaal als lokaal niveau na 1945. In het onderhavige onderzoek staan immers twee beleidssectoren centraal: het kunst- en cultuurbeleid en het stedelijk inrichtingsbeleid. De verbondenheid tussen deze beleidssectoren is niet altijd vanzelfsprekend geweest. Het 'waarom' van het recentelijk naar elkaar toe groeien van beide beleidsvelden wordt per casestudie gedetailleerd geanalyseerd.

Error! Unknown switch argument.

1.4 Opbouw van het boek

Dit boek bevat zeven hoofdstukken en valt uiteen in twee delen. Het eerste deel, hoofdstuk 2 tot en met hoofdstuk 4, betreft een literatuurverkenning. Het tweede deel, hoofdstuk 5 en 6, is voornamelijk empirisch van aard. In hoofdstuk 7 worden de bevindingen en resultaten geconfronteerd met de uitgangspunten van het onderzoek.

Figuur 1.1 Opbouw boek

In hoofdstuk 2 komt het museum als *object van studie en van planning* aan de orde. De taken en functies van museale instellingen zullen de revue passeren. Aansluitend op de inleiding wordt gezocht naar achterliggende oorzaken en factoren die van invloed zijn op de steeds verdergaande groei van het aantal musea in westerse landen. De groei van het aanbod en van het gebruik van musea hangt niet enkel samen met interne veranderingen in musea, maar tevens met de *maatschappelijke context* waarbinnen de ontwikkelingen zich voltrekken en waarin sociale, economische en demografische factoren bepalend zijn. De invloed van dominante maatschappelijke tendensen op het aanbod en het gebruik van culturele voorzieningen in het algemeen, en op musea in het bijzonder, krijgt een prominente plaats in hoofdstuk 3. Voor de aanbodzijde zijn overwegend sociaal-economische ontwikkelingen en politiek-bestuurlijke veranderingen van belang. Aan de vraagzijde betreft het vooral demografische trends en sociaal-culturele variaties. In hoofdstuk 4 staat vervolgens de *besluitvorming* centraal. Om antwoord te kunnen geven op de vraag welke partijen betrokken zijn bij recente museumprojecten, dient er eerst een sluitend theoretisch perspectief gecreëerd te worden. Daartoe wordt een aantal theoretische benaderingen tegenover elkaar gezet en in chronologische volgorde behandeld. Dit mondt uit in een theoretische plaatsbepaling van de bestuurlijke context voor het onderhavige onderzoek.

Het tweede deel van het boek is voornamelijk empirisch van aard. De twee casestudies - de Museumsufer in Frankfurt am Main en het Museumpark in Rotterdam - worden in respectievelijk hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6 voor het voetlicht gebracht. Beide hoofdstukken hebben een zelfde opbouw. Allereerst worden het stedelijke beleid en de stedelijke planning na de Tweede Wereldoorlog uiteengezet aan de hand van het eerder beschreven analytische model van Fainstein & Fainstein (1984). Vervolgens komt op een zelfde wijze het kunst- en cultuurbeleid aan de orde, waarbij de koppeling tussen beide beleidssectoren steeds centraal staat. Aan het lokaal niveau wordt reliëf gegeven door het te confronteren met de ontwikkelingen op nationaal dan wel federaal niveau.

Na een schets van deze ontwikkelingen worden de geselecteerde museumprojecten bestudeerd. Doelstellingen en overwegingen die ten grondslag liggen aan beide projecten komen aan de orde. Evenals de planvorming in de tijd en de partijen die betrokken zijn bij de ontwikkeling en realisering. De realisatie van de Museumsufer in Frankfurt am Main doet dienst als 'opmaat' voor de ontwikkelingen in Rotterdam. Beide hoofdstukken worden afgesloten met een overzicht van de bevindingen.

In hoofdstuk 7 worden de empirische ervaringen en resultaten geconfronteerd met de uitgangspunten van deze studie. In het verlengde van de onderzoeksbevindingen wordt het boek afgesloten met een aantal beschouwingen over toekomstige stedelijke ontwikkelingen

en de rol van culturele voorzieningen daarin, op de rand van de 21e eeuw.

Error! Unknown switch argument.

Eindnoten hoofdstuk 1:

1.. Het CBS registreert het aantal bezoeken per jaar. Eén persoon kan per jaar meerdere musea bezoeken, waardoor het aantal bezoekers dus geringer zal zijn dan het aantal bezoeken. Door de gelijktijdige toename van het aantal musea schommelt het gemiddelde aantal bezoekers per museum rond de 31.000 (CBS, verschillende jaren). Uit onderzoek van Van Leenders & Sips (1996) blijkt echter dat bijna de helft van het aantal bezoeken werd gebracht aan één van de zestig grootste musea in Nederland.

2.. H.G. Gadamer, geciteerd in Taverne (1987: 50).

DEEL I

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

2 Het museum: een hedendaagse kathedraal?

Elke stad moet een museum hebben; elk museum moet af en toe een grote overzichtstentoonstelling hebben; elke overzichtstentoonstelling 'moet men gezien hebben' (...) het gaat om het spektakel.

Wortmann (1991: 38)

Het museum wordt door de International Council of Museums (ICOM) omschreven als “(...) een permanente instelling, in dienst van de gemeenschap en haar ontwikkeling, toegankelijk voor het publiek, niet gericht op het maken van winst, die de materiële getuigenissen van de mens en zijn omgeving verwerft, behoudt, wetenschappelijk onderzoekt, presenteert en hierover informeert, voor doeleinden van studie, educatie of genoegen” (Vaessen 1986: 82)³. Er bestaat ondanks deze algemene definitie zeer weinig consensus over wat er precies onder een museum moet worden verstaan. De musea die in de gids *Nederland Museumland 1995* worden genoemd, lopen uiteen van het Rijksmuseum in Amsterdam tot het Grootmoederskeukenmuseum in Nijmegen. De verscheidenheid aan musea is met andere woorden groot, en de aard van de collecties die er tentoongesteld worden is divers. De objecten variëren van klompen tot fietsen, van naaimachines tot barometers en van postzegels tot schilderijen. En dan zijn er ook nog musea die gericht zijn op een specifieke activiteit zoals het circusmuseum, het spoorwegmuseum en het architectuurmuseum. Het is de vraag of het gerechtvaardigd is dat alle openbare collecties voor het predikaat museum in aanmerking komen. Onlangs is er in dit kader een discussie losgebarsten over de kwaliteit en professionaliteit van het museale veld (o.a. Bergevoet 1994). Een zogenaamde museumnormering zou in de toekomst wellicht duidelijk kunnen maken welke instelling zich met recht museum mag noemen en welke niet.

Sinds het einde van de jaren tachtig wordt de museumwereld gedomineerd door reorganisaties en een toegenomen verzakelijking en professionalisering. Overheidsmuseumen kregen te maken met een terugtrekkende overheid en mede als gevolg daarvan werd in 1991 besloten om de rijksmuseumen te privatiseren (Leering 1996). Bovendien zijn, in het kader van het decentralisatiebeleid, sinds 1987 de subsidies voor niet-rijksmuseumen overgedragen aan provincies en gemeenten. De verzelfstandiging van de musea had gevolgen op financieel gebied. Bedroeg in 1985 het subsidie-aandeel nog circa 80%, in 1992 bestond ongeveer 65% van de inkomsten uit subsidies van het Rijk, provincies en gemeenten (Van Leenders & Sips 1996). De musea zijn nu meer afhankelijk van de werving van eigen inkomsten⁴, wat onder andere heeft geleid tot commercialisering. Museumdirecties moeten, om sponsorgelden en subsidies te (blijven) vergaren, zowel het bedrijfsleven als de politiek ervan overtuigen dat musea niet enkel geld kosten maar ook geld opleveren (Overduin 1988). In dit licht organiseren musea steeds vaker grote tentoonstellingen, zogenaamde blockbusters, om het publiek aan zich te binden en de belangstelling voor het betreffende museum te vergroten. Tussen 1980 en 1992 steeg het aantal tentoonstellingen in Nederlandse musea van circa 1300 tot ruim 2000 (zie bijlage 2). Het grote publiek, dat vooral bestaat uit gelegenheidsbezoekers, komt massaal naar overzichtstentoonstellingen. Deze exposities werden en worden niet zelden in een commercieel jasje gestoken door de verkoop van souvenirs, zoals Van Gogh-sweaters, Mondriaan-agenda's, Mendini-gebak en een Vermeer-ontbijt. De onderlinge concurrentie is

Error! Unknown switch argument.

de laatste jaren door de toename van het aantal musea gegroeid en de musea moeten zich dan ook aanpassen aan de wensen van de consument. De 'nieuwe' faciliteiten in het museum, waaronder boekwinkels en restaurants, zijn de stille getuigen van deze aanpassingen.

Musea worden door de genoemde ontwikkelingen geconfronteerd met veranderde taken en opvattingen. De aantrekkingskracht van musea lijkt soms belangrijker te zijn dan de intrinsieke waarde ervan en economische doelen lijken de bouw van musea te legitimeren. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de trends die zich hebben voorgedaan in het museum zélf en in de vormgeving van het museumgebouw. Voorts wordt gezocht naar verklaringen die bepalend zijn voor de toename van het aantal musea en museumbezoekers.

2.1 Museale taken

Musea vervullen uiteenlopende taken. Ze verzamelen, ze conserveren, ze restaureren objecten, ze bestuderen en classificeren hun collecties en maken die voor het publiek toegankelijk, ze presenteren de collectie en organiseren tijdelijke tentoonstellingen (Vaessen 1986). Door velen wordt het verzamelen van objecten gezien als de kern van de museale activiteiten. Aan de collectie ontleent het museum immers haar bestaansrecht. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen actief en passief collectioneren. Het eerste is gericht op het aankopen en verwerven van objecten en is in sterke mate afhankelijk van ontwikkelingen op de markt. De prijzen op de internationale kunstmarkt zijn de laatste tijd enorm gestegen waardoor de aankoop van een schilderij of beeld - het actief collectioneren - vaak voor weinig musea is weggelegd. Het passief collectioneren is afhankelijk van toeval, het accepteren van schenkingen en legaten in natura. Omdat musea zelden afstand doen van een deel van de collectie, maar wel blijven verzamelen, groeit de collectie voortdurend, met als gevolg dat musea uit hun voegen barsten en dat een groot deel in depots ligt opgeslagen.

Tot circa 1750 bestond het collectioneren, naast het verzamelen uit prestigieuze liefhebberij, uit het veilig opslaan van buitgemaakte kunstobjecten in kastelen en paleizen en was kunst alleen in privécollecties te bezichtigen (Van de Ven 1989). Vanaf de Franse Revolutie werden de kunstcollecties echter openbaar gemaakt en ontwikkelde de negentiende en twintigste eeuwse bourgeoisie het museum als openbare instelling (zie paragraaf 2.2). Het openbaar maken en het beleven van kunst is vooral een verworvenheid van de Verlichting. Tegenwoordig is het in musea een tendens om alledaagse voorwerpen te verzamelen die, wanneer ze niet bewaard zouden worden, vanwege de vergankelijkheid ervan verloren zouden gaan. Het museum verzamelt niet meer alleen zeldzame en unieke voorwerpen maar koestert de eeuwigheid: het werpt niet weg maar bewaart (Van de Ven 1989).

De collectie vormt, kortom, de kern van het museum. Twee andere taken van het museum hangen hier nauw mee samen: het conserveren van de collectie en het verrichten van wetenschappelijk onderzoek. Om verzamelingen te beschermen tegen verval zijn regelmatige inspectie en behandeling cruciaal. Daarnaast is de conditionerende zorg voor juiste fysieke omstandigheden - licht, lucht en temperatuur - van belang (Vaessen 1986). De presentatie van het geheel vraagt om uitgebreide kennis van de afzonderlijke objecten én om een goed registratiesysteem.

Deze presentatie vormt het scharnierpunt van het museale werk. Het tentoonstellen van (kunst)objecten in de vaste opstelling en in tijdelijke tentoonstellingen is een belangrijk onderdeel van het 'visitekaartje' van het museum. Werden musea in de vorige eeuw nog

gekenmerkt door een overdaad aan visuele informatie en waren alle wanden ervan behangen, meer recent is gekozen voor de esthetische opstelling waarin de presentatie wordt ondersteund door de architectuur. Dit blijkt onder andere uit de grote nieuwbouwprojecten uit de jaren dertig, waaronder Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam, het Museum Kröller-Müller in Otterlo en het Van Abbemuseum in Eindhoven (o.a. Vaessen 1986; Van de Ven 1989). Kenmerkend bij de realisatie van deze musea was de reductie van de visuele informatie en de terugkeer naar de essentie: het kunstwerk. Door Bergvelt (1979; geciteerd in Vaessen 1986: 117) wordt deze trend samengevat als het “witten van de musea”. Tot de jaren zestig overheerste deze benadering van het tentoonstellen van objecten.

In de jaren zestig en zeventig werd onder invloed van ideeën over cultuurspreiding de functie van, en daarmee de presentatie in, musea ingrijpend gewijzigd. Er was een verschuiving waar te nemen van objectgerichtheid naar publiekgerichtheid. Musea kregen een meer educatieve taak die met behulp van thematentoonstellingen werd vervuld. Als gevolg daarvan groeide de diversificatie in het tentoonstellingsaanbod en werden er steeds vaker gedifferentieerde toelichtingen verzorgd die zowel voor deskundigen als voor leken begrijpelijk waren (o.a. Molfino 1995; Overduin 1988; Vaessen 1986). Daarnaast nam, zoals in de inleiding reeds is aangegeven, het aantal tijdelijke tentoonstellingen sterk toe.

In de laatste decennia zijn het aantal musea, het aantal bezoekers, het aantal museale taken en de omvang van de collectie sterk gegroeid. Daarnaast worden musea door de overheid steeds sterker beoordeeld op de publieksfunctie die ze vervullen en op hun maatschappelijk nut. Als gevolg van privatisering en een terugtrekkende overheid zullen musea in de toekomst voor een groter deel in hun eigen inkomsten moeten gaan voorzien (Vaessen 1986). Musea worden, met andere woorden, geconfronteerd met veranderende taken en taakopvattingen. Er is binnen deze context een groeiende aandacht voor public relations en marketing. Daarnaast wordt de organisatiestructuur van musea steeds complexer door de groei van het aantal musea en het aantal museumbezoekers, de toenemende druk waaronder gewerkt moet worden en de toename van het aantal museale taken.

2.2 Museumarchitectuur

Architectuur maakt geen museum, alleen kunstwerken of andere objecten maken een gebouw tot een museum.

Bekaert (1987: 15)

Hoewel het verzamelen van kunst al bestond tijdens de Italiaanse Renaissance ⁵, is het museum als openbaar gebouw pas in de tweede helft van de achttiende eeuw tot ontwikkeling gekomen. In deze periode werd voor het eerst een architectonische ruimte ontworpen die op een herkenbare wijze vorm gaf aan het concept 'museum' en opengesteld werd voor een groot publiek (Molino 1995).

De eerste openbare (kunst)musea zijn ontwikkeld in Italië en vormden vaak een uitbreiding of transformatie van bestaande gebouwen die waren bedoeld als privé museum voor vorsten en staatslieden (Van de Ven 1989). Vooral het in 1775 ontwikkelde *Museo Pio Clementino*, in het Vaticaan in Rome, zou uitgroeien tot een belangrijk voorbeeld in de daarop volgende decennia (Molino 1995).

Error! Unknown switch argument.

Aan het begin van de negentiende eeuw werd Parijs het centrum waar het museumconcept verder tot ontwikkeling kwam. In het Parijse Ecole Nationale des Beaux-arts vormde het museumgebouw rond 1800 een geliefd ontwerpthema. Dankzij de Franse Revolutie liep Parijs voorop in het openbaar maken van nationale kunstwerken voor het publiek. Al in 1791 besloot de staat de koninklijke kunstwerken vrij toegankelijk te maken en aan het eind van 1793 werd het *Louvre* geopend. Door de expansiepolitiek van Napoleon kwam er een grootscheepse kunstimport op gang, waardoor dit museum kon uitgroeien tot één van de grootste museumcomplexen ter wereld.

Met betrekking tot de bestaande museumgebouwen is een grote variëteit aan typen te onderscheiden. Deze variëteit is terug te voeren op de ontstaansperiode. Het eerste museumconcept dat in dit verband genoemd kan worden is het 'paleistype', uit het begin van de negentiende eeuw (Van de Ven 1989). Het neoklassieke museumgebouw als een zelfstandig gebouw is voornamelijk in Duitsland tot ontwikkeling gekomen. Terwijl de meeste musea tot die tijd waren gevestigd in bestaande gebouwen kan het *Fridericianum* (1769-1777) in Kassel worden aangeduid als het eerste zelfstandig ontwikkelde museumgebouw. Daarna volgden de *Glyptothek* (1815-1830) en de *Alte Pinakothek* (1826-1836) in München, beide ontworpen door de architect Leo von Klenze, in opdracht van de koning van Beieren. De Glyptothek diende ter verfraaiing van de stad en ter vergroting van het stedelijk prestige en werd door de koning opgedragen aan het Beierse volk (Molfino 1995). In ongeveer dezelfde tijd werd in Berlijn het *Altes Museum* (1824-1830) geopend, naar een ontwerp van Karl Friedrich Schinkel. Dit museum kreeg in binnen- en buitenland navolging en zou in de negentiende eeuw als voorbeeld dienen voor de realisatie van museumpaleizen in veel Europese steden. Niet enkel de architectuur maar ook de inrichting - met op de begane grond de klassieke beeldhouwwerken en op de eerste verdieping de schilderkunst - en de 'plattegrond' - met een trap die leidt naar een centrale koepelruimte welke dienst doet als oriëntatiepunt met daarnaast twee U-vormige ruimten verdeeld over twee verdiepingen - zouden model staan voor toekomstige musea (o.a. Ligtenberg 1995; Molfino 1995; Van de Ven 1989). In de negentiende eeuw bestond de belangrijkste functie van het museum uit het collectioneren en tentoonstellen van kunst. De architectuur werd bepaald door geproportioneerde ruimten met monumentale zuilengalerijen en de collecties bestonden overwegend uit erfenissen van vermogende staatshoofden en vorsten.

De eerste decennia van de twintigste eeuw kunnen worden gezien als een ware bloeitijd van de museumbouw. Zowel in steden in Europa als in de Verenigde Staten verrezen honderden musea, veelal naar de modellen van de eerder genoemde architecten Schinkel en Von Klenze. Het West-Europese classicistische museumgebouw wist zich tot in de twintigste eeuw te handhaven als standaardtype.

Daarnaast ontstond het concept van het functionele museum, dat werd gekenmerkt door functionele ruimten beantwoordend aan het daarin bestemde kunstwerk (Van de Ven 1989). Illustratief voor dit museumtype in Nederland zijn het eerder genoemde *Museum Boymans-van Beuningen* in Rotterdam, het *Haags Gemeentemuseum*, *Museum Kröller-Müller* in Otterlo en het *Van Abbemuseum* in Eindhoven, allen gerealiseerd in de jaren dertig.

De vernietiging van (delen van) musea en hun collecties gedurende de Tweede Wereldoorlog luidde het definitieve einde van het negentiende eeuwse museumtype in. In de jaren vijftig werd, met name in Italië en Duitsland, afgerekend met de sporen die het fascisme hadden nagelaten op de inrichting en vormgeving van musea. De verwoeste musea herrezen spoedig

Error! Unknown switch argument.

in nieuwe gedaanten (Molfino 1995).

In de jaren die daarop volgden, werd er geëxperimenteerd met 'afwijkende' museumgebouwen. Twee zeer opvallende ontwerpen uit de tweede helft van deze eeuw zijn het *Guggenheim Museum* in New York (1956-1959) van architect Frank Lloyd Wright en het *Centre Pompidou* in Parijs (1971-1977), naar een ontwerp van Renzo Piano en Richard Rogers. Voor de bezoeker en de conservator vormen beide musea elkaars tegenhangers. In het Guggenheim wordt de bezoeker geen enkele keus gelaten: de rondgang langs de kunstwerken voert spiraalsgewijs van boven naar beneden en is dwingend (Ligtenberg 1995). In het Centre Pompidou daarentegen is de ruimte flexibel en naar believen in te delen; de conservator wordt gedwongen iedere keer een nieuwe omgeving te bedenken voor de tentoon te stellen kunst. In dit kader kan gewezen worden op een derde concept, namelijk het zogenaamde 'flexibele museum' (Van de Ven 1989). Hiermee werd de toepassing van flexibele wanden geïntroduceerd. Over het algemeen heeft dit gebouwtype echter weinig navolging gekregen en heeft zij het moeten afleggen tegen de meer neutrale en regelmatige ruimte-opbouw van onder andere de *Neue Nationalgalerie* in Berlijn (1956-1968) van Mies van der Rohe.

Een vierde museumconcept dat in de jaren zestig werd geïntroduceerd is het 'atelier-museum' (Van de Ven 1989). In dit concept vormt het museum als het ware het verlengstuk van het atelier van de kunstenaar. Het museum moest een werksfeer oproepen, als reactie op de salonruimte uit de negentiende eeuw waarin kunst een decoratieve taak vervulde. De verbouwing van oude leegstaande gebouwen, zoals fabriekshallen, oude pakhuizen en stations, vormden ruimten waar het laboratoriumkarakter van dit museumconcept goed tot uitdrukking kon komen. Illusterend voor dit museumtype zijn het *Musée d'Orsay* en het *Picasso-museum* in Parijs en het *Architekturmuseum* in Frankfurt am Main.

Als het meest moderne concept kan het 'museum als metafoor' worden genoemd. Vanaf halverwege de jaren zeventig verloor het functionele museum haar aantrekkelijkheid onder invloed van postmoderne tendensen (Vaessen 1986). In het postmodernisme wordt kunst gezien als "(...) een ontmoetingsplaats voor historische citaten, waarbij alle historische perioden evenveel gewicht hebben" (Wesseling 1984; geciteerd in Vaessen 1986: 262). Een voorbeeld van het museum als metafoor is de *Neue Staatsgalerie* in Stuttgart (1977-1984), naar een ontwerp van James Stirling. Dit ontwerp verwijst in veel opzichten naar Schinkels historische negentiende eeuwse plan voor het Altes Museum in Berlijn, maar neemt daar tegelijkertijd op ironische wijze afstand van. Volgens Vaessen (1986: 263) is dit gebouw "een perfecte materialisatie van het postmodernistische ethos (...) en kan de musealiteit van de cultuur niet aansprekender verbeeld worden". Ruimten hebben in dit museum een verwijzende betekenis. Daarnaast is dit museum - veel meer dan in de voorafgaande periode gebruikelijk was - één met haar omgeving. Een promenade brengt de voetganger vanuit de stad het gebouw in: de publieke en private ruimte lopen als het ware in elkaar over. Tzonis & Levaifre (1992: 126) spreken in dit kader over "(...) an act of urban voyeurism"; de overgang tussen het stadscentrum en het museum vormt de zogenaamde proloog op de werkelijke museale activiteiten en is voor iedereen toegankelijk.

Ook het ontwerp van Hans Hollein voor het *Museum für Moderne Kunst* in Frankfurt en Robert Venturi's ontwerp voor de uitbreiding van de *National Gallery* in Londen (1986-1991) kunnen binnen dit museumconcept worden geplaatst. De postmoderne gebouwen vallen bij sommigen in de smaak, maar critici menen dat de architectuur teveel domineert en storend werkt op de tentoongestelde kunst. De architectuur van het gebouw - ooit bedoeld als 'dienend' omhulsel - zou de kunst verdringen. Vaak worden toparchitecten aangetrokken om spectaculaire gebouwen te ontwerpen en ontpoppen de ontwerpers zich als kunstenaars. De

Error! Unknown switch argument.

architect treedt, met andere woorden, meer op de voorgrond en het museumgebouw wordt een kunstwerk op zichzelf. Deze kritiek is in Nederland met name uitgebarsten met het gereedkomen van het nieuwe *Groninger Museum*. Door de één getypeerd als een “collage van verschillende paviljoens (...) verrukkelijk leesbaar en even heterogeen als de voorwerpen erin” (Jencks 1995: 8), door de ander als een “Disney-achtig fort”⁶ en “een aan kitsch gedomineerd design” (Wortmann 1991: 38).

Tegelijkertijd is er sprake van een herleving van het oudste museumconcept, het paleistype. De architectuur van het nieuwe *Bonnefantenmuseum* in Maastricht is bijvoorbeeld in hoge mate bepaald door het respect voor de kunst. Volgens Metz zoekt Groningen het in “vluchtig, kermisachtig amusement” en Maastricht in “een chique herwaardering van traditie”⁷. Deze twee Nederlandse voorbeelden maken, kortom, duidelijk dat er momenteel weinig consensus bestaat over de vormgeving en wellicht ook over de functie van het hedendaagse museumgebouw. Volgens Davis (1990) is het voor architecten vaak zeer moeilijk om een goed gebouw te ontwerpen waarin de oude functie, het creëren van een locatie waar kunst tot haar recht komt, gecombineerd wordt met de nieuwe inhoud van het museum, het ontvangen van grote bezoekersaantallen.

2.3 Museum als stedenbouwkundig element

Het hedendaagse museumgebouw neemt in de recente ontwikkeling van stadscentra, zowel letterlijk als figuurlijk, een belangrijke plaats in. Nieuwe musea zijn veelal gesitueerd op markante binnenstedelijke locaties die vragen om een spectaculaire vormgeving. Musea worden ingezet bij de revitalisering van de stadscentra en gebruikt om verpauperde stadsdelen nieuw leven in te blazen. In het bouwprogramma van het Centre Pompidou in Parijs bijvoorbeeld was dit, zoals eerder is vermeld in paragraaf 1.1, expliciet als uitgangspunt opgenomen. Dit moderne kunstwarenhuis zou de bezoeker moeten verleiden tot een tochtje naar dit gedeelte van het stadscentrum. Inmiddels is het zo'n beetje het drukst bezochte museum ter wereld (Van de Ven 1989). Daarnaast was het de bedoeling met het Centre Pompidou de toonaangevende positie in de kunstwereld op New York terug te winnen.

Kijkend naar de locatie van een aantal nieuwe museumgebouwen, dan blijkt dat het gebouw in veel gevallen een stedenbouwkundige functie heeft. Zo ligt in Groningen het nieuwe Groninger Museum op een opvallende plek in het Verbindingskanaal, pal voor het Centraal Station. Het museum fungeert hier als de toegangspoort tot het centrum van de stad. Een nieuwe voetgangersbrug, dwars door het gebouwencomplex, vormt de kortste verbinding tussen het Centraal Station en de binnenstad. Het was een absolute eis van de gemeente Groningen om een dergelijke stedenbouwkundige situatie te creëren. Het gemeentebestuur veronderstelde dat het museum de bezoekers als het ware de (binnen)stad in zou zuigen.

In Maastricht heeft het nieuwe Bonnefantenmuseum, gebouwd op het voormalige Sphinx-Céramiqueterrein, een andere stedenbouwkundige functie, namelijk die van intermediair tussen twee gebieden. Voor het terrein zijn, onder supervisie van Jo Coenen, plannen gemaakt voor een geheel nieuwe stadswijk. De bedoeling is dat het terrein een verlengstuk wordt van de binnenstad en een schakel naar de buitenwijken daarachter. Het museum werd geopend in 1995 als eerste voorziening op het terrein en doet dienst als “een baken om de wijk in wording bij de stad te trekken”⁸.

Bij de herontwikkeling van een gebied in het stadscentrum is er niet zelden sprake van een clustering van museale accommodaties. Zo heeft New York een Museummile, Berlijn de Museumsinsel en Amsterdam het Museumplein. Op basis van dit reeds bestaande concept zijn zeer recent twee museumconcentraties ontwikkeld. In Frankfurt am Main is langs de oevers van de Main de Museumsufer gerealiseerd en Rotterdam is tegenwoordig in het bezit van een Museumpark (zie hoofdstuk 5 en 6).

Het dicht bij elkaar plaatsen van musea en aanverwante instellingen biedt voordelen voor achtereenvolgens de bezoekers van de instellingen, de functionele en inhoudelijke samenwerking tussen de verschillende aanbieders (instellingen) en de fysieke en stedenbouwkundige condities van het gebied, zo luidt de veronderstelling. Dergelijke verklaringen zouden door stadsbestuurders worden gebruikt als legitimering voor de realisatie van het betreffende museumproject. De ideeën over de voordelen van ruimtelijke concentratie zijn voornamelijk afkomstig uit de ruimtelijk-regionale economie. De Amerikaanse economen Hoover & Giarratani (1985) onderscheiden in dit kader twee vormen van clustering. Bij de eerste vorm zoeken bedrijven die afhankelijk zijn van elkaars aanvullende diensten elkaars nabijheid op. Hierbij kan gedacht worden aan bijvoorbeeld de petrochemische industrie in het Europoort-gebied in Rotterdam. Deze clustering biedt met name de aanbieders - de bedrijven en instellingen - voordelen en is minder gericht op het belang van de consument. Bij de tweede vorm van ruimtelijke segregatie is de vraagzijde juist wél van belang. Een bekend voorbeeld is de meubelboulevard waar winkels vergelijkbare producten aanbieden en op die wijze de consument in de gelegenheid stellen, in een relatief korte tijd, een vergelijking tussen de producten te maken. Om een goede concurrentiepositie te creëren en zoveel mogelijk consumenten te bereiken, vestigen aanbieders zich in elkaars nabijheid. Tot deze laatste vorm zouden ook museumconcentraties gerekend kunnen worden; er worden immers ook vergelijkbare producten en diensten geleverd. De fysieke nabijheid van musea zou bezoekers de mogelijkheid verschaffen meerdere instellingen op een dag te bezoeken. Daarnaast krijgen de musea de mogelijkheid tot een verdere samenwerking op zowel inhoudelijk als organisatorisch vlak. Bovendien kan clustering tegen een achtergrond van groter wordende concurrentie uitdagend werken. Daarnaast zijn museumconcentraties vaak een attractie op zich. Drijfveer achter de ontwikkelingen is niet zelden het streven van steden zich van andere steden te onderscheiden. De architectuur van de museumgebouwen en de ruimtelijke clustering van museale instellingen lijken te worden ingezet als middel van stedelijke marketing, als stedelijk visitekaartje.

2.4 Museumhousse

You can be wrong or you can be right, but if you don't survive it doesn't make any difference!
Arthur Drexler (1986)⁹

Een veelgehoorde stelling luidt dat de 'bouw-boom' voortkomt uit prestige-overwegingen. Op lokaal niveau zou de aanwezigheid van musea een gunstig klimaat voor investeringen scheppen. Deze gedachtegang wordt geïllustreerd door bijvoorbeeld het museum van Richard Meier in Atlanta. Om de indruk te wekken dat de stad niet geheel afhankelijk is van vluchtige geldstromen, maar ook hoogwaardige voorzieningen bezit, werd besloten een indrukwekkend

Error! Unknown switch argument.

museum in de stad te vestigen (Wortmann 1991: 35). Inmiddels is het museumgebouw een grotendeels 'lege' huls geworden voor een museum dat nauwelijks een collectie bezit. Blijkbaar speelden in Atlanta andere dan kunsthoudelijke overwegingen een rol bij de bouw van dit museum. Maar ook Nederlandse steden lijken steeds meer geïnteresseerd in het prestige. Termen als 'internationale allure', 'benutten van potenties' en 'profilering' lijken toverwoorden en worden bij de presentatie van de nieuwe gebouwen vaak niet geschuwd. De aanwezigheid van een museum wordt een kunstmatig gevolg van iets anders, met de vooropgezette bedoeling een 'special effect' te sorteren (o.a. Wortmann 1991).

Een ander opvallend aspect bij de bouw en verbouw van musea is dat het enthousiasme van de initiatiefnemers lijnrecht staat tegenover de veelal sombere perspectieven van de museum-directeuren (Pelsers 1993). De eerste groep - vaak individuen en instanties buiten het museumveld - lijkt uit te gaan van de economische wetmatigheid 'dat ieder aanbod zijn eigen vraag creëert', terwijl het museumveld zélf blijkbaar meer aansluiting vindt bij de theorie van het 'afnemende grensnut': hoe meer men bezit van een bepaald product, hoe meer het in waarde daalt (Bergevoet 1994). Voor de verdergaande groei van het aantal musea zou dit betekenen dat deze op den duur zal leiden tot een afnemende belangstelling van zowel het publiek, de sponsors als de overheid. Vooralsnog lijkt dit echter niet het geval te zijn wanneer we de publieke belangstelling voor de meeste grote nieuwe musea bekijken.

Wortmann (1991) haalt ter verklaring van de recente museumhausse een opmerkelijke uitspraak aan van de Amerikaanse architectuurcriticus Drexler. Laatstgenoemde stelt dat de primaire taak van culturele instellingen is om te overleven. Hij spreekt niet over kunsthoudelijke taken en functies van het museum, zoals is weergegeven in voorgaande paragrafen, maar gaat enkel in op de drang van musea te overleven. Zijn uitspraak dient gezien te worden in de Amerikaanse context, waar musea - veel meer dan in West-Europa - commerciële instellingen zijn. Ook in Europa hebben de musea zich inmiddels echter aangepast aan de wensen van het publiek dat er wil eten, drinken en lezen (vgl. hoofdstuk 1; Davis 1990). Wellicht is de uitspraak en veronderstelling van Drexler niet zover bezijden de waarheid als op het eerste gezicht lijkt.

In hoofdstuk 3 wordt, aan de hand van actuele maatschappelijke processen, nader ingegaan op achterliggende oorzaken van de groei van het aanbod en het gebruik van culturele voorzieningen in het algemeen en musea in het bijzonder. Het museum heeft immers vanaf haar ontstaan een gestage ontwikkeling doorgemaakt waarin economische-, sociaal-culturele en politieke factoren een belangrijke rol hebben gespeeld.

Eindnoten hoofdstuk 2:

- 3.. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) hanteert de volgende definitie: een museum is een instelling met een collectie (of meerdere), die - in haar geheel of voor een belangrijk gedeelte - bij voortduring in het openbaar is opgesteld en die, tegen betaling of gratis, op vastgestelde tijden (en eventueel daarnaast op aanvraag) te bezichtigen is (CBS 1993a: 29-30).
- 4.. De verkoop van toegangsbewijzen en overige artikelen leverde de museumsector in 1992 22% van de inkomsten op. De entreegelden vormden daarvan het grootste gedeelte. Dit aandeel steeg van 11% in 1985 naar 17% in 1992 (Van Leenders & Sips 1996).
- 5.. Al in de Renaissance werd in Italië soms een kunstcollectie aan het publiek getoond zoals in de Uffizi in Florence.
- 6.. 'De polsslag van de tijdgeest', Paul Depondt in de Volkskrant, 28 oktober 1994.
- 7.. 'In het hart van de ijsberg', Tracy Metz in NRC Handelsblad, 17 februari 1995.
- 8.. Aldus een betrokkene bij de planvorming van het Sphinx-Céramiqueterrein in NRC Handelsblad, 17 februari 1995 (zie eindnoot 5).
- 9.. Geciteerd in Wortmann (1991: 35); Arthur Drexler is een Amerikaans architectuurcriticus en hoofdconservator van The Museum of Modern Art (MoMA) in New York.

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

3 Het aanbod en gebruik van stedelijke culturele voorzieningen: trends en variaties

The whole world's cuisine is now assembled in one place in almost exactly the same way that the world's geographical complexity is nightly reduced to a series of images on a static television screen.

David Harvey (1990: 300)

Steden veranderen voortdurend: functies en voorzieningen wisselen van karakter, gebouwen krijgen andere vormen en inwoners komen en gaan. Dergelijke aspecten geven steden per tijdperiode een ander aanzien, een ander 'gezicht'.

Er is een aantal begrippen in omloop om de hedendaagse stad te typeren. Zo wordt er onder meer gesproken over de *postmoderne stad*, de *postindustriële stad*, de *informational city* (o.a. Castells 1989; Harvey 1989; Perloff 1985) en over de *uitstad*, de *consumptiestad* en de *fun city* (o.a. Burgers 1992; Bevers 1993a; Boogaarts 1992). Met deze aanduidingen wordt verwezen naar sociale, economische en culturele veranderingen die zich in de samenleving voltrekken en die van invloed zijn op de stedelijke ontwikkeling en het beeld van de stad.

Ook de geconstateerde groei van het aanbod en het gebruik van culturele voorzieningen, in dit geval musea (zie hoofdstuk 1 en 2), is geen verschijnsel dat op zichzelf staat maar een ontwikkeling die nauw samenhangt met veranderingen die zich de laatste decennia manifesteren in stedelijke samenlevingen. Ten aanzien van het culturele *aanbod* spelen overwegend sociaal-economische processen en politiek-bestuurlijke veranderingen een rol. De toegenomen *vraag* naar, en het gebruik van culturele voorzieningen wordt voornamelijk verklaard door sociaal-culturele variaties en demografische trends. Alhoewel de genoemde processen met elkaar samenhangen worden ze in dit hoofdstuk voor alle duidelijkheid van elkaar gescheiden.

De recente stedelijke ontwikkeling, met de daaraan gekoppelde accenten in het beleid, is alleen te begrijpen tegen de achtergrond van een aantal dominante maatschappelijke trends. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de invloed van een aantal van deze trends op de rol en functie van culturele voorzieningen in de (ruimtelijke) ontwikkeling van steden ¹⁰.

3.1 Sociaal-economische processen

In de recente stedelijke dynamiek is economische herstructurering - en de daarmee samenhangende verandering van de stedelijke economische basis - een belangrijke factor ¹¹. Deze economische herstructurering wordt gekenmerkt door twee ontwikkelingen die zich de laatste decennia manifesteren, te weten het proces van technologische innovatie en de internationaliseringstendens (Harding et al. 1994). Beide processen zijn nauw met elkaar verweven.

Error! Unknown switch argument.

Tabel 3.1 Werkgelegenheid per bedrijfssector in een aantal Europese landen, de Verenigde Staten en Japan (1975-1992)

A. Landbouw: percentage van de werkgelegenheid						
	1975	1980	1985	1990	1992	
Duitsland ¹	7,3	6,0	5,6	3,4	3,7	
Frankrijk	11,3	8,8	7,6	6,1	5,9	
Nederland	6,6	4,6	4,9	4,6	3,9	
Verenigd Koninkrijk	2,7	2,6	2,6	2,2	2,2	
EU ²	8,7	7,4	8,6	6,6	5,8	
Verenigde Staten	4,0	3,6	3,1	2,8	2,9	
Japan	12,7	10,4	8,8	7,2	6,4	

B. Industrie: percentage van de werkgelegenheid						
	1975	1980	1985	1990	1992	
Duitsland	46,0	44,8	41,0	39,8	39,1	
Frankrijk	38,6	35,9	32,0	29,9	29,6	
Nederland	34,8	32,0	28,1	26,3	25,2	
Verenigd Koninkrijk	40,9	38,0	32,4	29,5	30,2	
EU	41,7	38,6	33,8	32,5	32,8	
Verenigde Staten	29,0	30,6	28,0	26,2	24,6	
Japan	35,8	35,3	34,9	34,1	34,6	

C. Diensten: percentage van de werkgelegenheid						
	1975	1980	1985	1990	1992	
Duitsland	46,7	49,2	53,4	56,8	57,2	
Frankrijk	50,0	55,3	60,4	64,0	64,5	
Nederland	58,6	63,3	67,0	69,1	70,9	
Verenigd Koninkrijk	56,4	59,4	65,0	68,3	67,5	
EU	49,7	54,0	57,6	60,9	61,4	
Verenigde Staten	67,0	65,8	68,8	70,9	72,5	
Japan	51,5	54,2	56,4	58,7	59,0	

¹ Voormalige BRD tot en met 1990

² EU (Europese Unie) in 1975 en 1980 9 landen; in 1985, 1990 en 1992 12 landen

Bron: Eurostat (diverse jaren)

Error! Unknown switch argument.

Technologische ontwikkelingen, zoals de opkomst en verfijning van de informatica en de telecommunicatie, hebben de wereld doen krimpen. Harvey (1990: 241) spreekt in dit verband van “the shrinking globe”. Satellietverbindingen en glasvezelnetwerken hebben de betekenis van fysieke afstanden sterk verminderd (Jobse & Musterd 1994) en hebben een verregaande internationale vervaechting van de samenleving mogelijk gemaakt¹². Zowel bedrijven als individuen hebben nu toegang tot mondiale informatienetwerken. Voor wetenschappers is dit geen onbekend fenomeen: vrijwel dagelijks wordt er wereldwijd gecommuniceerd en wordt er van de eigen werkplek even gemakkelijk informatie opgevraagd uit New York als uit de lokale bibliotheek.

Op economisch gebied hebben deze technologische ontwikkelingen onder meer geleid tot veranderde productiewijzen, nieuwe concurrentieverhoudingen, veranderingen in interne organisatievormen en wijzigingen in het vestigingspatroon van bedrijven. In het productieproces is de factor kennis steeds belangrijker geworden. De systematische kennis en de toepassing ervan leidden aanvankelijk tot mechanisering en later tot automatisering van velerlei handelingen (Cortie 1991). Dit had verregaande gevolgen voor de werkgelegenheid. Industriële bedrijvigheid ging in de westerse landen gedeeltelijk verloren daar het mogelijk werd om economische activiteiten ruimtelijk te splitsen. Routine-arbeid kon worden verplaatst naar landen als Taiwan, Hong Kong en Zuid-Korea. Op deze wijze ontwikkelde de westerse economie zich steeds meer tot een diensteneconomie (tabel 3.1). Het aandeel van de beroepsbevolking dat werkzaam is in de secundaire sector (industrie en nijverheid) daalde tussen 1975 en 1992 in de Europese Unie van 42% naar 33% en in de Verenigde Staten van 29% naar 25%.

Tabel 3.2 Verdeling van de werkgelegenheid (=100%) naar bedrijfstak in Nederland (1960-1993)

		1960	1981	1985	1990	1993
Landbouw & Visserij	12,0	5,0	5,0	4,4		3,8
Industrie		32,6	24,4	22,2	21,5	20,0
Bouwnijverheid		8,8	7,6	6,1	5,2	4,8
Handel & Horeca		15,2	17,2	17,1	17,7	18,3
Transport & Communicatie		7,0	6,8	6,8	6,6	6,8
Zakelijke dienstverlening, Bank & Verzekering		5,7	11,0	11,4	10,8	10,9
Maatschappelijke dienstverlening ¹		12,8	21,9	24,2	27,2	29,2

¹ waaronder gezondheidszorg, cultuur, sport & recreatie, overheid, onderwijs

Bron: CBS (1994)

De tertiaire sector (dienstverlening) die al in 1975 het grootste deel van de werkgelegenheid voor haar rekening nam, groeide de afgelopen decennia daarentegen gestaag. Deze trend is in alle westerse landen waarneembaar (tabel 3.1). In de Europese Unie nam het aandeel van de werkgelegenheid in deze sector tussen 1975 en 1992 toe met ruim 11%. Circa 61% van de totale werkgelegenheid in de Europese Unie was in 1992 te vinden in de dienstensector. In de

Error! Unknown switch argument.

Verenigde Staten bedroeg dit aandeel zelfs 73% (tabel 3.1). Binnen de dienstensector vertoont in Nederland de maatschappelijke dienstverlening de grootste groei. Werkte in 1960 circa 13% van de werkzame bevolking in de gezondheidszorg, bij de overheid of in de sector kunst en cultuur, in 1993 is dit aandeel gestegen tot bijna 30%. Ook binnen de zakelijke dienstverlening en het bank- en verzekeringswezen is een voortdurende groei waar te nemen. Deze sector verdubbelde tussen 1960 en 1993 haar aandeel in de totale werkgelegenheid (tabel 3.2).

Op grond van deze veranderingen in de economische basis van steden wordt er wel gesproken over *informatieele* of *postindustriële* steden. De ontwikkeling van industriële naar informatiele en postindustriële steden wordt in de literatuur ook wel omschreven als een overgang van een *fordistische* naar een *postfordistische* stedelijke samenleving (o.a. Sassen 1991; Scott 1988; Harvey 1990). Hiermee wordt bedoeld op de steeds flexibeler wordende wijzen van produceren. In plaats van massaproductie van homogene goederen, tracht men in de huidige samenleving snel in te spelen op de veranderende vraag van de consument. Er worden relatief kleine voorraden aangelegd en er wordt meer gewerkt met 'just-in-time' leveranties, gericht op individuele behoeften en consumptie.

Kunst en cultuur als economische groeisector

Waar de industriële werkgelegenheid fors afneemt, laat de dienstensector dus een opvallende groei zien. In veel stedelijke gebieden wordt daarom gezocht naar mogelijkheden om de werkgelegenheid in laatstgenoemde sector uit te breiden. Als onderdeel van lokale economische strategieën om de daling van de industriële werkgelegenheid te compenseren en de eenzijdige economische basis van de stad te verbreden, worden de mogelijkheden in de toeristische en culturele branche niet over het hoofd gezien. Er wordt verondersteld dat de kunst- en cultuursector binnen de dienstverlening een groeisector van belang is. Deze gedachte wordt eveneens gevoed door demografische en sociaal-culturele veranderingen van de laatste tijd. In paragraaf 3.2 wordt hier nader op ingegaan.

Zowel nationaal als internationaal is inmiddels een aantal studies verricht naar de directe en indirecte economische betekenis van de kunsten¹³. Eén van de bekendste onderzoeken is in 1988 gepubliceerd door het Britse Policy Studies Institute. In de betreffende impactstudie wordt door Myerscough et al. (1988) het economische effect van cultuur in drie regio's en in Londen onderzocht. Tussen 1981 en 1986 is de werkgelegenheid in de kunstensector in Groot-Brittannië aanzienlijk toegenomen (23%). Daarnaast blijkt deze sector veel lokale inkomsten te genereren. Zo leverde het kunst- en cultuurtoerisme circa UK £ 31 biljoen op, oftewel 25% van de totale opbrengst uit het toerisme¹⁴. Recent is in Nederland door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven het eerste onderzoek uitgevoerd waarin de museumsector als economische bedrijfstak in kaart wordt gebracht¹⁵ (Van Leenders & Sips 1996). Uit dit onderzoek blijkt dat Nederlandse musea in 1992 gezamenlijk zorg droegen voor ruim 280 miljoen gulden aan toegevoegde waarde; circa 4% van de toegevoegde waarde in de economische sector Cultuur, recreatie en sport. Als gevolg van de uitgaven die musea deden bij toeleveranciers ontstond nog eens ruim 130 miljoen gulden. Vooral de zakelijke dienstverlening, de bouw en de grafische industrie profiteerden hiervan. Voor wat betreft de betaalde werkgelegenheid boden de musea circa 6000 arbeidsjaren, waarvan 1300 in andere economische sectoren.

Kunst en cultuur blijken niet alleen een groeisector voor wat betreft *werkgelegenheid* en *bestedingen* in de stad. Ook wat betreft *ruimtelijke investeringen* zit deze sector in de lift. De

economische herstructurering biedt steden de mogelijkheid om locaties te verbeteren en te vernieuwen en om te investeren in uitbreiding van de culturele infrastructuur. Met name oude fabrieksgebouwen en haventerreinen die hun functie verloren hebben, bieden kansen voor een dergelijke fysieke en functionele vernieuwing. Menige stad wordt geconfronteerd met lege plekken en in onbruik geraakte en vaak desolate gebieden worden opnieuw ingericht. In de afgelopen jaren is een aantal internationale evenementen georganiseerd, waarbij architecten volop de kans werd geboden een vooraanstaande rol te spelen bij de herstructurering van oude industrieterreinen. Zo organiseerde Fiat in 1983 in Turijn een manifestatie rond het hergebruik van de oude Fiat-fabriek en lanceerde Pirelli in 1984 een project voor La Bicocca, een fabrieksterrein vlak bij het historische stadscentrum van Milaan. Stuwende kracht achter deze ontwikkeling was Bernardo Secchi, hoogleraar aan de Polytechnische Hogeschool in Milaan. Hij zette de ontwerpen vervolgens in in een politiek van city-marketing, waarin steden de strijd “om de culturele heerschappij” aangingen (Taverne 1987: 51). Recreatieve, toeristische en culturele voorzieningen zijn belangrijke componenten bij deze herinrichting. Illusterend voor deze tendens zijn ook de *waterfront-projecten* aan rivieroeveren en in havengebieden in bijvoorbeeld Baltimore, Boston, Rotterdam en Hamburg. Vooral 'Baltimore Harbor Place' is een klassiek voorbeeld van waterfront-ontwikkeling. In 1980 onderging het havengebied een metamorfose door de realisatie van restaurants, musea, hotels, promenades en luxe appartementen. De ontwikkelingen in Baltimore zijn door vele steden geïmiteerd. Zo werd in Hamburg in 1983 door de burgemeester een plan ontwikkeld, onder de naam 'Enterprise Hamburg', met als doel de stad een goede positie te verschaffen in de nationale en internationale concurrentiestrijd. Kunst en cultuur kregen in het project een belangrijke rol. “In addition to a shift from port-oriented industries and new goals for urban planning he brought into the debate the role of culture as a vehicle for economic growth” (Friedrichs & Dangschat 1993: 127).

Culturele voorzieningen als vestigingsvoorwaarde: de potentiële bedrijven

Met de afname van de stedelijke industriële werkgelegenheid en de bloei van de dienstensector zijn er ook wijzigingen opgetreden in de vestigingspatronen van bedrijven. Veel bedrijven - in het bijzonder de zakelijke dienstverlening zoals banken, advocatenkantoren en reclamebureaus - zijn niet meer gebonden aan één specifieke locatie, maar zijn relatief 'footloose'. Hoewel 'klassieke' vestigingsvoorwaarden - zoals een gunstige ligging en een goede infrastructuur - nog steeds een rol van betekenis spelen zijn deze factoren voor dergelijke bedrijven van afnemend belang. Was aanvankelijk de economische ontwikkeling van steden afhankelijk van een goede ligging aan bijvoorbeeld een waterweg, recentelijk lijkt de factor bereikbaarheid een geheel andere betekenis te krijgen. Een goede ligging aan de 'elektronische snelweg' is nu een vestigingsvoorwaarde bij uitstek.

Porter (1990; geciteerd in Van Bommel et al. 1992) onderscheidt in dit verband twee soorten locatiefactoren, te weten *basic factors* en *advanced factors*. Tot de 'basic' factoren rekent hij de ligging van een stad, het klimaat en de aanwezigheid van grondstoffen. Het betreft hier factoren waarop een stad weinig of geen invloed kan uitoefenen en die vooral in vroeger tijden zeer belangrijk waren als vestigingsvoorwaarde voor industriële bedrijvigheid. Tot de tweede categorie van locatiefactoren rekent Porter onder meer geavanceerde telecommunicatie, onderzoeksinstituten en hooggeschoolde arbeidskrachten. Het gaat hier om factoren die niet van nature in een bepaalde stad aanwezig zijn, maar die gecreëerd of instandgehouden moeten worden. Deze factoren worden vandaag de dag steeds belangrijker en doorslaggevend in het proces van vestigingsplaatskeuze. Binnen de categorie van deze

Error! Unknown switch argument.

'advanced' factoren maakt de Stichting Maatschappij en Onderneming vervolgens een driedeling in *hardware*, *software* en *orgware* (Van Bommel et al. 1992: 15). Onder hardware worden de fysieke kenmerken en de infrastructuur van een stad verstaan. Software betreft de aspecten van leefbaarheid en de specifieke ontwikkeling van de kennisinfrastructuur en hoogwaardige (culturele) voorzieningen. De orgware-elementen tenslotte hebben betrekking op de wijze waarop met de aanwezige hard- en software-elementen wordt omgesprongen. In dit kader spelen factoren als de effectiviteit, de organisatie en de kwaliteit van het overheidsbeleid een belangrijke rol. De positie van steden wordt dus niet louter gedetermineerd door ligging of historie. Ook het stedelijk beleid heeft invloed op de aantrekkingskracht van en toekomstige ontwikkelingen in een stad. Naast hardware zijn orgware en software belangrijke voorwaarden voor economische vernieuwing. Juist deze elementen zijn sterk bepalend voor het prestige en de status van een stad en kunnen dus bijdragen aan het specifieke karakter van een stad of stedelijke regio. Met het oog op de toenemende stedelijke concurrentie proberen steden zoveel mogelijk bedrijven binnen de gemeentegrenzen te halen en een combinatie van bovenstaande vestigingsfactoren wordt hierbij van groot belang geacht. De 'stad als geheel' lijkt een locatiefactor op zich te worden. Zo is met het toegenomen belang en de afhankelijkheid van kennis en informatie onder meer de nabijheid van goede opleidingsmogelijkheden een belangrijk criterium geworden. Ook zijn kwalitatieve factoren - zoals goede woonmogelijkheden, luxe winkelvoorzieningen en hoogwaardige uitgaansfaciliteiten - een grotere rol gaan spelen (vgl. paragraaf 3.3). In het streven de stad in kwalitatief opzicht te verbeteren wordt ook de inzet van hoogwaardige culturele voorzieningen van belang geacht (o.a. Häussermann & Siebel 1987). Culturele voorzieningen worden, met andere woorden, gezien als instrument in de competitie tussen steden.

Of de inzet van culturele voorzieningen daadwerkelijk bijdraagt tot het aantrekken van bedrijvigheid - zoals vaak wordt verondersteld - is moeilijk te meten. Toch is hiertoe een aantal aanzetten gegeven waaruit het één en ander kan worden afgeleid. Friedrichs & Dangschat (1993) halen een tweetal onderzoeken aan die in Duitsland aan het einde van de jaren tachtig zijn uitgevoerd en die heel concreet de vermeende waarde van kunst en cultuur als locatiefactor aan de orde stellen ¹⁶. Uit een aantal interviews, afgenomen bij vertegenwoordigers en managers uit verschillende bedrijfstakken, kwam naar voren dat vrijetijdsfaciliteiten, waaronder culturele voorzieningen, en hoogwaardige huisvestigingsmogelijkheden, niet de hoogste prioriteit hebben ten aanzien van de locatiekeuze. Toch vindt een groot deel van de ondervraagde managers - na de factoren bereikbaarheid en arbeidsmarkt - de aanwezigheid van stedelijke culturele voorzieningen de belangrijkste factor ten aanzien van het 'wervende' imago en de leefkwaliteit van een stad. Tot een dergelijke conclusie komen ook Myerscough et al. (1988: 145) in het eerder genoemde onderzoek: "(...) although cultural amenities were never an overriding consideration in the thinking of mover firms, they could be an important supplementary factor".

3.2 Demografische en sociaal-culturele variatie

The central city is no longer a central business district based on maximum accessibility, but rather a center of display on maximum visibility (...) The innercity is no longer a place for teeming masses laboring in the workaday world, but rather a place for “dazzling urbanities” to promenade and seek a style of living.

Ford (1991: 17)

De meest opvallende demografische kenmerken van de afgelopen decennia betreffen de snelle daling van het aantal geboorten en de toename van de gemiddelde levensverwachting. Deze factoren hebben geleid tot *vergrijzing* en *ontgroening* van de samenleving. Voor de snelle daling van het geboortecijfer kan een aantal verklaringen worden gegeven, waaronder de voortschrijdende individualisering en de snelle secularisatie (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992). Daarnaast speelt de toegenomen emancipatie van vrouwen een rol. Steeds vaker richten vrouwen zich - ook binnen een relatie - op een eigen arbeids- en onderwijscarrière en op persoonlijke ontplooiing. Uitstel en bewuste afstel van de kinderwens zijn hiervan een gevolg.

Alhoewel er sprake is van een afnemende bevolkingsgroei blijft het aantal huishoudens toenemen. In de periode 1970-1987 steeg in Nederland het aantal huishoudens tot 5,8 miljoen (tabel 3.3). En de rek is er blijkbaar nog niet uit: volgens de Huishoudensprognose 1993 zal dit aantal nog verder toenemen tot 7,3 miljoen huishoudens in 2010 (CBS 1993c).

Tabel 3.3 Ontwikkeling van het aantal huishoudens (x 1 miljoen) in enkele Europese landen (1970-1987)

	1970	1987	Mutatie (in %)
Nederland	3,9 ¹	5,8	48,7
Duitsland ²	22,0	27,0	22,7
Frankrijk	16,2	20,9	29,0
België	3,2	3,7 ³	15,6
Verenigd Koninkrijk	18,6	22,8	22,6

¹ gegevens betreffen het jaar 1971

² betreft voormalige West-Duitsland

³ gegevens betreffen het jaar 1984

Bron: Jobse & Musterd (1994)

De geconstateerde en geprognosticeerde groei kunnen worden teruggevoerd op een aantal ontwikkelingen. Enerzijds blijven jonge volwassenen gedurende langere tijd alleen wonen, anderzijds verbreken (echt)paren hun relatie en vervolgen hun levenspad als alleengaande (Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992). In een stad als Amsterdam bestond in 1989 nog

Error! Unknown switch argument.

maar 12% van de huishoudens uit vrouw, man en een kind, terwijl 67% van de huishoudens was samengesteld uit alleengaanden of samenwonenden (Jobse & Musterd 1994). Als gevolg van bovenstaande ontwikkelingen heeft het 'huishoudensbestand' een steeds pluriformer karakter gekregen (o.a. Vijgen & Van Engelsdorp Gastelaars 1992). Naar verwachting zal het aantal verschillende huishoudenstypen ('nieuwe huishoudens') in de nabije toekomst blijven stijgen.

De bovenbeschreven trends hebben consequenties voor de invulling van de vrije tijd en het gebruik van voorzieningen. Door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP 1992) wordt in dit kader gesproken van 'modernisering van de vrije tijd'. Hiermee wordt bedoeld op het feit dat de dagelijkse afwisseling van werk en vrije tijd steeds meer persoonsgebonden wordt. Het regime van collectieve winkelsluitingstijden, schoolroosters en kantooruren wordt meer en meer losgelaten en zal in de toekomst nog verder versoepelen. Hierdoor is de traditionele tijdsordening van gezinnen verwaterd. Deze trend wordt bovendien versterkt doordat alle leden van een huishouden een verschillende - vaak overvolle - agenda hebben waarin taken buiten- en binnenshuis steeds meer worden gecombineerd (SCP 1994). Het bijzondere verschijnsel doet zich voor dat, ondanks het feit dat de gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur van werkenden afneemt, de vrij te besteden tijdsruimte kleiner wordt. Juist door de combinatie van taken en (sociale) verplichtingen hebben vooral mensen tussen de 20 en 50 jaar het drukker dan ooit (Knulst 1995). Er is bovendien in toenemende mate sprake van een divergentie in de verdeling van gewerkte en vrije uren. Personen van 50 jaar en ouder en lager opgeleiden participeren bijvoorbeeld minder vaak in arbeid en hebben het daarnaast ook minder druk met overige taken (Knulst 1995).

De combinatie van allerlei taken leidt, met andere woorden, tot sterker individuele consumptiepatronen en een vluchtiger wijze van consumeren. Door de individualisering is een cultuur ontstaan waarin het individu met zijn of haar in vrijheid te maken keuzen steeds meer centraal is komen te staan (SCP 1994)¹⁷. Waren vroeger tradities (zoals gezin en kerk) doorslaggevend voor het gedrag van mensen, tegenwoordig zijn individuele waarden en normen steeds belangrijker geworden. De vluchtige wijze van consumeren uit zich onder meer in het feit dat 'zelfprogrammering' belangrijker is geworden: de consument wil zélf bepalen op welk tijdstip en van welk deel van het aanbod ze gebruik maakt en hoeveel tijd ze eraan besteedt. Door gebruik te maken van technologische hulpmiddelen zoals de videorecorder wordt de consument bijvoorbeeld in staat gesteld om een televisieprogramma te bekijken op een zelf te bepalen moment. Bovendien heeft de toename van het welvaartsniveau ertoe geleid dat de keuzemogelijkheden om de vrije tijd in te vullen zijn verruimd. Nederlanders hebben sinds de jaren vijftig twee keer zoveel geld per vrij uur te besteden (Knulst 1989, 1995).

Volgens Knulst (1995) liggen in de sector kunst en cultuur met name die diensten waarbij het publiek zélf keuzen kan maken steeds beter in de markt. In musea wordt de bezoeker grotendeels vrij gelaten door het programma, het tijdstip en de tijdsduur zelf te bepalen. Het museumbezoek vertoont de laatste jaren dan ook een sterke stijging (zie bijlage 2). Het bezoek aan musea laat echter wel accentverschuivingen zien: het bezoek aan tentoonstellingen is bijvoorbeeld sterk gestegen (zie bijlage 2), terwijl geregeld bezoek aan de reguliere museumcollectie minder vaak gebeurt (Knulst 1995). Een hiermee samenhangende ontwikkeling betreft de motivatie van het museumbezoek. Voorheen was er vooral sprake van weloverwogen bezoek aan een specifiek museum. Nu echter reist de consument steeds meer

Error! Unknown switch argument.

naar andere steden - waaronder ook buitenlandse - voor een zogenaamde 'multipurpose trip'. Een winkelbezoek aan een bepaalde stad wordt bijvoorbeeld steeds vaker gecombineerd met een (vluchtig) bezoek aan een museum. Om deze zogenaamde 'culturele passanten' te lokken worden er vaker festivals, evenementen en tentoonstellingen georganiseerd. Ook Van Stokkom (1995: 336) wijst erop dat de kunstbeleving van het massapubliek tegenwoordig voor een groot deel bestaat uit “verstrooide waarneming”: consumenten willen zich vaak op snelle wijze op de hoogte stellen en laten zich daarbij veelal door het toeval leiden¹⁸. Burgers (1992: 12) haakt hierbij aan door te stellen dat de stad van vandaag steeds meer wordt gezien als een modern televisietoestel met een veelvoud aan kanalen, een zogenaamde 'zap-city'.

Symbolische waarde van culturele voorzieningen

Eerder beschreven ontwikkelingen en trends hebben invloed op de variatie in leefstijlen. Het begrip leefstijl wordt door Ganzeboom (1988) omschreven als “een samenhangend patroon van expressieve gedragskeuzen en smaakuitingen”. Om een specifieke leefstijl te ontwikkelen is er behoefte aan een diversiteit aan goederen en activiteiten. Bij het creëren van een eigen leefstijl of identiteit zijn de producten die men aanschaft en de wijze waarop de vrije tijd wordt besteed bepalend (Molenaar 1992). Vaak is de waardering die men voor bepaalde gedragingen binnen een groep krijgt belangrijk. Het gedrag, zoals het taalgebruik en het bezoeken van een museum, krijgt dan de functie de buitenwereld duidelijk te maken dat men bij een bepaalde groep hoort. Daarnaast zijn mensen zich ervan bewust dat ze met bepaalde kleding (trainings- of mantelpak), een auto (Kadet of Eend) of het drinken van een bepaald merk bier (Buckler of Grolsch) een bepaalde leefstijl kunnen etaleren. Dergelijke gedragingen en goederen, die voortkomen uit de normen en waarden die een groep hanteert en de 'eisen' die ze oplegt, kunnen worden beschouwd als statussymbolen (Ganzeboom 1988). Illusterend hiervoor is de volgende uitspraak “I like it' implies 'I believe that is the kind of thing my group accepts as good. Since I like my group, I like it too” (Gombrich 1979; geciteerd in Verhoeff 1993: 20). Kunst en cultuur worden min of meer gezien als instrumenten om een leefstijl te etaleren (Hitters 1992b). In sommige sociale groepen, met name in die met een hoog sociaal aanzien, is het geaccepteerd en in zekere mate voorgeschreven om de vrije tijd te besteden aan culturele activiteiten. In groepen met een laag sociaal aanzien is dat juist niet het geval (Ganzeboom 1989: 53).

Het bovenstaande borduurt voort op de ideeën en visies van Bourdieu, die met name in zijn publicatie 'La distinction' (1986, oorspronkelijk 1979) betoogt dat esthetische smaak en voorkeur in sterke mate verbonden zijn met de maatschappelijke positie en dat ze voor het individu een belangrijk instrument vormen om zich (als groep) te onderscheiden. Bourdieu introduceert in dit verband twee elites: naast een *economische elite*, die zich op bezit en inkomen laat voorstaan, is er een *culturele, hoog opgeleide elite* die zich tracht te onderscheiden door culturele expertise ('cultureel kapitaal'). Cultureel kapitaal kan zich in drie vormen manifesteren: in belichaamde staat, weergegeven in duurzame disposities waaruit kennis en smaak blijken; in geïnstitutionaliseerde staat, in de vorm van officiële diploma's of titels waaruit iemands ontwikkelingsniveau blijkt en in geobjectiveerde staat, in de vorm van materiële goederen die individuen ten dienste staan voor culturele activiteiten (Bourdieu 1986; Pels 1989).

De economische elite ontleent haar maatschappelijke positie aan techniek en technologie. Het gaat hier vaak om personen die in verhouding tot hun vooropleiding veel geld verdienen, de zogenaamde 'sociale stijgers'. De economisch gefortuneerden - zoals Knulst (1995) de groep

Error! Unknown switch argument.

omschrijft - omringen zich met comfort en materiële luxe en willen zich hiermee onderscheiden van groeperingen die zich dergelijke artikelen niet kunnen veroorloven.

De culturele elite is veelal werkzaam in de wereld van cultuur, de educatieve sector en schrijvende pers. Het betreft hier maatschappelijke functies die relatief veel bewegingsvrijheid bieden, maar waar minder hoge inkomens tegenover staan. Voor de cultureel gefortuneerden telt in het bijzonder de intellectuele en esthetische voldoening. Het gaat niet zozeer om materiële zaken, maar om kunstzinnige uitingen die niet iedereen kan begrijpen of waarderen (Bourdieu 1986). Deze groep zou in exclusieve - en naar inhoud weinig toegankelijke - kunstuitingen een gelegenheid zien om zich in sociaal opzicht te onderscheiden van andere sociale lagen. Binnen deze groep heeft men baat bij het 'mystificeren' van bepaalde kunstuitingen. Wanneer namelijk iedereen de kunst zou begrijpen, wordt het onbruikbaar als middel om de eigen exclusiviteit te onderstrepen (Oosterbaan Martinius 1990). Door belangstelling voor kunst, het bezoeken van culturele voorzieningen en het tonen van een specifieke smaak onderscheidt de groep zich van andere klassen. Kunstconsumptie staat in deze context dus in het kader van sociale distinctie. De groep die men boven zich heeft vormt het referentiepunt van goede smaak; de groep die men onder zich heeft zou de slechte smaak representeren (Van Stokkom 1995).

De 'symbolische' waarde die kunst en cultuur op deze wijze krijgen, spreekt ook uit het publieksonderzoek van Ganzeboom. Als verklaring voor de deelname aan culturele activiteiten komen 'statusoverwegingen' als tweede belangrijkste factor uit de bus (Ganzeboom 1989).

Culturele voorzieningen als vestigingsvoorwaarde: de potentiële bewoners

De ontwikkeling van de postindustriële samenleving wordt veelvuldig en op zeer uiteenlopende wijze beschreven in de recente literatuur. Er bestaat echter een geringe cohesie over de betekenis van het begrip. Twee aspecten komen in de beschouwingen echter steeds naar voren, te weten een toename van de dienstverlenende sector (zie paragraaf 3.1) en het ontstaan van een 'knowledge class' door het toenemende belang van informatie (Perloff 1985: 29). De groei van de dienstverlenende sector heeft geleid tot een toegenomen vraag naar met name hooggeschoold en gespecialiseerd personeel (Castells 1989). De productie van goederen berust meer en meer op geavanceerde technische methoden waardoor er ten aanzien van de werknemers meer nadruk wordt gelegd op kennis en communicatieve vaardigheden ('hoofdarbeid') in plaats van op 'lichamelijke arbeid' (Knulst 1995). Er is een middenklasse ontstaan wier arbeid gericht is op de productie en distributie van cultureel kapitaal, ofwel zogenaamde symbolische kennis (vgl. culturele elite: Bourdieu 1986; Bevers 1993b). Het betreft hier vooral hoger opgeleiden die werkzaam zijn bij overheidsdiensten, in het onderwijs, de kunstsector en de media en die wonen in de stad (Bevers 1993b; Lasch 1995). Door verschillende auteurs (o.a. Gouldner 1979; Bell 1979; Featherstone 1991) wordt het begrip *new class* gebruikt om deze nieuwe middenklasse te typeren. Gouldner (1979: 20) wijst erop dat deze klasse niet zomaar een middenpositie inneemt en niet zonder meer met andere (traditionele) groeperingen vergeleken dient te worden: "The new class is a new class; it is neither identical to the old working class nor to the old moneyed class". De nieuwe klasse heeft haar eigen belangen en beschikt over nieuwe soorten machtsbronnen en privileges, zoals kennis en vaardigheden (Ganzeboom 1988; Lasch 1995). Waar de traditionele middenklasse geassocieerd kan worden met waarden en mentaliteit, wordt de nieuwe klasse omschreven als hedonistisch en consumptief; "they have abandoned the narrow asceticism of the petite bourgeoisie in favour of promoting more hedonistic and expressive consumption norms"

Error! Unknown switch argument.

(Featherstone 1991: 91).

In een tijd waarin inkomen en bezit minder schaars zijn en meer gelijk verdeeld zijn over de bevolking, scheidt dit een nieuwe soort ongelijkheid. De nieuwe klasse stelt hoge eisen aan de kwaliteit van de stedelijke woon- en werkomgeving en het voorzieningenniveau (net als de overheidsdiensten of bedrijven waarin zij werkzaam zijn dat doen: zie paragraaf 3.1). Het zijn deze mensen die stadsbestuurders graag binnen de grenzen van hun gemeente halen. Lasch (1995) spreekt over een klasse met “a tourist's view of the world”; men is passant, wil genieten en heeft weinig binding met traditie¹⁹. Daarnaast zijn het vaak de mensen in de new class zélf die, door de posities die zij innemen - binnen de overheid of aan de overheid gerelateerde instellingen - beslissingen nemen over thema's met betrekking tot de inrichting van een stedelijk gebied, dus óók op het gebied van kunst en cultuur. De opkomst van deze groep heeft, derhalve, gevolgen voor de betekenis van kunst en cultuur in de stad.

3.3 Politiek-bestuurlijke veranderingen

Urban governments have been forced into innovation and investment to make their cities more attractive as consumer and cultural centers. Such innovations and investments have quickly been imitated elsewhere.

David Harvey (1989: 260)

In de jaren tachtig is de balans tussen nationale, regionale en lokale verantwoordelijkheden in veel Europese steden veranderd. In zowel gecentraliseerde als gedecentraliseerde landen verschuift de bestuurlijke cultuur naar een voorkeur voor decentralisatie van taken en financiële verantwoordelijkheid. Dat wil zeggen dat lagere bestuursniveaus meer verantwoordelijkheden en bevoegdheden toebedeeld krijgen om hun eigen beleid vorm te geven (o.a. Clarke 1989; WRR 1990). Tegelijkertijd is er een opleving waar te nemen van expliciet nationaal stedelijk beleid (Harding et al. 1994). Nationale overheden erkennen de belangrijke rol van steden en stedelijke regio's en krijgen weer oog voor de stedelijke problematiek. Er worden nationale stedelijke strategieën opgesteld, stedelijke problemen worden aangepakt en de economische kansen, mogelijkheden en potenties van steden worden benadrukt. De laatste jaren staan steden weer hoger op de nationale (en Europese) agenda.

Illustratief voor de Nederlandse situatie is in dit kader de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (1993). Het Rijk wijst hierin een aantal zogenaamde stedelijke knooppunten aan. Het betreft hier steden die achtereenvolgens gunstig liggen in het nationale infrastructurele netwerk, kansrijke bedrijfssectoren huisvesten en reeds een hoog voorzieningenniveau hebben met een daarbij behorend draagvlak (mVROM 1993). Stedelijke knooppunten vervullen een centrumpositie voor de regio en hebben goede mogelijkheden om aan de nationale en internationale concurrentiestrijd deel te nemen. Het ontwikkelingsperspectief voor de stedelijke knooppunten is geconcentreerd op een verdere bundeling van hoogwaardige voorzieningen, zoals onderwijsinstellingen, culturele voorzieningen en gezondheidszorg. Verder richt de aandacht zich op behoud of versterking van een goede bereikbaarheid en een verfijnde telecommunicatie.

Er doen zich in de laatste jaren twee trends voor. Enerzijds is er sprake van een toenemende

Error! Unknown switch argument.

politieke samenwerking tussen steden die gezamenlijk zoeken naar oplossingen voor stedelijke problemen. Anderzijds is er sprake van een toename van competitie en concurrentie tussen steden in nationaal en internationaal verband. In Europese steden speelt hierbij de Europese eenwording een belangrijke rol ²⁰. Met het 'wegvallen' van nationale grenzen zijn het niet meer zozeer de lidstaten die met elkaar concurreren, maar zijn het de steden zélf die verwikkeld zijn in een rechtstreekse competitie. De steden maken zich sterk om een goede positie in het toekomstige Europa te krijgen. Kenmerkend hiervoor is de strijd die zich tussen een aantal steden aftekende om de Europese Bank binnen de gemeentegrenzen te halen. Mede door de economische schaalvergroting en de toegenomen concurrentie tussen stedelijke gebieden is men gaan beseffen dat een slagvaardig grootstedelijk bestuur een belangrijke voorwaarde is voor een stad met wervingskracht. De noodzaak van een bestuurlijke samenhang in stedelijke regio's wordt ook in Nederland op rijksniveau erkend ²¹. De noodzaak om voor stedelijke gebieden een aangepast bestuurlijk regime te ontwikkelen is uiteengezet en bepleit in een aantal rijksnota's met als titel 'Besturen op niveau' (BON) (mBiZa 1990, 1991, 1993). Deze nota's - die ontstonden als reactie op het rapport van de Commissie Montijn (1990) - resulteerden in een aantal stedelijke samenwerkingsvormen.

Culturele voorzieningen als stedelijk visitekaartje

Door deze ontwikkelingen is het niet verwonderlijk dat stadsbestuurders steeds marktgericht zijn gaan denken. In Amerika is de gedachte dat de stad in de eerste plaats een locatie is om fortuin te maken diep geworteld. Inmiddels is het marktgerichte denken overgeslagen naar West-Europese steden. Aansluitend bij de Amerikaanse en de Engelse literatuur, waarin het begrip *entrepreneurial city* (o.a. Harvey 1989) veelvuldig wordt gebruikt, kan voor de Nederlandse situatie worden gesproken over de 'ondernemende stad' (Buursink 1991). Het marktgerichte denken komt tot uiting in de hierboven beschreven toenemende concurrentiestrijd tussen steden (zie ook paragrafen 3.1 en 3.2). Steden werpen zich in de strijd om schaarse investeringen. De kwaliteit van het stedelijk milieu en de aantrekkelijkheid van de stadscentra zijn hierbij van groot belang. Prestigieuze culturele voorzieningen worden gezien als middel voor het verbeteren van het leefmilieu en de kwaliteit van het stedelijk leven. Ze worden meer en meer gebruikt als instrument van ruimtelijke planning. Kunst en cultuur wordt, met andere woorden, een rol toebedacht in de economische concurrentiestrijd tussen steden en regio's. "A lively, cosmopolitan cultural life was increasingly seen as a crucial ingredient of city marketing and 'internationalisation' strategies, designed to attract mobile international capital and specialised personnel, particularly in the high-tech industrial and advanced service sectors" (Bianchini 1993: 2). Volgens Harvey (1989: 260) betekent de opkomst van de ondernemende stad een toegenomen stedenstrijd op een aantal fronten: "competition for position in the international division of labor, (...) as centers of consumption, (...) for control and command functions and competition for governmental redistributions". Stadsbestuurders werken, met het oog op deze competitie, aan 'image-building' en gaan hun steden in toenemende mate als product verkopen. Veel steden voeren promotiecampagnes via advertenties in de krant, posters en brochures met als doel de geschiktheid van de stad als vestigingsplaats voor bewoners, toeristen en bedrijven aan te prijzen. De stadscentra worden in dit kader vaak in verband gebracht met cultuur, terrassen, vermaak, exclusiviteit, kunst en gezelligheid (Burgers 1992). Kunst en cultuur worden, met andere woorden, tevens gezien als middel bij het promoten van de stad en daarmee het aantrekken van bezoekers. Wil het product goed in de markt liggen, dan zal het een bepaalde kwaliteit en uitstraling moeten hebben. Zeker in een periode waarin private partijen als mogelijke partner worden

beschouwd, moeten lokale problemen niet benadrukt worden en juist de potenties van de stad naar buiten worden gebracht. In deze ontwikkelingen schuilt het gevaar dat steden gaan investeren in dezelfde voorzieningen en in dezelfde 'hardware'. Door imitatie zullen steden er over een tijdje wellicht allemaal hetzelfde uitzien, met dezelfde puien en dezelfde logo's. Deze trend is nu al waarneembaar bij winkel- en horecavoorzieningen. In ieder stadscentrum van Nederland is tegenwoordig een Hema, een Blokker en een Vroom en Dreesman te vinden. En wanneer de ene stad McDonalds binnen de grenzen toelaat, dan kan de buurstad natuurlijk niet achterblijven. Ook ten aanzien van kunst en culturele voorzieningen is een dergelijke trend te bespeuren. Het lijkt welhaast of elke zichzelf respecterende stad een kunstmuseum wil huisvesten of een nieuw theater wil realiseren. "Globalization erodes the autonomy and distinctiveness of places at an ever-increasing rate", aldus Harvey (1990).

Kenmerkend voor steden is de voortdurende neiging van bestuurders de bevolkingsgroei, een toename van het aantal bedrijven en voorzieningen te stimuleren (Whitt 1987, 1988). Om andere steden vóór te blijven worden er telkens nieuwe ideeën en strategieën ontwikkeld ten behoeve van deze (economische) ontwikkeling. De ontwikkelingsstrategieën verschillen sterk van tijd tot tijd. Een bruikbare strategie uit het verleden hoeft niet meer passend of toereikend te zijn voor de actuele situatie. Momenteel is een kunst- en cultuurgetinte strategie een gangbare, zoals uit de voorgaande paragrafen is gebleken. "For many cities, the arts have become a favored route to urban development because they now fill many of the requirements of a politically acceptable growth strategy for cities" (Whitt 1987: 16; zie verder paragraaf 4.3). Kan derhalve worden gesteld dat culturele voorzieningen in de recente ontwikkeling van stadscentra dienen als eigentijds stedelijk visitekaartje?

3.4 Rol en functie van culturele voorzieningen in de recente stadsontwikkeling: een overzicht van trends en variabelen

In dit hoofdstuk is een aantal trends beschreven die van invloed zijn op de rol en functie van culturele voorzieningen in de recente ontwikkeling van steden. De groei van het aanbod en van het gebruik van culturele voorzieningen in het algemeen, en van musea in het bijzonder, hangt samen met de maatschappelijke context waarin economische, sociaal-culturele en politieke factoren bepalend zijn.

Figuur 3.1 Het aanbod en het gebruik van culturele voorzieningen: trends en variaties

Op *economisch gebied* manifesteren zich de laatste decennia twee ontwikkelingen: het proces van technologische innovatie en een internationaliseringstendens (paragraaf 3.1). Dit heeft onder meer geleid tot de mogelijkheid om de productie op globale schaal te organiseren en om informatie op wereldwijde schaal uit te wisselen. Ten gevolge hiervan heeft de westerse economie zich steeds verder ontwikkeld als diensteneconomie. In veel stedelijke gebieden wordt momenteel gezocht naar mogelijkheden om de werkgelegenheid in de dienstensector uit te breiden. Hierbij worden de mogelijkheden in de toeristische en culturele branche niet over het hoofd gezien. Verondersteld wordt dat de kunst- en cultuursector een economische

Error! Unknown switch argument.

groeisector van belang is.

Daarnaast zijn er met de afname van de industriële werkgelegenheid en de bloei van de dienstensector wijzigingen opgetreden in de vestigingspatronen van bedrijven. Alhoewel 'klassieke' vestigingsvoorwaarden nog steeds een rol van betekenis spelen, lijken ze van een afnemend belang. Met het oog op de toenemende stedelijke concurrentie lijkt 'de stad als geheel' een locatiefactor op zich te worden. In het streven de stad in kwalitatief opzicht te verbeteren, een goed investeringsklimaat te creëren en het prestige en de attractiviteit van het stadscentrum te verhogen, worden investeringen in onder meer de culturele infrastructuur van belang geacht. Culturele voorzieningen worden, met andere woorden, gezien als 'moderne' vestigingsvoorwaarde voor (potentiële) bedrijven.

De *sociaal-culturele processen*, zoals beschreven in paragraaf 3.2, hebben vooral gevolgen voor de behoefte aan en de vraag naar culturele voorzieningen. De gebruikswaarde van de meeste materiële producten zou in toenemende mate een ondergeschikte rol spelen ten opzichte van de symbolische betekenis die er aan wordt gehecht (Burgers 1992). De symboliek geeft uitdrukking aan een specifieke leefstijl waarin gebouwen en voorzieningen 'sights' worden. Kunst en cultuur worden min of meer gezien als instrument om een specifieke leefstijl te etaleren. Verwacht wordt dat (potentiële) bewoners en bezoekers steeds hogere eisen aan de kwaliteit van het stedelijk woon-, werk- en leefmilieu stellen. Hierbij is de aanwezigheid van prestigieuze voorzieningen van belang.

Figuur 3.2 Het gebruik van culturele voorzieningen als stedelijke strategie

Als laatste aspect kan gewezen worden op het feit dat stadsbestuurders - tegen de achtergrond van een stedelijke concurrentiestrijd om inwoners, bedrijven en toeristen - steeds meer waarde hechten aan het feit dat de eigen stad niet onder doet voor andere steden. De inspanningen worden vooral gedaan ten aanzien van 'urban beautification' en 'place-making' (o.a. Bianchini 1991). Het lijkt zo dat culturele voorzieningen in dit verband als stedelijk visitekaartje dienen (paragraaf 3.3).

Bianchini (1993) onderscheidt vier categorieën van steden die op eigen wijze en met een verschillende doelstelling investeren in de culturele infrastructuur. Ten eerste noemt hij de steden die prestigieuze culturele projecten 'gebruiken' om de smalle economische basis te verbreden, en om de stad een nieuw imago te geven om zodoende werkgelegenheid aan te trekken. Het betreft hier overwegend oude industrie- en havensteden, zoals Rotterdam, Glasgow, Sheffield en Bilbao. Kunst- en cultuurvoorzieningen fungeren in deze steden als *symbols of rebirth*: culturele voorzieningen worden ingezet ten behoeve van directe en indirecte economische doelstellingen.

In steden die gekenmerkt worden door ontwikkelingen in de culturele industrie (mode, design) en de hightech - zoals Keulen, Montpellier, Grenoble en Barcelona - is het creëren van een goed cultureel klimaat eveneens van belang. Culturele voorzieningen worden hier gezien als *symbols of modernity and innovations*. Voor dergelijke steden is met name de uitstraling en verfraaiing doel van de inzet van kunst en culturele voorzieningen.

Daarnaast zijn er steden, waaronder Berlijn en Derry, die worden geconfronteerd met spanningen en conflicten tussen diverse politieke en etnische groeperingen. In deze steden

fungeren culturele voorzieningen als *symbols of reconciliation*.

Als laatste categorie worden genoemd de van oudsher rijkere steden met een lage culturele status, zoals Frankfurt. In deze steden fungeren kunst en cultuur als *symbols of sophistication and cosmopolitanism* (Bianchini 1993). Doel van de uitbreiding van de kunstinfrastructuur is hier met name het vergroten van de aantrekkingskracht en het tonen dat 'er iets te beleven valt' in de stad. Het stadscentrum vormt hierbij een belangrijk aandachtsgebied als ruimtelijk conglomeraat van voorzieningen, met cultuur, terrassen, vermaak, exclusiviteit, kunst en gezelligheid.

In deze studie komen in het empirische onderzoek twee van bovenstaande steden aan de orde, te weten Rotterdam en Frankfurt am Main. Bekeken wordt in hoeverre deze steden zich bij het investeren in de culturele infrastructuur werkelijk laten leiden door niet-kunsthoudelijke doelstellingen. Worden de recente investeringen vooral ingegeven door en gerechtvaardigd vanuit economische, esthetische en marketing motieven? Verondersteld wordt dat in de geselecteerde steden één of meerdere van genoemde motieven een rol spelen.

Error! Unknown switch argument.

Eindnoten hoofdstuk 3:

10.. Er wordt vanuit gegaan dat de maatschappelijke achtergronden die bepalend zijn voor de toename van het aanbod en het gebruik van culturele voorzieningen in het algemeen óók gelden voor het aanbod en gebruik van musea in het bijzonder. Voor overige factoren ten aanzien van de toename van het aantal museale instellingen wordt verwezen naar hoofdstuk 2, waarin het museum als (stedelijke) culturele instelling voor het voetlicht is gebracht.

11.. Hiermee wordt niet gezegd dat economische processen en trends stedelijke ontwikkelingen determineren. Ook andere krachten spelen een rol. Harding et al. (1994: 7) zeggen hierover het volgende: "(...) cities are not simply passive victims or fortunate beneficiaries of impersonal economic forces. Decisions taken within cities can and do play a role in shaping the way these forces work". Het gevoerde stedelijk beleid maakt in deze visie het verschil. In paragraaf 3.3 en in hoofdstuk 4 wordt nader ingegaan op de effecten van het stedelijk beleid op ontwikkelingen in steden.

12.. De veelvuldig gehanteerde term globalisering wordt hier bewust niet gebruikt. Enerzijds omdat de term geen eenduidige betekenis heeft en door iedereen op een andere wijze wordt gedefinieerd. Anderzijds omdat uit recent onderzoek van Ruigrok & Van Tulder (1993) blijkt dat kapitaal steeds sneller de wereld rond gaat, maar echter steeds op dezelfde plekken (Noord-Amerika, Europa en Japan) en bij dezelfde bedrijven terecht komt. Ruigrok & Van Tulder wijzen erop dat de 'grenzeloze wereld' nog ver weg is zolang in de belangrijkste economische machten slechts 15% van de wereldbevolking leeft. De onderzoekers willen de term pas gebruiken wanneer de economieën in Afrika en Zuid-Azië werkelijk meedelen in de lusten van de gecumuleerde welvaart.

13.. In Nederland kan verwezen worden naar Hietbrink et al. (1985), 'De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam' en naar de studie van Poppelaars & Sips (1993), 'Economische effecten van cultuur'. Een Engels voorbeeld betreft onder andere de studie van Myerscough et al. (1988), 'Economic importance of the arts in Great Britain, Glasgow and Merseyside' (drie afzonderlijke rapporten). Met betrekking tot Duitsland kan gerefereerd worden aan Hummel & Berger (1988), 'Die volkswirtschaftliche Bedeutung von Kunst und Kultur' en Behr et al. (1989), 'Kultur, Wirtschaft, Stadtentwicklung'.

14.. Van Puffelen (1994) en een aantal andere auteurs hebben recentelijk het nut van deze (traditionele) impactstudies sterk in twijfel getrokken, met name de pretentie van dergelijke studies om 'de' economische betekenis van de kunst weer te geven. De kritiek heeft deels betrekking op de methodiek van onderzoek (w.o. de kwaliteit van de gebruikte data en de berekeningswijze) en de (mis)interpretatie van de onderzoeksbevindingen. De auteurs geven wel aan dat delen van de informatie zeer bruikbaar zijn als achtergrondinformatie, om iets meer te weten te komen over de omvang van de werkgelegenheid in de kunstensector. Dergelijke gegevens zijn vaak niet voorhanden in beschikbare statistieken en dienen dus door middel van onderzoek te worden vastgesteld.

15.. Het onderzoek van Van Leenders & Sips (1996) heeft een exploratief karakter. Er wordt getracht een adequate methode te ontwikkelen die tegemoet komt aan de wetenschappelijke kritiek op soortgelijke impact-studies in andere branches van de cultuursector (zie eindnoot 5).

16.. In het onderzoek van Henckel et al. (1986) werden 140 vertegenwoordigers van 110 verschillende bedrijven geïnterviewd. Skrodzki (1989) ondervroeg 74 managers van bedrijven in het Ruhrgebied. Rekening houdend met het geringe aantal 'cases' kan er een aantal globale trends uit worden afgeleid.

17.. Alhoewel een aantal sociologen het beeld van de samenleving als verzameling van zelfstandige individuen sterk relateert.

18.. Vaak is deze vorm van kunstbeleving gebaseerd op een oppervlakkige behoeftebevrediging. Volgens sommige auteurs is het de vraag of de toegenomen keuzevrijheid en toegankelijkheid van kunst en cultuur een positieve invloed heeft op de intrinsieke waarde van de kunsten. Ofwel, staat massificatie het topniveau van kunst in de weg? (o.a. Steiner 1990; Van Stokkom 1995).

19.. Lasch is een uitgesproken criticus van het moderne levensgevoel waarin iedereen eigen baas en mondig burger is en weinig binding voelt met de samenleving als geheel. Hij ziet het zelfs als een uitholling van het westerse democratische ideaal.

20.. Er zijn twee gangbare visies. De eerste - 'Europa voor de regio's' - gaat uit van een handhaving van de afzonderlijke landen en regio's binnen een Europees systeem. De tweede benadering - 'Europa van de regio's' - gaat uit van de opheffing van landsgrenzen binnen het toekomstige Europa. De eerste benadering is momenteel de dominerende denkwijze.

21.. In 1989 verschenen er twee adviezen die betrekking hebben op de organisatie van het binnenlands bestuur, met name voor wat betreft de bestuurlijke organisatie in grootstedelijke gebieden. Eerst werd het advies 'Grote steden, grote kansen' van de Commissie Grote Stedenbeleid (commissie Montijn) uitgebracht en vervolgens werd het advies van de Raad van het Binnenlands Bestuur - met als titel 'Het bestuur in grootstedelijke gebieden' - gepresenteerd.

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

4 Besluitvormingsprocessen, stedelijke ontwikkeling en stedelijk beleid: theoretische context

(...) different emphases and considerations emerge within theoretical positions over time, so that internal variation characterizes the major general theories (...) there is no single, homogeneous theory (...) there are only theories.

Judge, Stoker & Wolman (1995: 4)

In hoofdstuk 3 is ingegaan op trends die van invloed zijn op de hedendaagse ontwikkeling van steden in nationaal en internationaal perspectief. In dit hoofdstuk staat de besluitvorming hieromtrent centraal. Steden ontwikkelen zich immers niet alleen op basis van hedendaagse tendensen. “Individueel en als vertegenwoordiger van een organisatie nemen mensen beslissingen die leiden tot ruimtelijke ingrepen, welke te zamen het ruimtelijk beeld van een gebied scheppen” (Teisman 1992: 11).

In de loop der tijd zijn verschillende theoretische visies over de betrokkenheid van uiteenlopende partijen (actoren) bij de totstandkoming van het stedelijk beleid gangbaar geweest. Dit wil echter niet zeggen dat de verschillende theoretische raamwerken geïsoleerd van elkaar hebben bestaan. Noties en concepties uit het theoretische denken van de ene periode leefden voort in de andere. Een theorie wordt, met andere woorden, niet zomaar 'afgeschreven'. Bovendien is bij het ontstaan van een bepaalde theoretische visie de maatschappelijke context van groot belang. Niet zelden fungeert de praktijk van dat moment als voedingsbodem van een bepaalde gedachtegang. Tenslotte moet in het oog worden gehouden dat theorieën nimmer waarde vrij zijn. Theoretische visies komen immers voort uit een bepaalde denkwijze, gebaseerd op assumpties, en worden niet zelden gevormd tegen een achtergrond van een beeld van de maatschappij zoals ze is en zoals ze zou moeten zijn. Theorieën kunnen, met andere woorden, niet los gezien worden van ideologieën en heersende waardesystemen.

Ondanks het feit dat er niet altijd sprake is van een duidelijke systematiek van theoretische visies, komt in dit hoofdstuk een aantal theoretische benaderingen met betrekking tot besluitvorming in chronologische volgorde aan de orde²² (schema 4.1).

De *elitebenadering* en het *pluralisme* worden in paragraaf 4.1 behandeld. Deze stromingen uit de jaren vijftig en zestig gaan in op stedelijke machtsverhoudingen en hebben de recente besluitvormingstheorie in grote mate beïnvloed. Aan het einde van de jaren zestig veranderden de accenten in het theoretische denken. Geheel in de geest van de tijd werd de aandacht toen minder dan voorheen gericht op de acties van individuen en groepen, en meer op de relaties tussen de overheid en de markt. In paragraaf 4.2 wordt in dit kader achtereenvolgens het *neomarxisme* en de *local-state*-benadering uitgewerkt. In de jaren zeventig en tachtig zijn twee theoretische stromingen te onderscheiden die hun wortels hebben in de benaderingen uit de jaren vijftig en zestig. De *urban-growth-machine*-benadering vindt haar oorsprong in de eerder genoemde elite-theorie, de *urban-regime*-theorie in het pluralisme. In paragraaf 4.3 worden deze visies beschreven. Vanaf de jaren tachtig raken bovenstaande theorieën op de achtergrond en komt er meer erkenning voor het feit dat steden niet functioneren als geïsoleerde, gesloten entiteiten. In de zienswijze van de stad als een 'open' entiteit beïnvloeden ook externe factoren stedelijke ontwikkelingen en

Error! Unknown switch argument.

stedelijk beleid. Bij een analyse van het functioneren van de stad is het dan ook niet voldoende enkel gebeurtenissen binnen de geografische grenzen van de stad te onderzoeken. In paragraaf 4.4 wordt hier nader op ingegaan aan de hand van de stadstheorie van Peterson: *city limits* (1981).

Om de genoemde theoretische visies en veronderstellingen hanteerbaar te maken voor het onderhavige onderzoek wordt in paragraaf 4.5 het *pluricentrisch perspectief* van Teisman uiteengezet. Voorts wordt in paragraaf 4.6 een verbinding tot stand gebracht tussen maatschappelijke processen enerzijds en de stedelijke planning anderzijds. Er wordt in dit kader gesproken van de *institutionele benadering*. Stedelijk beleid wordt in deze zienswijze gemaakt in de ruime context van sociale, economische en culturele processen die zich in een bepaalde tijd voordoen (vgl. hoofdstuk 3). Planning en beleid zijn in deze benadering dus geen verschijnselen op zich, maar een afgeleide van maatschappelijke en bestuurlijke processen. In de laatste paragraaf (4.7) wordt tenslotte het theoretisch kader gegeven waarbinnen het onderhavige onderzoek is uitgevoerd. De in dit hoofdstuk behandelde theoretische noties en aspecten fungeren als basis voor dit wetenschappelijk kader.

Figuur 4.1 Theoretische benaderingen per tijdperiode

4.1 Elite-theorie versus pluralisme

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog wordt er, vooral onder Amerikaanse stedelijk politicologen, een methodologisch debat gevoerd over het thema macht. Dit zogenaamde *community-power-debat* richt de aandacht op de macht en invloed van actoren met eigen belangen, die bepalen wat er in de stad gebeurt. De vraag 'who rules American cities?' staat hierbij centraal. In dit kader hebben twee theoretische inzichten gedurende twintig jaar de studie van stedelijke besluitvorming en stedelijk beleid gedomineerd. Beide opvattingen worden in deze paragraaf behandeld.

De eerste hoofdstroming betreft de *elite-theorie*. Deze theorie gaat uit van een hiërarchisch geordende maatschappij waarin één groep meer macht en invloed heeft dan andere groepen in de stad. De nadruk wordt gelegd op de relaties en interacties tussen diegenen die macht uitoefenen en diegenen die geregeerd worden, oftewel tussen "the powerful" en "the powerless" (Harding 1995a: 35). De aanhangers van de elite-theorie identificeren een relatief kleine groep machthebbers met gelijke belangen die met hun beslissingen het lokale beleid determineren. De stad wordt in deze optiek bestuurd door een aantal topfiguren uit het bedrijfsleven die in veel gevallen samenwerken met de burgemeester (o.a. Hunter 1953). Een georganiseerde minderheid van de sociaal-economische bovenklasse is, met andere woorden, dominant en dicteert de ongeorganiseerde minderheid. Niet alle adepten van de elitebenadering scharen zich achter het standpunt dat dit gegeven per definitie negatief beoordeeld moet worden (normatieve benadering). Zo wordt in de technocratische benadering benadrukt dat de aanwezigheid van elites noodzakelijk is voor het besturen van steeds complexer wordende moderne samenlevingen en steden (o.a. Weber 1968). In deze visie is het onmogelijk om beslissingen en bevoegdheden te verdelen over een, steeds groter wordend, aantal organisaties en belangengroeperingen.

Door de verschillende opvattingen en visies is er nauwelijks sprake van een eenduidige elite-

Error! Unknown switch argument.

theorie; de benaderingen vormen een heterogeen geheel. Hoe verschillend de stromingen binnen de elite-theorie echter ook zijn, ten behoeve van empirische onderzoek wordt dezelfde methode gebruikt. De eerste die de elite-theorie toepaste op stedelijk onderzoek was Hunter (1953). In zijn boek 'Community power structure' beschrijft hij de lokale machtsstructuren in de stad Atlanta als een piramidale structuur waarin een groep van vertegenwoordigers van de sociaal-economische bovenklasse aan de touwtjes trekt (Hendriks 1996). Ten behoeve van zijn empirische onderzoek maakt Hunter gebruik van de zogenaamde reputatie- en positiemethode. Op basis van functie, positie en reputatie van individuen binnen bepaalde organisaties, instellingen en instanties, stelt hij een rangorde van invloedrijke personen op die als leidraad dient voor het onderzoek. Met deze onderzoeksmethode wordt een antwoord gezocht op vragen als "who cares?", "who is active?" en "who could achieve?" (Harding 1995b: 23). Vragen over wie er nu écht de macht heeft en hoe die macht gebruikt wordt, kunnen met deze methode echter niet worden beantwoord.

In het verlengde van het elite-onderzoek ontstonden studies van *pluralisten*; in dit kader de tweede benadering. Pluralisten gaan uit van de veronderstelling dat stedelijke besluitvormingsprocessen tot stand komen door participatie van verschillende groeperingen in de stad (o.a. Dahl 1961, 1986; Banfield 1968). Zij zien het politieke systeem als een open systeem dat voor iedere actieve en georganiseerde groep toegankelijk is. Geen enkele groepering binnen een stad is dominant over alle anderen. De pluralistische theorie is, evenals de elite-theorie, een sterk normatieve theorie. Liberale ideeën over hoe de samenleving zou moeten functioneren, vormen de basis. Het pluralisme "(...) preferred western democratic systems to authoritarian regimes" (Judge 1995: 15). In het pluralistische onderzoek staat de vraag "who really achieves and how?" centraal (Harding 1995b: 23). Om inzicht te krijgen in stedelijke besluitvormingsprocessen wordt door pluralisten de zogenaamde beslissingsmethode gehanteerd. In het debat tussen de aanhangers van de elite-theorie en de pluralistische theorie stond het methodologische meningsverschil centraal. Pluralisten zoeken aan de hand van de genoemde beslissingsmethode niet naar de macht van actoren op basis van positie en reputatie - zoals dat gebeurde in de elitebenadering - maar zijn geïnteresseerd in de 'feitelijke' macht. Dit betekent dat ze een actor macht toeschrijven op het moment dat deze succes heeft in de besluitvorming en beslissingen kan bewegen in de richting van eigen belangen. Per politiek thema wordt de besluitvorming getraceerd en wordt nagegaan wie, welke groepen of individuen, de uiteindelijke beslissingen nemen. Onderwerpen die de politieke agenda niet halen, en waarover dus geen formele beslissingen worden genomen, blijven in dit type onderzoek echter buiten beeld. Critici, met name neo-elitisten (w.o. Bachrach & Baratz 1970) stellen dat hiermee de 'the second face of power' (het vermogen van actoren om besluitvorming te voorkomen) over het hoofd wordt gezien. Om de macht werkelijk te begrijpen moet de macht van diegenen worden bekeken die ervoor zorgen dat bepaalde thema's niet op de politieke agenda komen. Aan het proces van non-decisionmaking mag, met andere woorden, niet voorbij worden gegaan (Judge 1995; Harding 1995a). Daarnaast menen critici dat pluralisten alleen oog hebben voor die stedelijke thema's waarvan vooraf vaststaat dat meerdere actoren betrokken zijn bij de besluitvorming. Zodoende worden onderwerpen die niet per definitie onbelangrijk zijn, buiten het onderzoek gehouden.

Binnen het pluralisme zijn twee stromingen te onderscheiden. Aan de ene kant zijn er de pluralisten die onderkennen dat niet iedereen dezelfde kansen en mogelijkheden heeft om het politieke beleid te beïnvloeden. Judge (1995: 19,20) spreekt in dit kader van "stratified pluralism". In deze visie heeft een kleine groep van individuen meer invloed op de

Error! Unknown switch argument.

besluitvorming dan de rest van de gemeenschap, door de maatschappelijke positie die zij innemen (o.a. Lindblom). Deze stroming binnen het pluralisme heeft raakvlakken met de elite-theorie, maar wijkt daar op één belangrijk punt van af. Er wordt namelijk niet uitgegaan van één machtige elite zoals in de elitebenadering, maar van verschillende elites die in verschillende mate invloed hebben op verschillende politieke terreinen. Harding (1995a: 40) gebruikt hiervoor de term “plurality of elites”.

De tweede benadering is bekend onder de naam 'hyperpluralism', ofwel 'street fighting-pluralism'. Deze stroming is ontstaan in de jaren zestig, in een tijd waarin het aantal (etnische) minderheidsgroepen in hoog tempo toenam. Verschillende groeperingen komen steeds meer op voor hun eigen rechten en belangen. De toename van dit politieke activisme leidt bij deze stroming binnen het pluralisme tot een herformulering van de centrale vraag die aanvankelijk aan de orde was. In plaats van de vraag “who governs?” wordt het vraagstuk “does anybody govern?” actueel (Judge 1995). De groei van de steden en de toename van het aantal participanten maken dat de macht en de politieke invloed steeds verder werden opgedeeld. Politieke macht wordt steeds fragmentarischer, waardoor het besturen van de stad steeds moeilijker en minder eenduidig van karakter wordt. Men vraagt zich dan ook af of er überhaupt nog sprake kan zijn van een krachtig stedelijk bestuur (vgl. de technocratische benadering binnen de elite-theorie).

Er is altijd veel kritiek geweest op de in deze paragraaf beschreven theoretische stromingen. Vooral het feit dat de conclusies van het elite en het pluralistische onderzoek worden gedetermineerd door een aantal normatieve veronderstellingen over macht, wordt niet door iedereen geapprecieerd: “(...) approach to and assumptions about power predetermine their findings and conclusions (...)” (Judge 1995: 17). Bovendien wordt zowel in de elite-theorie als in de pluralistische benadering uitgegaan van een zeer grote mate van lokale autonomie. Het onderzoek beperkt zich tot de geografische grenzen van de stad. Niet-lokale factoren - zoals de invloed van hogere overheidsniveaus - worden buiten beschouwing gelaten (vgl. paragraaf 4.4). Ondanks deze 'tekortkomingen' kunnen in de jaren zeventig en tachtig twee theoretische stromingen worden onderscheiden die binnen een ander referentiekader, op de in deze paragraaf behandelde benaderingen voortborduren. Op deze theoretische benaderingen wordt in paragraaf 4.3 nader ingegaan.

4.2 Neomarxisme en de local-state-benadering

In de jaren zeventig wordt het community-power-debat verbreed naar een politiek-economische discussie en grotendeels overgenomen door neomarxistische wetenschappers (o.a. Fainstein & Fainstein; Harvey; Castells; Dunleavy). Geheel in de geest van de tijd - met het verzet tegen het monopolie van de economische sector (kapitalisme), de opkomst van alternatieve waarden en normen en het zichtbaar worden van stedelijke armoede en racisme - komt het accent te liggen op de vraag welke rol de overheid en de markt spelen bij de realisering van stedelijke ontwikkelingen en het ontstaan van stedelijke structuren.

Het werk van neomarxistisch geïnspireerde onderzoekers is dus minder dan in de hiervoor behandelde benaderingen gericht op de acties en invloeden van individuen of groepen, en meer op het functioneren van, en de relaties tussen, de markt en de (nationale en lokale) overheid. De verbondenheid tussen het economische terrein en de politieke arena staat in deze

Error! Unknown switch argument.

theorie centraal. Het uitgangspunt van alle marxistische theorieën van stedelijk beleid is de afhankelijkheid van de economische sector (het kapitaal) en de overtuiging dat de staat wordt voortgestuwd door maatschappelijke krachten die zich rond de factoren arbeid en kapitaal concentreren. In deze visie wordt de stad in een kapitalistische maatschappij gezien als het resultaat van accumulatie van kapitaal, waarin de inwoners van een stad fungeren als arbeidskrachten (Logan & Molotch 1987).

Op basis van marxistische grondslagen gaan de neomarxisten ervan uit dat de overheid verantwoordelijkheid neemt voor twee essentiële zaken met betrekking tot de stedelijke samenleving. Ten eerste is zij verantwoordelijk voor de functies die noodzakelijk zijn voor het goed functioneren van de stedelijke samenleving, de zogenaamde accumulatie-functies. Het verzorgen van basisvoorzieningen - waaronder communicatie- en transportsystemen, sociale huisvesting en gezondheidszorg - maken hier deel van uit. Daarnaast neemt de staat verantwoordelijkheid voor de handhaving van de openbare orde, de zogenaamde legitimatie-functie, waarvoor zij specifieke organisaties in het leven roept (O'Connor 1973).

Binnen de neomarxistische benadering bestaat verdeeldheid over de mate van autonomie van de overheid bij het zorg dragen voor bovenstaande voorzieningen (Pickvance 1995). 'Instrumentalisten' beschouwen de lokale overheid als 'instrument' van de dominante klasse. In deze visie wordt het lokale beleid gezien als reflectie van de belangen van de nationale dominante klasse; het lokaal niveau heeft relatief weinig autonomie in vergelijking met hogere overheidsniveaus en geen daadwerkelijke macht (o.a. O'Connor). Volgens de 'structuralisten' is er op lokaal niveau niet alleen sprake van participatie maar ook van 'feitelijke' macht. Stedelijke instituties hebben in deze visie een grotere mate van autonomie (o.a. Castells). Dat de overheid in meer of mindere mate afhankelijk is van de economische sector, daarover bestaat geen twijfel. Dit gegeven vormt juist het gemeenschappelijke uitgangspunt binnen deze benadering.

Met het aanbieden van voorzieningen legt het lokale bestuur de basis voor het ongehinderd functioneren van de economische sector. Deze sector heeft baat bij de aangeboden voorzieningen en diensten daar zij er ongestoord gebruik van kan maken ten behoeve van de eigen activiteiten. Tegelijkertijd is het een feit dat het openbaar bestuur alleen goed kan functioneren en bovengenoemde taken ten uitvoer kan brengen wanneer er voldoende middelen voor handen zijn. Er is derhalve sprake van een grote afhankelijkheid van de opbrengsten uit de economische sector. De economie is in de neomarxistische visie, met andere woorden, uiteindelijk doorslaggevend in het optreden van het openbaar bestuur (Kreukels 1993a).

Een West-Europese variant op deze theorie is de *local-state-theorie*, die vooral aan het einde van de jaren zeventig in Engeland gangbaar was. De local-state-benadering gaat in op de verdeling van functies over de verschillende overheidsniveaus. In deze theorie staat het uitgangspunt dat het nationaal niveau doorslaggevend is voor de structurele relaties en afhankelijkheden tussen de economische sector en openbaar bestuur centraal. De nationale overheid concentreert zich voornamelijk op het economische terrein. Het lokale openbare bestuur - de 'local state' - daarentegen wordt in deze visie beschouwd als een overheidsniveau dat de economische preoccupatie van de nationale staat compenseert door het aanbieden van zogenaamde 'consumption-related issues' (Pickvance 1995: 269). Het gaat hier om publieke voorzieningen en sociale dienstverlening zoals bijstand, educatie en volkshuisvesting. Door de taakverdeling tussen beide overheidslagen zijn in deze visie de lokale overheid en de nationale overheid complementair.

Error! Unknown switch argument.

Evenals bij de neomarxisten zijn er duidelijke ideeën over de taakverdeling tussen nationale en lokale overheden. In de local-state-visie ligt de verantwoordelijkheid voor de economie bij de nationale overheid: “functions concerned with capital accumulation are at risk if placed at local government level (...) they are more likely to be located at national or regional level, or to be given to non-elected bodies, leaving local government to concentrate on 'consumption'-related issues” (Pickvance 1995: 269). Hier is een duidelijke relatie waar te nemen met de accenten in het stedelijk beleid van die tijd. De jaren zeventig worden gekenmerkt door het tegengaan van de fysieke verloederings van oude stadswijken, de aandacht voor lagere inkomensgroepen en de nadrukken op sociale woningbouw. In dit kader wordt er gesproken van de periode van stadsvernieuwing. Op lokaal niveau is er zodoende sprake van een overwegende oriëntatie op de woonfunctie van de stad. Aandacht voor economische aspecten is er vrijwel niet.

4.3 'Growth machines' versus 'urban regimes'

Theories develop in response to other theories, they are not static.

Judge, Stoker & Wolman (1995: 4)

De urban-growth-machine-benadering van de jaren tachtig valt deels terug op de accenten die werden gelegd in het in paragraaf 4.1 beschreven community-power-debat in de jaren vijftig en zestig en kan worden gezien als een verfijning van de elitebenadering uit die tijd. De urban-growth-machine-benadering is gericht op het brede veld van stedelijke ontwikkeling en stedelijk beleid en legt niet zozeer de nadruk op de vraag 'who governs?' (vgl. paragraaf 4.1), maar op de vraag 'for what?'. In het community-power-debat werd de aandacht overwegend gericht op de macht en invloed van actoren die bepalen wat er in de stad gebeurt; in de onderhavige benadering ligt het accent op de inhoudelijke aspecten: de achterliggende motieven, de nagestreefde doelen en de beoogde effecten van het beleid.

De regime-theorie, die in het tweede deel van deze paragraaf aan de orde komt, kan worden beschouwd als een vervolg op het pluralistische denken (paragraaf 4.1). In de regime-theorie staat de complexiteit van de stedelijke besluitvorming centraal.

De Amerikaanse sociologen Logan & Molotch kunnen worden betiteld als de grondleggers van de *urban-growth-machine-benadering*. De centrale vraag die zij stellen is wie er baat hebben bij voortdurende stedelijke groei. Logan & Molotch benadrukken, evenals de aanhangers van de elite-theorie, de macht en invloed van het bedrijfsleven en stellen dat “(...) the activism of entrepreneurs is, and always has been, a critical force in shaping the urban system (...)” (Logan & Molotch 1987: 52). De urban-growth-machine-benadering heeft haar voedingsbodem in Amerika waar steden - meer dan in Europa - afhankelijk zijn van lokale belastingopbrengsten en dus meer baat hebben bij een bloeiende lokale economie en een welvarende gemeenschap. De competitie tussen steden, met het oog op het aantrekken van bedrijven en bewoners, is in de Amerikaanse samenleving dan ook vele malen groter dan in Europese landen. De theorie is een Amerikaanse, en het 'urban-growth-machine-denken' gaat dan ook uit van de veronderstelling dat stedelijke ontwikkelingen met name worden bepaald door economische belangen (vgl. paragraaf 4.2). Beïnvloed door het klassieke marxisme

Error! Unknown switch argument.

stellen Logan & Molotch het onderscheid tussen gebruikswaarde en ruilwaarde van stedelijke grond centraal. Zij gebruiken in dit kader de termen “use-value” en “exchange-value” (Logan & Molotch 1987: 1). Gebruiken de meeste inwoners van de stad de grond en het onroerende goed voor alledaags gebruik (waaronder wonen en werken), een kleine groep mensen is enkel geïnteresseerd in de financiële opbrengst ervan. Deze zogenaamde 'rentiers' streven naar het maximaliseren van de waarde van hun eigendommen door het gebruik ervan te intensiveren. Voor hen is de stedelijke ruimte een plek om fortuin te maken en er wordt dan ook gesproken van de theorie van 'urban fortunes'. Het is in deze visie van groot belang om bedrijven en instellingen binnen de grenzen van de stad te krijgen. Om dit te bereiken is de aandacht gericht op het creëren van een goed stedelijk investeringsklimaat. Het begrip 'goed' wordt van tijd tot tijd verschillend gedefinieerd zoals in deze paragraaf duidelijk zal worden. Tezamen met andere belanghebbenden wier aandacht gericht is op economische groei en ontwikkeling vormen de grond- en vastgoedeigenaren een zogenaamde 'growth machine' (Harding 1995a). Binnen deze coalitie worden verbintenissen gesloten met drie groepen organisaties en instellingen. Zo verbinden de 'rentiers' zich met het bedrijfsleven - waaronder projectontwikkelaars, financiers en architecten - dat direct zal profiteren van het ontwikkelingsproces. Een andere groep die indirect profiteert van de projectontwikkelingen betreft dienstverleners die de vraag naar hun producten en diensten zien toenemen. Hieronder vallen onder andere de lokale media en openbare nutsbedrijven. Als laatste groep kunnen lokaal-gebonden organisaties - zoals universiteiten, culturele voorzieningen, professionele sportclubs en de kleine middenstand - worden genoemd. Deze instellingen en organisaties hebben op verschillende fronten profijt van economische ontwikkeling. Logan & Molotch geven geen duidelijk antwoord op de vraag of de lokale overheid ook deel uitmaakt van de 'growth machine'. Zij suggereren echter wel dat lokale bestuurders de verbindingen tussen de 'rentiers' en de drie bovengenoemde groepen toejuichen omdat ook zij geïnteresseerd zijn in een steeds verdergaande stedelijke groei.

De rol van 'growth machines' als drijvende kracht in de ontwikkeling van stedelijke gebieden is geen nieuw fenomeen. Al in de achttiende en negentiende eeuw heerste vooral in Amerika, de gedachte dat de stad bij uitstek geschikt is om fortuin te maken. “The tendency to use land and government activity to make money was not invented in nineteenth-century America, nor did it end then” (Logan & Molotch 1987: 55). In die tijd werd met name in waterwegen en andere infrastructurele werken geïnvesteerd om zodoende de stad goed bereikbaar te maken ten behoeve van haar economische ontwikkeling. Alhoewel de absolute en relatieve ligging van een stad nog steeds van belang zijn, spelen deze variabelen tegenwoordig toch een andere rol dan tijdens de industriële stad. De hedendaagse stad is veranderd in een plaats voor de productie van kennis in plaats van de productie van goederen en kan als zodanig worden gekarakteriseerd als 'intentional city' (o.a. Knight 1982, 1991). Ten behoeve van de ontwikkeling van de moderne stad worden bepaalde kwaliteiten zeer bewust ontwikkeld en gecreëerd (vgl. paragraaf 3.1). Om de concurrenten voor te blijven worden hiertoe telkens nieuwe ideeën en strategieën ontwikkeld. Zo is men, nu moderne steden zijn voorzien van goede communicatie- en transportsystemen, wederom op zoek naar nieuwe groeistrategieën. Alhoewel steden verschillen vertonen in de economische basis wordt een zelfde doel nagestreefd, te weten intensivering van het grondgebruik en groei van de lokale opbrengsten. In concreto betekent dit dat in iedere stad wordt geïnvesteerd met het oog op verbetering van het stedelijk klimaat. De mogelijkheden in de culturele sector worden daarbij niet over het hoofd gezien. In paragraaf 3.3 is dit aspect reeds aan de orde geweest. Steeds vaker wordt er een

Error! Unknown switch argument.

verbinding tot stand gebracht tussen (economische) groeidoelstellingen en culturele investeringen. “There are the businessmen and the politicians who see simply art in terms of more visitors to the city, more conventions, and more tax revenues (...) Art is a means of bringing (...) people into the city, of raising profits, and of replenishing the municipal coffers” (Whitt 1987: 23). Kunst en cultuur worden, met andere woorden, een steeds belangrijker onderdeel van de 'urban growth machine' (Logan & Molotch 1987; Whitt 1987, 1988).

Met name dit laatste aspect van deze benadering is belangrijk voor onderhavige studie. Ondanks een aantal 'tekortkomingen' van de urban-growth-machine-benadering - zoals het economisch determinisme, de disproportionele aandacht voor één aspect van de lokale economie (vastgoedontwikkelingen) en het feit dat krachten buiten de lokale context niet in beschouwing worden genomen - is de (inhoudelijke) component van deze benadering - te weten de achterliggende motieven en de nagestreefde doelen van het stedelijke beleid - een interessante.

De *urban-regime-theorie* is een relatief nieuwe stroming in het denken over besluitvorming op stedelijk niveau. De regime-analyse is tot nu toe het meest uitgewerkt door de Amerikaanse politicoloog Stone. Op het eerste gezicht lijkt de theorie een logisch vervolg op het pluralistische denken uit de jaren vijftig en zestig. Stone ziet echter een aantal fundamentele verschillen tussen beide benaderingen. Hij onderkent dat “nongovernment resources are highly skewed and reflect a stratified society” (Stone 1993). In de regime-theorie ligt de nadruk op de afhankelijkheidsrelaties tussen de overheid en niet-overheidsinstellingen. De aandacht voor relaties tussen de publieke sector enerzijds en private partijen anderzijds vormt een belangrijk verschil met eerder genoemde theorieën. Daarnaast benadrukt Stone de (recente) veranderingen in de rol van de overheid als gevolg van een toegenomen competitie tussen steden en een toenemende decentralisatie van bevoegdheden (vgl. hoofdstuk 3). Zowel in de regime-theorie als in de (neo)pluralistische benadering dient de fragmentatie van bestuurlijke besluitvorming als uitgangspunt van onderzoek. De complexiteit van besluitvorming staat dan ook centraal. Organisaties en individuen zijn verweven in een complex web van relaties. Causale relaties zijn echter moeilijk te traceren en bovendien kent het politieke besluitvormingsproces veel onverwachte effecten en niet-bedoelde consequenties. Omdat de bestuurlijke organisatie wordt gekarakteriseerd door verdeeldheid en versnippering, zijn bestuurders vaak beperkt in hun mogelijkheden als “agency of authority or control” (Stoker 1995: 58). De overheid kan derhalve niet worden gezien als doorslaggevende arbiter of rechter ten aanzien van “competing societal claims” (Stoker 1995: 58). De regime-theorie ziet de lokale overheid echter wel als mobiliserend orgaan en coördinator (Stone 1989). Om effectief te kunnen functioneren dient de overheid zich te verbinden met verschillende actoren die niet tot het overheidsapparaat behoren.

Stone (1989: 4) definieert een zogenaamd 'regime' als volgt: “an informal yet relatively stable group with access to institutional resources that enable it to have a sustained role in making governing decisions”. In Amerika worden in dit kader twee sleutelgroeperingen onderscheiden: actoren uit de politiek-bestuurlijke arena en actoren uit het bedrijfsleven. Als derde categorie wordt het complex van georganiseerde belangengroeperingen geïdentificeerd. Er wordt uitgegaan van een effectieve samenwerking tussen verschillende organisaties met uiteenlopende belangen, waarbij wordt gestreefd naar langetermijnsamenwerking. Een verschil met de pluralistische benadering is hier waar te nemen: “governance is not the issue-by-issue process that pluralism suggests (...) politics is about the production rather than distribution of benefits (...)” (Stone 1993: 8-9). In tegenstelling tot in de elite-theorie wordt in

Error! Unknown switch argument.

de regime-theorie gesteld dat het in een complexe maatschappij onmogelijk is dat één elite de besluitvorming determineert. Als reactie op het machtsdebat uit de jaren vijftig en zestig biedt de regime-theorie van Stone een nieuwe kijk op het thema macht. In de regime-theorie wordt het aspect macht opgevat als het resultaat van doelgerichte acties en groepsbelangen. Stond in het debat tussen pluralisten en adepten van de elite-theorie het concept 'power over' nog centraal, in de regime-analyse wordt uitgegaan van macht als mogelijkheid om invloed uit te oefenen en actie te ondernemen ('power to') (Stone 1989: 229). In de regime-theorie worden minder normatieve veronderstellingen als uitgangspunt van onderzoek genomen dan het geval was in de elite-theorie en de pluralistische benadering. Wel wordt er verondersteld dat de relaties die achter het stedelijke beleid schuilgaan zeer complex zijn. Doel van onderzoek is het verkennen van de condities voor bepaalde samenwerkingsverbanden met het oog op het begrijpen van besluitvormingsprocessen. De vraag waarom bepaalde partijen sterker zijn dan andere is een belangrijke.

In de regime-theorie wordt, in tegenstelling tot neomarxistische en economisch gedetermineerde theorieën, erkend dat beleid een belangrijke factor is voor wat betreft stedelijke veranderingen en ontwikkelingen. Het motto "politics matters" is in dit verband veelzeggend (Stoker 1995: 56). Lokale coalities waarvan zowel publieke als private partijen deel uitmaken spelen een rol van importantie. De nadruk wordt gelegd op het lokale beleid en lokale coalities en bovendien is de theorie gericht op de specifieke ontwikkeling van verschillende steden. De context speelt hierbij een belangrijke rol. Een dilemma dat aan de orde is in alle community-power-studies betreft de vraag hoe de analyse van besluitvorming kan worden geplaatst in de context van sociale, culturele en economische veranderingen. Bovendien zijn lokale en niet-lokale invloeden van beleidsveranderingen cruciaal en niet zelden van doorslaggevend belang. Orr en Stoker (1994; in Stoker 1995) zijn inmiddels een stapje verder met de ontwikkeling van de regime-theorie. Zij ontwikkelden een model van 'regime transition' waarin de niet-lokale invloeden worden meegenomen. 'Regimes' functioneren immers in een brede regionale en nationale omgeving. Niet-lokale krachten hebben ook invloed: ze beperken, verrijken en beïnvloeden de 'regimes'.

De bruikbaarheid van de regime-theorie voor dit onderzoek ligt vooral in het feit dat er sprake is van economisch determinisme: niet alleen het kapitaal stuurt de ontwikkelingen, ook coalities met andere belangen zijn betrokken bij de besluitvorming. De regime-theorie "(...) has the capacity to travel" en is in tegenstelling tot de eerder beschreven theorieën zeer bruikbaar als instrument voor internationaal vergelijkend onderzoek (Stoker 1995: 68). Door de toegenomen competitie tussen steden onderling en door de decentralisatietendensen bestaat er een toegenomen behoefte aan samenwerking en coördinatie tussen de overheid en het bedrijfsleven. Gegeven deze veranderde omstandigheden en de veranderende rol van de lokale overheid, en door de nadruk die wordt gelegd op de publiek-private samenwerking, is de regime-theorie relevant voor dit onderzoek.

4.4 Stedelijk beleid: buiten de grenzen van de stad

City politics is limited politics.

Peterson (1981: 4)

De balans tussen lokale en nationale overheid wordt in de jaren tachtig 'verstoord', doordat veel taken van de lokale overheid worden overgeheveld naar de markt (Harding 1995a). Deze omslag is nauw verbonden met veranderingen in het sociaal-economische en het culturele klimaat (zie hoofdstuk 3), waarin grote steden wederom worden erkend als knooppunten van economische, culturele en sociale activiteit. Zowel beleidsmatig als theoretisch is er wat betreft de stad een kentering te constateren. Er komt meer erkenning voor het feit dat steden niet functioneren als autonome staten, maar dat ook factoren buiten het gezichtsveld van de stad het stedelijk beleid beïnvloeden. Werd in voorgaande theorieën de nadruk gelegd op machtsverhoudingen en invloeden binnen de stad als gesloten geografische ruimte, in de recente stadstheorie wordt de stad niet gezien als een geïsoleerd verschijnsel. Specifieke kenmerken van afzonderlijke steden worden nu steeds meer gekoppeld aan externe factoren.

De Amerikaanse econoom Peterson (1981) gaat in zijn theorie *city limits* uit van een verbinding tussen lokale en nationale instituties. Zijn benadering kan worden gezien als een reactie op de bestudering van de stedelijke politiek vanuit het perspectief van autonome lokale partijen in de breedste zin van het woord. Peterson kiest in zijn onderzoek naar besluitvorming en bestuur de algemene economische theorie als vertrekpunt. Verondersteld wordt dat het optimaal economisch functioneren het eerste belang is van iedere afzonderlijke stad (vgl. paragraaf 4.2 en 4.3); “cities are above all concerned with their economic well-being” (Peterson 1981: 20). Peterson stelt de vraag in hoeverre lokale strategieën - ofwel het lokale bestuur - een bijdrage leveren aan de lokale economie centraal. Bepalende factoren voor stedelijk beleid zijn in zijn zienswijze namelijk niet alleen te vinden in de stad zélf, maar ook buiten de stadsgrenzen. Hij concludeert dat “the study of local government can no longer ignore a city's limits” (Peterson 1981: 15). De bestudering van stedelijk beleid en stedelijke ontwikkeling dient dan ook te gebeuren in een grotere sociaal-economische en politieke context. Dit onderscheidt Peterson's theorie van andere stromingen: “What was taken to be information about elements external to the political system is now understood to be information about the structure and interest of local government” (Peterson 1981: 12). Peterson stelt bovendien dat lokaal beleid niet moet worden gezien als nationaal beleid 'in het klein', zoals gebeurde in de benaderingen binnen het community-power-debat.

In Peterson's visie is er sprake van concurrentie tussen steden, waarin met name de economische factoren grondgebruik, arbeidsaanbod en kapitaal een belangrijke rol spelen. Stedelijke ontwikkeling heeft echter niet alleen betrekking op economische functies. Het stedelijk bestuur wordt dan ook gedwongen een evenwicht te vinden tussen het optimaal economisch functioneren van de stad en het ondersteunen van sociaal- en cultureel zwakkere functies en behoeften. In aansluiting op deze gedachtegang onderscheidt Peterson drie typen beleid, te weten *ontwikkelingsbeleid* ('developmental policies'), *herverdelingsbeleid* ('redistributive policies') en *allocatiebeleid* ('allocational policies'). Het ontwikkelingsbeleid is gericht op het versterken van de economische positie van een stad. In dit beleidsveld worden projecten gerealiseerd waarvan de opbrengsten hoger zijn dan de kosten. Het gaat hier niet

Error! Unknown switch argument.

alleen om economische functies; zo kan bijvoorbeeld de vestiging van een hoogwaardige onderwijsinstelling een opwaardering voor de betreffende wijk betekenen omdat specifieke bevolkingsgroepen hierdoor aangetrokken worden. Het herverdelingsbeleid is gericht op vergroting van de gelijkheid en dus op de spreiding van voorzieningen. In deze beleidsarena speelt de belastingcapaciteit van een stad een belangrijke rol. Een stad kan immers pas distribueren als de daarvoor vereiste middelen beschikbaar zijn en zal zodoende eerst moeten investeren (ontwikkelingsbeleid). In het allocatiebeleid, tenslotte, wordt het accent gelegd op het beschikbaar stellen van basisvoorzieningen (waaronder politie, brandweer, afwatering en vuilverwerking). Dit beleidsveld is economisch neutraal en levert profijt op voor iedereen, voor elk bedrijf en elke inwoner van een betreffende stad.

De mate waarin een stad zich in de afzonderlijke beleidsvelden kan 'bewegen' is afhankelijk van onder andere de belastingcapaciteit. Ten aanzien van de verschillende soorten beleid is de vereiste inzet van het lokale bestuur en hogere bestuursniveaus verschillend. Dit heeft niet alleen te maken met de verschillende doelen die op de bestuursniveaus afzonderlijk worden gesteld, maar ook met de verschillende belangen die per bestuursniveau worden behartigd. Zo streeft de lokale overheid naar economische productiviteit (ontwikkelingsbeleid), terwijl de nationale overheid de nadruk legt op gelijkheid en spreiding van voorzieningen (ontwikkelingsbeleid gekoppeld aan herverdelingsbeleid). De allocatie van basisvoorzieningen is voorts een primaire taak van het lokale bestuur. Deze scheiding van taken en de daarmee samenhangende financiële verantwoordelijkheden is zichtbaar in de inkomsten- en uitgavepatronen van overheden.

Ondanks het feit dat de theoretische inzichten van Peterson een reactie vormden op de eerdergenoemde benaderingen, laat hij ze niet geheel los. Theorieën uit de jaren vijftig, zestig en zeventig worden in de city limits-benadering gekoppeld aan de drie afzonderlijke beleidsvelden. Zo blijkt dat in de Verenigde Staten het ontwikkelingsbeleid wordt beheerst en gedomineerd door 'power elites', het allocatiebeleid door een pluralistisch regime en dat het herverdelingsbeleid een 'non-issue' is. Peterson is van mening dat op het gebied van herverdeling een voorbeeld genomen kan worden aan de landen in West-Europa, waar het stedelijk beleid is verankerd in het nationale bestuur.

De theoretische visie van Peterson is een waardevolle invalshoek voor dit onderzoek. In tegenstelling tot voorgaande theoretische visies wordt er in de city limits-benadering een verbinding tot stand gebracht tussen de lokale overheid en de nationale overheid. Bovendien wordt uitgegaan van actoren die handelen in relatie tot specifieke beleidsvelden die grensoverschrijdend zijn.

Daarnaast is het begrip *ontwikkelingsbeleid* zeer bruikbaar. In navolging van Peterson wordt in dit onderzoek uitgegaan van een breder ontwikkelingsbeleid, dat niet enkel gedetermineerd wordt door (directe) economische factoren. Voor economische versterking van de stad is het immers ook belangrijk te investeren in niet-economische functies zoals kennis en kunst en cultuur (zie hoofdstuk 3). In de zienswijze van Zijderveld bijvoorbeeld kunnen steden om verschillende redenen hun stedelijkheid verliezen. Wanneer het economisch zeer slecht gaat of een deel van de bevolking - zoals een culturele of een economische elite - uit de stad wegtrekt, kan het stadscentrum in verval raken. Wanneer een dergelijk verval moet worden tegengegaan, dienen er naast economische maatregelen eveneens sociaal-culturele regelingen getroffen te worden: het stadsleven moet weer gaan bruisen (Zijderveld 1992). Een sterke economie vormt een belangrijk deel van stedelijkheid, maar een sterke economie behoeft eveneens een bruisend en vitaal stadsleven. Het belang van een gezonde economische basis

Error! Unknown switch argument.

voor stedelijke vitaliteit dient, met andere woorden, niet te worden onderschat, maar ook moet worden stilgestaan bij het feit dat economische aspecten niet per definitie de sociaal-culturele en politieke factoren determineren. Economische aspecten zijn eveneens op de genoemde factoren aangewezen. Dit gegeven wordt steeds meer herkend en erkend en komt bijvoorbeeld tot uiting in de verwijzing naar de betekenis van 'human capital'. In het onderhavige onderzoek worden lokale investeringen in culturele voorzieningen gezien als onderdeel van het ontwikkelingsbeleid ('developmental policies').

4.5 Complexe besluitvorming: pluricentrisch perspectief

Om de eerder genoemde inzichten hanteerbaar te maken voor dit onderzoek, wordt gebruik gemaakt van het theoretisch perspectief van de bestuurskundige Teisman. Volgens Teisman (1992) heeft planningsonderzoek geleid tot het inzicht dat plannen de ruimtelijke ontwikkeling veel minder sturen dan in de jaren zeventig werd verondersteld. De (beleids)plannen worden dan ook niet gezien als eindpunt van de beleidsontwikkeling, maar meer als startpunt voor interactie. De ruimtelijke inrichting is in de zienswijze van Teisman maar gedeeltelijk het gevolg van het ruimtelijke ordeningsbeleid (en planvorming) en moet vooral worden gezien als het geaggregeerde effect van gerealiseerde individuele projecten, als "(...) het resultaat van *complexe besluitvorming*, waarbij verschillende partijen met eigen plannen en andere middelen proberen hun belangen te behartigen" (Teisman 1992: 13). Ervan uitgaande dat een aantal actoren een bijdrage levert aan de ruimtelijke ontwikkeling is een drietal benaderingen te onderscheiden. Aan de hand hiervan kan inzicht worden verkregen in de wijze waarop de verschillende eenheden zich ten opzichte van elkaar verhouden. Ten eerste is er een top-down-benadering, die wordt aangeduid als de unicentrische benadering. In deze visie wordt ervan uitgegaan dat eenheden hiërarchisch geordend zijn en dat de centrale actor zelfstandig besluiten neemt. Uitgangspunt is dat de centrale overheid de samenleving kan sturen in de door haar gewenste richting (Teisman 1992). De lokale overheid wordt in deze visie gezien als uitvoerder van het beleid. De veronderstelling van de hiërarchische ordening is zowel in normatief als in empirisch opzicht bekritiseerd, met name door de postulaten van de bottom-up-benadering, ook wel aangeduid als multicentrische benadering (Teisman 1992: 19). Deze benadering stelt niet de sturingsbehoefte maar het zelfsturend vermogen van de samenleving centraal. Verondersteld wordt dat zelfsturing het beste tot stand komt wanneer de betrokken partijen hun eigen belang nastreven en autonome beslissingen nemen. De lokale autonomie vormt, met andere woorden, het uitgangspunt waarin stedelijk beleid kan worden opgevat als het resultaat van lokale handelingen.

Terwijl de unicentrische benadering de autonomie van de centrale overheid als uitgangspunt neemt en de multicentrische benadering de autonomie van lokale overheden, benadrukt de *pluricentrische benadering* de vervlechting tussen de centrale overheid en lokale eenheden (Teisman 1992: 29; vgl. Peterson 1981). Er bestaat geen hiërarchie maar ook geen autonomie. In de pluricentrische benadering komt beleid tot stand door interactie tussen diverse partijen die geen van allen in staat zijn autonoom beslissingen te nemen. De wederzijds afhankelijke actoren kunnen weinig bereiken zonder gemeenschappelijke besluitvorming. Zowel actoren die ambities en ideeën hebben (en dus steun moeten genereren) als actoren die middelen hebben (en zodoende steun kunnen verlenen) ontwikkelen strategieën. Vervlechting staat in het pluricentrisch perspectief centraal: "verschillende actoren maken in onderlinge samenwerking en strijd beleid" (Teisman 1992: 20). Dit betekent dat er een

Error! Unknown switch argument.

afhankelijkheidsrelatie bestaat tussen de centrale en de lokale overheid en dat noch centraal, noch decentraal alleenbeslissingsrecht leidt tot bevredigend beleid. Niet het algemeen belang, noch het eigen belang is doorslaggevend. Het gemeenschappelijk belang staat in deze visie centraal. In het perspectief van Teisman bestaat er een interactie tussen publieke en publieke partijen - binnen één of op verschillende bestuursniveaus - en tussen publieke en private partijen. Zijn de metaforen voor de unicentrische en de multicentrische benadering respectievelijk het regelsysteem en de marktplaats, voor de pluricentrische benadering is de term netwerk typerend.

De keuze voor het pluricentrisch perspectief in dit onderzoek is gebaseerd op de veronderstelling dat besluitvorming omtrent de geselecteerde culturele projecten in Rotterdam en Frankfurt am Main tot stand is gekomen door interactie tussen diverse actoren die strategisch handelen: publieke en private partijen op verschillende bestuurlijke niveaus. In het pluricentrische perspectief van Teisman (1992) worden actoren echter individueel benaderd. Het dilemma is echter op welke wijze de analyse geplaatst kan worden in de sociale, culturele en economische context waarin actoren handelen. Als aanvulling wordt in dit onderzoek een verbinding tot stand gebracht tussen de maatschappelijke context, het beleid en de planning: de institutionele benadering.

4.6 De institutionele benadering

Het institutionele planningsbegrip brengt een verbinding tot stand tussen planning enerzijds en maatschappelijke en bestuurlijke processen anderzijds (vgl. hoofdstuk 3). Planning en beleid zijn in deze benadering, met andere woorden, geen verschijnselen op zich, maar afgeleiden van de specifieke context. Deze gedachtegang vormt de kern van de institutionele benadering. Hiermee neemt deze afstand van de formele benadering waarin enkel rationele principes en aspecten centraal staan en waarin besluitvorming wordt gezien als het resultaat van weloverwogen keuzegedrag van actoren (Hendriks 1996; vgl. paragraaf 4.5). De institutionele analyse is dus in eerste instantie een analyse van de maatschappelijke context; institutionalisten relativeren immers de strikte opvattingen van het instrumenteel rationalisme, waarin maar zeer beperkt aandacht is voor processen en veranderingen (Hemerijck & Verhagen 1994). De aandacht is gericht op actoren (zelfstandige eenheden) die functioneren in een groter geheel (instituties). Institutionaliseren kan als volgt worden omschreven: “de bewuste poging, of het onbewuste proces, van verduurzaming van normen, waarden en doelstellingen die in de meest vergaande vorm hun neerslag vinden in een maatschappelijke structuur. Deze processen zijn gericht op de vervulling van maatschappelijke behoeften die binnen de netwerken van posities tot uitdrukking komen. Zij leiden tot instituties: complexen van regelingen en voorzieningen gekoppeld aan categorieën van maatschappelijke behoeften” (Kreukels 1979: 93). Institutionaliseren is, met andere woorden, een proces dat zich in de tijd voltrekt (Van Damme 1994). Het handelen en de onderlinge relaties tussen actoren moeten begrepen worden en op waarde worden geschat vanuit de tijdgeest. Instituties zijn in dit kader te omschrijven als “naar plaats en tijd gebonden sociale constructies die het menselijke gedrag, en bijgevolg het verloop en de uitkomsten van sociaal handelen, in belangrijke mate duurzaam structureren” (Hemerijck & Verhagen 1994: 214). Instituties geven structuur aan individuele gedragingen en kunnen via socialisatie worden doorgegeven en tot denkgewoonten uitgroeien. Ze kunnen in normen tot uitdrukking komen, dan wel expliciet in regels worden verankerd (Nagelkerke 1994).

Error! Unknown switch argument.

Enerzijds beperken instituties de handelingsmogelijkheden van actoren, anderzijds stellen ze actoren juist in staat om tot handelen te komen (Hemerijck & Verhagen 1994).

Bij een institutionele analyse worden drie aspecten in het bijzonder bekeken, te weten historische, politieke en normatieve aspecten. Het historische aspect is 'pad-afhankelijk'. Dit wil zeggen dat sociale interactie altijd voorgestructureerd wordt door historisch overgeleverde institutionele effecten (Hemerijck & Verhagen 1994: 215). Handelen in het heden kan, met andere woorden, niet los worden gezien van handelen in het verleden. Actuele problemen worden benaderd vanuit bestaande, historisch vormgegeven institutionele kaders, ofwel vanuit de zogenaamde maatschappelijke dynamiek. Voorts zijn instituties nimmer politiek neutraal. Dat wil zeggen dat instituties uitkomsten zijn van politieke discussie. Politieke structuren en geïnstitutionaliseerde regelsystemen definiëren de machtsverhoudingen en belangentegenstellingen door de publieke status van sommige actoren te versterken ten koste van anderen. Het normatieve aspect tenslotte accentueert het belang van normen en waarden voor strategisch handelen. De waarde en belangrijkheid van dit aspect variëren sterk per land en per stad.

Het dient opgemerkt te worden dat sociale interactie niet gedetermineerd wordt door bovenstaande institutionele aspecten. Doelbewuste motivaties van sociale actoren zijn evengoed van belang en er is ruimte voor vernieuwing van motieven en aspiraties; dat kan leiden tot de wijziging van instituties.

De institutionele benadering is van belang voor het onderhavige onderzoek daar stedelijk beleid in deze visie wordt ontwikkeld in een bestuurlijke en maatschappelijke context die plaats- en tijdgebonden is.

4.7 Besluitvorming en stedelijk beleid: raamwerk voor onderzoek

Uit de in dit hoofdstuk beschreven benaderingen en visies wordt in deze paragraaf het theoretisch raamwerk voor het onderhavige onderzoek geconstrueerd. Bij de toepassing van Amerikaanse inzichten op de Nederlandse of West-Europese situatie dient rekening te worden gehouden met een aantal contextgebonden karakteristieken dat onderling moeilijk vergelijkbaar is. Ten eerste is er in Europa een sterkere binding tussen het lokale en nationale niveau dan in de Verenigde Staten het geval is. Ten tweede zijn de lokale belastingen verschillend georganiseerd. De lokale belastingopbrengsten zijn in Europa ²³ overwegend gebaseerd op persoonlijke inkomsten of onroerende goederen terwijl in Amerika het lokale belastingstelsel vooral is geënt op winsten uit het bedrijfsleven. Zolang er in iedere casestudie rekening wordt gehouden met de specifieke lokale en nationale context - de economische, culturele en institutionele karakteristieken - zal de toepassing van de beschreven Amerikaanse benaderingen mogelijk zijn.

Wat betreft de *besluitvorming* over recente projecten in de culturele sector wordt aangesloten bij de urban-regime-benadering van Stone (paragraaf 4.3) en de stadstheorie van Peterson (paragraaf 4.4). In de regime-theorie worden de afhankelijkheidsrelaties tussen lokale - publieke en private - actoren benadrukt. De complexiteit van de besluitvorming staat in deze benadering centraal. Omdat wordt verondersteld dat ook niet-lokale krachten en factoren van invloed zijn op de besluitvorming, wordt de stadstheorie van Peterson gezien als aanvulling op de regime-theorie van Stone. Peterson brengt in zijn theorie een verbinding tot stand tussen lokale en nationale instellingen en bestudeert zodoende de lokale politiek niet enkel

Error! Unknown switch argument.

vanuit het perspectief van autonome lokale partijen.

Om de betreffende inzichten voor deze studie hanteerbaar te maken, wordt gebruik gemaakt van het pluricentrisch perspectief van Teisman (paragraaf 4.5). In het kader hiervan is in dit onderzoek gekozen voor een zogenaamde projectbenadering (zie hoofdstuk 1). De geselecteerde projecten zijn in tijd en plaats afgebakende eenheden. Dit maakt het mogelijk om te achterhalen welke actoren bij de opzet en planvorming van het betreffende project betrokken waren en welke relevante beslissingen zij namen. Daarnaast kunnen de betrokken actoren door de tijd heen 'gevolgd' worden.

Figuur 4.2 Raamwerk voor onderzoek

Als aanvulling op Teisman worden de desbetreffende actoren niet uitsluitend individueel benaderd; de analyse van besluitvorming zal worden geplaatst in de maatschappelijke en temporele context waarin actoren tot handelen kunnen komen (institutionele benadering). Verondersteld wordt dat noch economische, demografische dan wel sociaal-culturele factoren doorslaggevend zijn voor de ontwikkeling van het stedelijk beleid, noch dat het bestuurlijke systeem determineert. Er bestaat een wisselwerking: zowel bestuurlijke instituties als maatschappelijke factoren zijn van invloed op het handelen van actoren en het realiseren van stedelijk beleid en ontwikkelingen. Het pluricentrische perspectief van Teisman wordt, met andere woorden, aangevuld met een geografische component (factoren buiten de grenzen van de stad) en een maatschappelijke component (invloed van economische, demografische en sociaal-culturele factoren).

Wat betreft de *inhoudelijke* veronderstellingen over de inzet van culturele voorzieningen in de recente ontwikkeling van stadscentra, wordt in dit onderzoek aangesloten bij de urban-growth-machine-benadering van Logan & Molotch (paragraaf 4.3) en bij - opnieuw - de stadstheorie van Peterson (paragraaf 4.4). Verondersteld wordt dat het optimaal economisch functioneren van groot belang is voor afzonderlijke steden. Stadsbestuurders zoeken zodoende in iedere periode naar mogelijkheden en strategieën om de economisch groei van de stad te bevorderen.

Verondersteld wordt dat in de laatste decennia kunst en cultuur een belangrijker onderdeel zijn geworden van deze groeistrategie. Economische versterking impliceert in de actuele ontwikkeling van steden immers ook het investeren in niet-economische voorzieningen zoals theaters en musea (zie hoofdstuk 3). Hiervan uitgaande wordt het begrip 'ontwikkelingsbeleid' (Peterson) overgenomen en aangevuld met een aantal andere elementen. Vervolgens wordt het geplaatst in een bredere context. Zo worden lokale investeringen in culturele voorzieningen opgenomen als onderdeel van het ontwikkelingsbeleid.

Eindnoten hoofdstuk 4:

22.. In dit hoofdstuk is een aantal Amerikaanse theorieën als uitgangspunt genomen voor het raamwerk van onderzoek. De 'vertaling' van deze noties naar de Europese situatie gebeurt vervolgens aan de hand van de Angelsaksische literatuur (o.a. Harding). Het feit dat Duitse stromingen buiten beschouwing worden gelaten betekent niet dat er geen relevante Duitse theorieën omtrent besluitvorming en stedelijk beleid bestaan. Er kan in dit kader onder andere worden gewezen op de 'Politikverflechtungsanalyse' van Fritz Scharf. Er is echter voor gekozen het theoretische kader te ontwikkelen vanuit de uitgekristalliseerde Angelsaksische theoretische literatuur.

23.. Al is er ook in Europese context sprake van variaties. Zo kent Duitsland, evenals de Verenigde Staten, een belastingheffing voor bedrijven op lokaal niveau, de zogenaamde Gewerbesteuer (zie verder hoofdstuk 5).

Error! Unknown switch argument.

DEEL II

Het tweede deel van deze studie is empirisch van aard. De casestudies, de Museumsufer in Frankfurt am Main en het Museumpark in Rotterdam, worden voor het voetlicht gebracht in respectievelijk hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6. Teneinde de overzichtelijkheid te waarborgen, kennen beide hoofdstukken een zelfde opbouw en is het mogelijk de hoofdstukken onafhankelijk van elkaar te lezen.

Na een plaatsbepaling en een beschrijving van de (bestuurlijke) context worden het stedelijk beleid en de stedelijke planning na de Tweede Wereldoorlog uiteengezet aan de hand van het in hoofdstuk 1 beschreven analytisch model van Fainstein & Fainstein. Zowel in Frankfurt am Main als in Rotterdam kan in het lokale beleid een aantal perioden worden onderscheiden. Per periode wordt ingegaan op de inhoud en de accenten van het ruimtelijk beleid en de ruimtelijke planning. In de daaropvolgende paragraaf wordt op een zelfde wijze het kunst- en cultuurbeleid in het algemeen - en indien mogelijk het museumbeleid in het bijzonder - uiteengezet. Aan het lokale niveau wordt in beide paragrafen reliëf gegeven door het te confronteren met ontwikkelingen op nationaal c.q. federaal niveau. Vervolgens worden de geselecteerde museumprojecten gepresenteerd als in plaats en tijd afgebakende eenheden. Bij de reconstructie van de totstandkoming van beide projecten gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de actoren die bij de besluitvorming betrokken zijn geweest. Deze actoren worden in de tijd 'gevolgd', waarbij het accent ligt op de verschillende doelstellingen en overwegingen die ten grondslag lagen aan de beslissingen omtrent de museumprojecten. De projecten worden kortom geanalyseerd vanaf de eerste ideeënvorming tot aan de werkelijke realisatie. De Museumsufer in Frankfurt am Main doet dienst als 'opmaat' voor de ontwikkelingen in Rotterdam. Beide hoofdstukken worden afgesloten met een overzicht van de bevindingen.

Error! Unknown switch argument.

5 Ontwikkelingen op het Europese front: Frankfurt am Main

Na de capitulatie van het Duitse Rijk in 1945 werd Duitsland verdeeld in vier bezettingszones. In 1949 ontstond uit de Amerikaanse, Britse en Franse zone de Bondsrepubliek Duitsland (BRD); uit de Russische zone ontstond de Duitse Democratische Republiek (DDR). De stad Berlijn kreeg een geheel aparte status onder het gemeenschappelijk bestuur van de vier bezettingsmachten. In de praktijk werd West-Berlijn echter al vrij snel onderdeel van West-Duitsland (BRD) en werd Oost-Berlijn de hoofdstad van Oost-Duitsland (DDR) (Cortie 1991).

Op 3 oktober 1990 vond in Duitsland de hereniging plaats van de Bondsrepubliek Duitsland en de Duitse Democratische Republiek; Duitsland werd weer één land. Momenteel wonen er circa 81 miljoen mensen in Duitsland, waarvan 22% in het voormalige Oost-Duitsland en 78% in West-Duitsland (Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau 1994). Het huidige gebied van Duitsland bestaat uit 16 deelstaten: 11 voormalige West-Duitse staten en vijf voormalige Oost-Duitse deelstaten.

5.1 Inleiding en plaatsbepaling

Na de Tweede Wereldoorlog werd in Duitsland ²⁴ gekozen voor een federaal bestuursstelsel. De keuze voor deze structuur kan worden gezien als een reactie op het centralisme, het absolutisme en de excessen die tussen 1933 en 1945 het nationaal-socialistische regime kenmerkten. Teneinde de collectieve en individuele vrijheden zoveel mogelijk te waarborgen, dient de macht zo dicht mogelijk bij de burgers te worden gelegd, zo was de overtuiging (Van den Berg et al. 1991; Dekker 1989). Om te voorkomen dat in de toekomst ondemocratische krachten opnieuw een kans zouden krijgen, werd de bestuursmacht na de oorlog zo min mogelijk geconcentreerd op één plek of bij één meerderheid (Hendriks 1996). De Basiswet van 1949 (Grundgesetz 1949) voorzag in een relatief klein en zwak centraal bestuur dat werd gevestigd in een relatief onbeduidende plaats: Bonn.

In het federale systeem (Bundesstaatprinzip) zijn de meeste bevoegdheden overgedragen aan de deelstaten (Bundesländer) en is er een grote mate van bestuurlijke en financiële autonomie op lokaal niveau (Kommunale Selbstverwaltung) (Van den Berg et al. 1991; Hoefnagel 1993). De beginselen van het federalisme kunnen worden gezien als een uitwerking van het principe van subsidiariteit tussen de overheidslagen. Dit betekent dat er voorrang wordt gegeven aan het laagst mogelijke overheidsniveau. Zo hebben subnationale overheden de mogelijkheid om op elk terrein beleidsinitiatieven te nemen zolang deze niet indruisen tegen de federale regelgeving en zo kunnen gemeenten eigen voorstellen doen die op hun beurt op rechtmatigheid worden getoetst door de betreffende deelstaat (Hendriks 1996).

Op federaal niveau bestaan er twee wetgevende organen, te weten de Bundestag en de Bundesrat. De Bundestag is het Lagerhuis van de federale staat en de leden van deze volksvertegenwoordiging worden in rechtstreekse verkiezingen gekozen. De Bundesrat is het Hogerhuis van de federatie en wordt gekozen door de deelstaten (Coppus 1994). Om dominantie van grote deelstaten te voorkomen zijn de kleinere deelstaten relatief oververtegenwoordigd in de Bundesrat (Hendriks 1996). De Bundesrat heeft een heel andere positie

dan de indirect gekozen (eerste) kamer in een eenheidsstaat met een tweekamerstelsel, zoals Nederland. De positie van de Bundesrat in de nationale wet- en regelgeving is veel sterker dan die van de indirect gekozen kamer in een unitaire staat (Dekker 1989).

De federale overheid heeft een kaderscheppende functie waarbij directe macht meestal ontbreekt (Coppus 1994). De federale grondwet geeft de Bond een aantal wetgevende bevoegdheden op het terrein van defensie, buitenlandse zaken, het monetair beleid en de sociale zekerheid. Voor zover de bevoegdheden niet zijn opgedragen aan de Bond zijn de deelstaten gemachtigd. Wanneer de actieradius van deelstatelijke bevoegdheden echter te klein of te groot dreigt te worden, en wanneer de "Einheitlichkeit und Gleichwertigkeit der Lebensverhältnisse" op het spel staan, kan de Bond gebruik maken van haar 'concurrerende bevoegdheid' om regels te stellen (Hendriks 1996: 247). Sinds de grondwetsherziening van 1969 heeft de Bond een groeiende bemoeienis met wetgeving. De uitvoerende macht is in handen van de deelstaten. Zij bezitten een grote mate van autonomie en zijn onder andere verantwoordelijk voor stedelijke en regionale ontwikkeling, volkshuisvesting, onderwijs en milieu. Iedere deelstaat heeft een minister-president en een kabinet met een aantal ministers. Een kenmerk van het lokale bestuur in Duitsland is de grote waarde die wordt gehecht aan de lokale identiteit en autonomie (Kommunalautonomie). Er zijn op lokaal niveau twee algemene vormen van bestuur te onderscheiden. De gemeente (Gemeinde) is verantwoordelijk voor zaken die primair op het eigen grondgebied betrekking hebben, zoals het stedelijk wegennet, stadsvervoer, schoolgebouwen, water- en gasvoorziening, musea, theaters en sportfaciliteiten (Kunzmann 1984). De gemeenten hebben planningsbevoegdheden voor de realisatie van bovengenoemde functies. Een aantal van de genoemde voorzieningen en taken overstijgt echter het gemeentelijke niveau. Voor deze taken zijn verplichte samenwerkingsverbanden tussen een aantal gemeenten in het leven geroepen, de zogenaamde *Kreise*. De *Kreise* voeren beleid uit in opdracht van de deelstaten - waaronder het beleid ten aanzien van wegenbouw en volkshuisvesting - en hebben daarnaast specifieke eigen bevoegdheden op het terrein van secundair onderwijs en ziekenhuisvoorzieningen. Daarnaast ondersteunt de *Kreis* de samenwerking tussen de aangesloten gemeenten en houdt zij toezicht op de afzonderlijke gemeenten.

Een aantal grote steden in Duitsland valt niet onder een *Kreis* daar zij voldoende gewicht hebben om alle functies van lokaal bestuur in zich te verenigen (Van den Berg et al. 1991). In deze gevallen wordt gesproken over *Kreisfreie Städte*.

De drie bestuurslagen in Duitsland - de federale staat, de deelstaten en de gemeenten - hebben derhalve voor een deel autonome bevoegdheden en voor een belangrijk deel ook overlappende taakgebieden. Deze overlap betekent echter niet dat er dingen dubbel worden gedaan. De verschillende besturen werken op uiteenlopende aggregatieniveaus en houden zich bezig met verschillende aspecten van beleid. Medebewind is een cruciaal kenmerk van bestuurlijk Duitsland. In deze context wordt Duitsland wel getypeerd als een coöperatief-federale staat (Hendriks 1996).

De gedecentraliseerde bestuursvorm komt goed tot uiting in het belastingsysteem. De drie bestuurlijke niveaus hebben eigen bronnen van inkomsten. De federale staat beheert ongeveer 50% van de totale belastinginkomsten; de andere 50% wordt verdeeld over de deelstaten en gemeenten (Kunzmann 1984). Duitse gemeenten hebben, in tegenstelling tot de Nederlandse gemeenten²⁵, een groot eigen belastinggebied. Meer dan de helft van de inkomsten is afkomstig uit lokale belastingen (tabel 5.1). De grootste bron van deze lokale inkomsten

Error! Unknown switch argument.

wordt gevormd door belasting die bedrijven betalen aan de gemeente waarin ze gevestigd zijn, de zogenaamde *Gewerbsteuer* (Kunzmann 1984; Van den Berg et al. 1991). Zoals in de volgende paragrafen zal blijken, veroorzaakt dit veel intergemeentelijke conflicten en concurrentie tussen de steden.

Tabel 5.1 Samenstelling van de inkomsten van gemeenten in een aantal Europese landen, in percentages (1985)

Land	Lokale belastingen	Algemene uitkering	Lopende specifieke uitkeringen	Investerings uitkeringen
België	42,0	30,0	22,0	6,0
Denemarken	46,6	10,7	42,6	0,0
Duitsland	57,4	23,8	9,0	9,8
Ierland	16,1	34,1	35,0	14,8
Italië	16,2	60,6	1,7	21,5
Luxemburg	84,4	1,4	1,7	12,5
Nederland	5,2	23,0	54,4	17,5
Noorwegen	48,7	43,6	6,3	1,4
Oostenrijk	65,6	-	18,0	6,4
Portugal	21,8	75,0	-	3,2
Spanje	72,2	19,9	1,8	6,1
Ver. Koninkrijk	39,8	34,1	24,9	1,2
Zweden	68,1	6,1	24,9	0,9

Bron: WRR (1990: 202)

Doorgaans is het belastinggeld ontoereikend en verzoeken gemeenten de deelstaat om extra inkomsten. Financiële steun van de deelstaat kan echter alleen verkregen worden voor specifieke projecten zoals schoolgebouwen en stedelijke vernieuwingsprojecten. Vaak is de (boven)regionale betekenis van het project doorslaggevend.

Ruimtelijke ordening en planning: bestuurlijke context

Het coöperatief-federale karakter van Duitsland komt ook naar voren in de ruimtelijke planning: deelstaten hebben een eigen planningsysteem. Het zou te ver voeren om in deze paragraaf in te gaan op de verschillen per deelstaat. Wel wordt in globale lijnen een beeld geschetst van de wettelijke verplichtingen en bevoegdheden inzake de ruimtelijke ordening op de verschillende bestuursniveaus (figuur 5.1).

De federale staat beperkt zich tot globale nationale planning en heeft de bevoegdheid om een kaderwet voor de ruimtelijke ordening vast te stellen (Bongenaar & Lie 1992). In deze zogenaamde *Raumordnungsgesetz* worden zowel de organisatorische als de inhoudelijke grondbeginselen van de ruimtelijke ordening vastgesteld. Dit betekent dat de federale staat de bevoegdheid heeft om zich te mengen in inhoudelijke zaken. In Nederland kan dit pas sinds de wettelijke invoering van de Planologische Kernbeslissing (PKB) in 1985²⁶ (Henkel 1992).

Error! Unknown switch argument.

Daarnaast vormt de kaderwet de juridische basis voor het *Raumordnungsprogramm* welke het best te vergelijken is met de Nederlandse nota's inzake de ruimtelijke ordening. De recente tendensen en ontwikkelingen op het gebied van de ruimtelijke ordening worden vastgelegd in het *Raumordnungsbericht*. Dit rapport wordt uitgegeven door het Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau en is te vergelijken met de nota Ruimtelijke Verkenningen van de Nederlandse rijksoverheid.

De kaderwet verplicht de deelstaten tot het maken van een eigen wet op de ruimtelijke ordening (Landesraumordnungsgesetz). Het juridische kader van de ruimtelijke ordening is zodoende in iedere deelstaat anders (Henkel 1992). Tegelijkertijd bestaat de verplichting voor de regeringen op bonds- en deelstaatniveau overleg te voeren over en aanbevelingen te doen op het gebied van de ruimtelijke ordening. Hiervoor is de permanente *Ministerkonferenz für Raumordnung* (MKRO) ingesteld welke bestaat uit ministers van de federale staat en de afzonderlijke deelstaten (Henkel 1992).

Figuur 5.1 Ruimtelijke ordening in Duitsland: gelaagdheid van bestuur

Bron: Henkel (1992)

Op het terrein van de ruimtelijke ordening bestaat op lokaal niveau een grote mate van autonomie. “The basic law of the German Federal Republic, Grundgesetz 1949, gave the main powers of townplanning to local government” (Kunzmann 1984: 16). De bemoeienis van de deelstaten met de ontwikkelingen beperkt zich tot gemeentegrensoverschrijdende infrastructurele projecten en volkshuisvesting.

Op het niveau van de Gemeinde bestaan er twee wettelijk vastgestelde plannen: het *Flächennutzungsplan* en het *Bebauungsplan*. Het *Flächennutzungsplan* is niet bindend en geeft de hoofdlijnen aan van de stedenbouwkundige ontwikkeling en ruimtelijke ordening van een stadsgewest of kerngemeente, tegen de achtergrond van de plannen van een deelstaat (Bongenaar & Lie 1992). In principe wordt het plan ongeveer iedere zeven jaar herzien, maar in de praktijk gebeurt het vaak dat tussentijds kleine wijzigingen worden doorgevoerd om de realisatie van specifieke projecten niet te frustreren (Kunzmann 1984). Het *Flächennutzungsplan* laat de steden een betrekkelijk grote vrijheid voor wat betreft de ruimtelijke planning en de inrichting van de stad. Ten aanzien van de concrete stadsontwikkeling is er een *Bebauungsplan* nodig. Dit plan is zonder uitzondering wettelijk bindend en kan worden vergeleken met het Nederlandse bestemmingsplan. Bouwactiviteiten dienen altijd in overeenstemming te zijn met de in het *Bebauungsplan* vastgestelde bestemming (Kunzmann 1984). Zowel het *Flächennutzungsplan* als het *Bebauungsplan* zijn onderworpen aan een uitgebreide inspraakprocedure. In veel Duitse steden is echter niet voor ieder gebied een *Bebauungsplan* opgesteld. Volgens Bongenaar & Lie (1992) liepen de schattingen over deze 'onbestemde' stedelijke gebieden in Frankfurt am Main uiteen van eenderde tot tweederde van het stedelijk grondgebied. Op het moment dat er geen *Bebauungsplan* is vastgesteld, neemt de gemeente een belangrijke positie in bij de besluitvorming over toekomstige ontwikkelingen en plannen..

Error! Unknown switch argument.

Kunst- en cultuurbeleid: bestuurlijke context

Evenals op het gebied van de ruimtelijke ordening en planning zijn de wetgevende en bestuurlijke verantwoordelijkheden van het kunst- en cultuurbeleid sterk gedecentraliseerd²⁷ (figuur 5.2). Ook op dit terrein geldt sinds de Tweede Wereldoorlog, als gevolg van de grondige afkeer van de centralistische en dirigistische cultuurpolitiek van het nazi-regime, als uitgangspunt dat er zoveel mogelijk aan de gemeenten moet worden overgelaten (Hoefnagel et al. 1993).

De federale overheid heeft de verantwoordelijkheid voor een beperkt aantal specifieke culturele instellingen van nationale betekenis. Er kan nauwelijks worden gesproken van een nationaal cultuurbeleid. De financiering van kunst en cultuur door de federale overheid is praktisch nul (figuur 5.3). Er is dan ook geen Minister van Cultuur op het niveau van de federale staat. De deelstaten daarentegen hebben uitgebreide wetgevende bevoegdheden op het terrein van kunst en cultuur en zijn verantwoordelijk voor het te voeren beleid; de zogenaamde Kulturhoheit (Hoefnagel et al. 1993). De hoofdtaak van de deelstaten is de zorg voor bovenlokale kunst- en cultuurinstellingen en voor de wetgeving inzake onderwijs en omroep (Hoefnagel et al. 1993). Per deelstaat is er een Minister van Cultuur, die vergeleken kan worden met de Minister van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen (OCW) in Nederland. De cultuurministers van alle deelstaten hebben zitting in de *Ständigen Konferenz der Kulturminister der Länder* (KMK) (Leyer & Weerstra 1991). Dit overlegorgaan heeft een groot bestuurlijk apparaat, maar kan slechts besluiten nemen wanneer alle partijen instemmen. Dit betekent dat ze nauwelijks invloed kan uitoefenen op het cultuurbeleid van de afzonderlijke deelstaten.

De beleidsvrijheid van de gemeenten is groot: op lokaal niveau liggen zowel het bestuurlijke als het financiële zwaartepunt. De gemeenten werken op het terrein van kunst en cultuur samen in cultuurcommissies van onder meer de *Deutscher Städtetag*, de instelling van de gezamenlijke Duitse steden. De invloed van een dergelijke samenwerking is vaak groter dan die van de eerdergenoemde Ständige Kulturministerskonferenz (Leyer & Weerstra 1991).

Figuur 5.2 Cultuurbeleid in Duitsland

Bron: Leyer & Weerstra (1991); Coppus (1994)

Het verschil tussen Duitsland en Nederland ligt met name in het feit dat in Nederland het bestuurlijk zwaartepunt ligt op het centrale overheidsniveau en bij de landelijke organisaties van de individuele instellingen (o.a. Hoefnagel et al. 1993).

Figuur 5.3 Uitgaven aan kunst en cultuur per bestuurslaag in Duitsland (1987)

Bron: Cultural Trends (1990)

Het bestuurlijke patroon op het terrein van kunst en cultuur is in Duitsland terug te vinden in het financiële plaatje: meer dan de helft van de overheidsuitgaven aan kunst en cultuur wordt gedaan door de gemeenten, waarbij er een groot verschil bestaat tussen gemeenten onderling. Per stad verschilt het bestedingsbedrag aanmerkelijk: in Berlijn, Hamburg en Frankfurt am Main werd in 1991 10% of meer van de totale gemeentelijke begroting uitgegeven aan kunst en cultuur; in München, Essen, Dortmund, Düsseldorf en Stuttgart bedroeg dit percentage rond de 5% (tabel 5.2). Het gemeentelijk beleid is bijna geheel autonoom en de gemeentelijke uitgaven worden dan ook slechts in geringe mate ondersteund door specifieke uitkeringen van de deelstaten (Coppus 1994).

In tegenstelling tot de verplichte uitgaven die een gemeente doet, hebben de bestedingen aan culturele voorzieningen een vrijwillig karakter. Kunst wordt gezien als een belangrijk onderdeel van het gemeentelijke prestige en gemeenteraden zijn dan ook vaak tot grote uitgaven bereid. “Das kommunale Engagement in der Kulturpolitik lässt sich an den Ausgaben der Gemeinden ablesen. Ausgaben sind das materialisierte Ergebnis politischer Entscheidungen” (Kunz & Gabriel 1992: 44). Een opvallende karakteristiek van de culturele verhoudingen binnen Duitsland is de hoge mate van concurrentie tussen de verschillende steden. Veel steden streven ernaar het predikaat 'kunststad nummer 1' te kunnen dragen. Deze 'cultuurstrijd' leidt enerzijds tot een hoge prioriteit van cultuur op de politieke agenda, maar anderzijds tot het primaat van prestige in het cultuurbeleid (Leyer & Weerstra 1991). Dit laatste is wellicht de verklaring voor de kolossale uitgaven voor gebouwen en culturele projecten in een aantal steden (tabel 5.2).

Tabel 5.2 Cultuuruitgaven in een aantal Duitse steden met 500.000 of meer inwoners (1979-1991)

	1979		1991		DM per
	totaal ¹	DM per inwoner	totaal ¹	% van totale begroting	
W-Berlijn	2555	1341	3790	9,8	1756
Hamburg	979	591	1677	11,1	1015
München	146	112	292	3,5	237
Keulen	197	202	297	6,0	312
Essen	63	96	120	3,8	191
Frankfurt/m	287	456	594	11,3	921
Dortmund	72	118	113	3,7	189
Düsseldorf	122	204	201	5,0	348
Stuttgart	72	124	229	5,5	395

¹ Totale cultuurbudget (in miljoenen DM)

Bron: Deutscher Städtetag (verschillende jaren)

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

5.2 Stedelijke ontwikkeling van Frankfurt: 1945-1995

Frankfurt zählt neben München und Stuttgart zu den 'Boomtowns' des BRD, die ihre wirtschaftliche Entwicklung einer weltweiten Restrukturierung industrieller Produktion durch neue Technologien und einer neuen kulturellen Image zu verdanken haben.

Noller (1990: 305)

De stad Frankfurt am Main ligt centraal in de Rhein-Main regio in de deelstaat Hessen. Behalve Frankfurt ²⁸, omvat de regio een aantal middelgrote steden zoals Offenbach, Hanau, Darmstadt en Heidelberg. In Wiesbaden zetelt de politieke regering van de deelstaat Hessen. De regio heeft een polycentrische stedelijke structuur waarin een dicht net van autowegen en spoorlijnen de verschillende plaatsen verbindt (Van den Berg et al. 1991). Ondanks het feit dat Wiesbaden de hoofdstad van de deelstaat Hessen is, heeft Frankfurt een centrale en dominerende positie in de regio.

Regio Rhein-Main

Bron: Ronneberger & Keil

Frankfurt is een stad vol contrasten. De inwoners van Frankfurt hebben gemiddeld het hoogste inkomen van het land en betalen de hoogste lokale belasting. De stad kent echter ook de hoogste schuld per hoofd van de bevolking. Daarnaast staat Frankfurt bekend om het grote aantal drugverslaafden en de daarmee gepaard gaande criminaliteit, maar eveneens om 's lands hoogste uitgaven in de kunst- en cultuursector per hoofd van de bevolking. Het huidige beeld van de stad wordt bepaald door een skyline van wolkenkrabbers ten westen van het stadscentrum, maar ook door de 'vakwerk'-huizen op de Römerberg.

In internationale context is Frankfurt een relatief kleine stad met een geringe bevolkingsdichtheid: circa 660.000 inwoners wonen op een oppervlakte van 250 km². Desondanks vormt Frankfurt het economisch hart van Duitsland. De economische potentie van Frankfurt is geworteld in haar geschiedenis, gekenmerkt door een gunstige geografische ligging op het kruispunt van de Europese handelsroutes en door de aanwezigheid van een grote, invloedrijke Joodse gemeenschap (Kunzmann & Lang 1994). Tegenwoordig illustreert de aanwezigheid van achtereenvolgens de Duitse Bundesbank, de belangrijkste effectenbeurs, en meer dan 420 banken het functioneren van de stad als financieel centrum. In dit kader wordt de stad ook wel getypeerd als 'Metropole des Kapitals' of 'Hauptstadt der Deutschen Mark' (Heller & Martin 1990). Alhoewel Frankfurt voornamelijk bekend is als financieel centrum, fungeert ze bovendien als internationaal communicatie- en informatieknooppunt. De stad beschikt over één van de belangrijkste internationale luchthavens en over één van de grootste treinstations van Europa. Daarnaast worden er vele internationale beurzen, congressen en tentoonstellingen georganiseerd. De aanwezigheid van een aantal autofabrieken - waaronder General Motors en Opel - en van de chemische en farmaceutische industrie - waaronder Hoechst, Degussa, Lurgi

Error! Unknown switch argument.

en Merch - maken Frankfurt eveneens tot industrieel centrum (Kunzmann & Lang 1994).

Wederopbouw (1945-1968)

De invloed van de Tweede Wereldoorlog op Frankfurt is enorm. Een groot deel van de Joodse gemeenschap werd tijdens de Holocaust gedeporteerd en kwam om in concentratiekampen. Daarnaast werd aan het einde van de oorlog ongeveer de helft van de bestaande woningvoorraad door bominslagen verwoest.

Zoals in veel Duitse steden lag in Frankfurt het accent in de naoorlogse periode op het herstel en de wederopbouw van de stad. Woningbouw had daarbij eerste prioriteit. Er bestond een groot tekort aan woningen als gevolg van de vernietigingen tijdens de oorlog en de sterke toename van de bevolking. Deze toename werd vooral veroorzaakt door de komst van een groot aantal vluchtelingen - uit de Oost-Duitse zone - die zich tot de bouw van de Berlijnse muur in 1961 in de stad vestigden (Kunzmann 1984). Er werd met name geïnvesteerd in de sociale woningbouw. In een recordtempo werd een groot aantal nieuwe woningen gerealiseerd, een ontwikkeling die in heel Duitsland was waar te nemen: tot 1948 werden er ongeveer 300.000 woningen gebouwd, in 1955 waren dit er al ruim 568.000 (Hajdu 1983). Het motto van de toenmalige burgemeester Walter Kolb, "Ärmel aufkrepeln, anpacken!", is in dit kader veelzeggend (Bartetzko 1992). De wederopbouw had in Frankfurt een zeer pragmatisch karakter. De historische vorm en structuur van de stad van vóór de oorlog werden volledig genegeerd en er werd uitgegaan van een strikt monofunctionele segregatie.

De naoorlogse politieke deling van Duitsland en Berlijn en de ontwikkeling van een federale bestuursstructuur versterkten de positie van regionale centra. Een aantal steden in verschillende deelstaten kreeg functies toebedeeld die normaliter alleen voor hoofdsteden of zogenaamde 'primate cities' zijn weggelegd. Frankfurt profiteerde van deze situatie: een aantal nieuwe activiteiten werd in de stad gevestigd, waaronder de jaarlijkse internationale boekenbeurs en de auto-industrie. Daarnaast werd Frankfurt in het vooruitzicht gesteld de tijdelijke hoofdstad van Duitsland te worden. De stad bereidde zich daar al in een vroeg stadium op voor. In een relatief kort tijdbestek werden 5.000 woningen en 3.500 kantoren gebouwd en werd het wegennet sterk verbeterd en uitgebreid (Mönninger 1992). De stadsbestuurders waren optimistisch gestemd over de komst van de federale regering, wat onder meer bleek uit de namen die aan nieuwe wegen in het centrum werden gegeven: 'Berliner strasse' en 'Adenauer Strasse'. Uiteindelijk besloot Bondskanselier Adenauer echter het parlement in Bonn te vestigen. In plaats van politieke hoofdstad werd Frankfurt het nationale financiële centrum. De vestiging van de Duitse Bundesbank in de stad werd gezien als compensatie voor het 'verlies'.

Als gevolg van de centrale ligging en de aanwezigheid van een groot aantal functies nam in Frankfurt de waarde van vastgoed snel toe. De hoge grondprijzen in het centrum leidden tot hoogbouw en al snel bepaalden wolkenkrabbers het stadsbeeld. Frankfurt kreeg hierdoor bekendheid als de meest Amerikaanse stad in Duitsland; er werd gesproken van 'The Chicago of Germany' en 'Mainhattan'.

Tot 1960 was de wijk West End, tussen het centraal station en het historische gedeelte van de binnenstad, een gebied met verschillende functies en voorzieningen. Het merendeel van de woningen in deze wijk was al vóór de Eerste Wereldoorlog gebouwd. De gemeenteraad wees de wijk aan als uitbreidingsgebied voor kantoren en banken en er werden woningen en villa's gesloopt teneinde plaats te maken voor de realisatie van kolossale kantoorgebouwen. Uiteindelijk zijn er in deze periode meer historische gebouwen vernietigd dan in de oorlog. Er

Error! Unknown switch argument.

waren voor dit gebied nauwelijks bestemmingsplannen vastgesteld en de lokale overheid werd volledig overtroefd door particuliere investeerders die hoge prijzen voor woningen boden. Het gevolg was dat circa een kwart van de grond in korte tijd van eigenaar veranderde. Door de 'kantoren-boom' stegen de grondprijzen verder en verminderde het aantal inwoners van de centrale stad. Woonden er in 1939 nog circa 42.000 mensen, in 1974 waren dit er nog maar 13.000 (Hajdu 1983). Het gevolg van deze ontwikkelingen was dat West End aan het einde van de jaren zestig was getransformeerd “(...) from what had once been a typical pre-First World War urban landscape to a district dominated by a 'Manhattan-type' skyline” (Hajdu 1983: 22). Het Juniorhaus aan de Kaiserplatz kan worden gezien als monument van deze stedelijke transformatie: het was in 1953 de eerste wolkenkrabber die verrees op wat ooit het historische centrum van Frankfurt was (Bartetzko 1992). Door de sterk uitbreidende commerciële dienstverlening in het stadscentrum won het autoverkeer meer en meer terrein. Er vonden grootschalige verkeersdoorbraken plaats en dwars door historische gebieden werden massieve autowegen aangelegd ten behoeve van de snelle toename van het aantal autobezitters. Er wordt in dit kader wel gesproken over de *Autogerechte Stadt*. Een ander aspect van het groeibeleid betrof de enorme investeringen in de ontwikkeling van de U-bahn (metro) en S-bahn (sneltram). Niet alleen in Frankfurt, maar in de meeste Duitse steden, domineerden dergelijke infrastructurele werken de stedelijke planning in deze periode. Bovengenoemde stedelijke ontwikkelingen in de jaren vijftig en zestig werden in Frankfurt geleid door de Socialistische Partij Duitsland (SPD) die na de oorlog een absolute meerderheid in het parlement van de stad behaalde en circa dertig jaar aan de macht zou blijven. Met name twee personen binnen die SPD drukten een stempel op de toenmalige stedelijke ontwikkeling, te weten fractievoorzitter Geister en de wethouder van verkeer en vervoer Möller.

Door de snelle economische groei en de daarmee gepaard gaande komst van vluchtelingen uit Oost-Europa en gastarbeiders uit Italië, Griekenland en Joegoslavië, bleef het inwonertal in hoog tempo groeien. De overheid was genoodzaakt oplossingen te zoeken voor het hiermee samenhangende huisvestingsprobleem. Er werd gezocht naar ambitieuze doelen en nieuwe uitdagingen voor ruimtelijke planning. Deze werden gevonden in de Britse 'New Towns'-programma's die tot een herintroductie van stedelijke planning in Duitsland leidden. Vanaf het einde van de jaren vijftig tot het begin van de jaren zeventig vonden er grootschalige stadsuitbreidingen plaats en werd er een begin gemaakt met de planning van zogenaamde *Trabantenstädte* aan de rand van de steden. Enkele voorbeelden daarvan waren Gropiusstadt en het Märkische Viertel in Berlijn en Nordweststadt in Frankfurt.

Planning op federaal niveau kwam in deze periode langzaam van de grond. Direct na de oorlog was er in geheel Duitsland sprake van een 'anti-planning'-attitude, vooral gericht tegen de regionale planning die ontwikkeld was tijdens het nazi-regime (Kunzmann 1984). Planning werd gezien als een belemmering van persoonlijke vrijheden en keuzen. Tot ver na de oorlog bleef regionale planning in Duitsland beperkt tot een zuiver fysieke aangelegenheid, van oudsher gebaseerd op de centrale-plaatsentheorie van Christaller. In 1966 werd echter, in overeenstemming met de bepalingen in het Bundesraumordnungsgesetz, het eerste nationale planningrapport ter beoordeling aan het parlement voorgelegd. Drie jaar later resulteerde dit in een federaal regionaal ontwikkelingsprogramma, met als doel het opstellen van een langetermijnstrategie voor regionale ontwikkelingen. Het begin van de jaren zeventig kan worden gekarakteriseerd als de hoogtijperiode van federale planning: er was sprake van een sterke sturing van de ruimtelijke ordening op federaal niveau (o.a. Scharf 1975).

Error! Unknown switch argument.

Schaffe eine menschliche Stadt (1968-1977)

Aan het einde van de jaren zestig begon de bevolking van Frankfurt zich te verzetten tegen de verdergaande stadssanering. Velen vonden dat het bouwbeleid van de jaren vijftig en zestig in zekere zin overeen kwam met een 'tweede verwoesting van de stad'. Er was sprake van een toenemende kritiek op de dominante plaats van het autoverkeer in de stad en het daarmee gepaard gaande gebrek aan parkeerruimte. Ook het verlies van de woonfunctie van de centrale stad ten behoeve van commerciële voorzieningen werd gezien als een bedreiging van het stedelijk landschap. Er moest meer aandacht komen voor de milieuproblematiek en ecologische thema's, en er werd gepleit voor een kwalitatieve ontwikkeling in plaats van een kwantitatieve. In de jaren vijftig en zestig - die ook wel worden getypeerd als de periode van het Wirtschaftswunder - was er sprake van een sterke economische groei. Thema's die betrekking hadden op de kwaliteit van het stedelijk leven kregen weinig kans omdat alles in het teken stond van het economische groeibeleid. Aan het einde van de jaren zestig vond men juist dat een verdergaande economische groei niet meer vóór alles kon gaan.

De bevolking realiseerde zich in toenemende mate dat ze een invloedrijke rol kon vervullen in de besluitvorming. Het politiek activisme luidde een nieuwe periode in. Vooral de studentenbeweging kwam net als in veel Europese en Amerikaanse steden tegen de ontwikkelingen in opstand door middel van demonstraties en acties. De eerste protesten in Duitsland kwamen vanuit Frankfurt en waren in het bijzonder gericht tegen de ontwikkelingen in de wijk West End. Eind jaren zestig kraakten actievoerders er een aantal woningen die op de nominatie stond afgebroken te worden. Later gebeurde dit ook in andere Duitse steden waar dezelfde soort processen aan de gang waren. Er was niet alleen sprake van campagnes tegen de bouwwoede van kapitalistische ondernemers in de centrale stad van Frankfurt en de uitbreiding van het autoverkeer. Ook werd er in toenemende mate kritiek geuit op de in de jaren zestig gerealiseerde Trabantenstädte. Goede verbindingen tussen de stad en deze buitenwijken ontbraken, waardoor de wijken zowel mentaal als fysiek werden geïsoleerd. Daarnaast kenmerkten de gebieden zich door een monotone architectuur, een gebrek aan voorzieningen en een slechte woon- en leefomgeving.

De politieke aandacht begon zich in de jaren zeventig dan ook te richten op de ontwikkeling van stadswijken; er was sprake van een *Stadtteilorientierung*. De 'small is beautiful'-periode brak aan. Hierin nam de aandacht voor ontwikkelingen in het stadscentrum af. Politici trokken de wijken in en de bevolking werd steeds meer bij de stadsplanning betrokken. De nadruk lag aanvankelijk op het bouwen van buitenwijken met eigen voorzieningen en goede verbindingen met het stadscentrum. In een later stadium verhinderde het tekort aan land echter een verdere ontwikkeling en uitbreiding van het woningbestand en kreeg de (kleinschalige) stadsvernieuwing eerste prioriteit. De publieke participatie werd uitgebreid en thema's over de ruimtelijke planning werden in toenemende mate prominent onderwerp in het lokale beleid. Stedelijke planning was niet langer een technocratische aangelegenheid; het ruimtelijke beleid werd gericht op "Schaffe eine menschliche Stadt" (Hajdu 1983:25).

Onnodige woningsloop en de vele ondoordachte bouwpolitieke beslissingen die in de jaren vijftig waren genomen, leidden tot een stedelijke structuur die inherent was aan *Stadtflucht*. Frankfurt had te maken met een afname van de stedelijke bevolking (12% tussen 1960 en 1990) en een toename van de werkgelegenheid (14% tussen 1960 en 1990). Dit betekende een arbeidspendel van ongeveer 300.000 mensen per dag (Mönninger 1992). De stad zag zich als metropool beperkt door onder meer het gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden ten behoeve van woningbouw en het gebrek aan goed overleg met en afstemming op de randgemeenten. In

1971 kwam de gemeenteraad met het plan een *Regionalstadt* in te stellen voor de agglomeratie Frankfurt (Van den Berg et al. 1991). Het plan ondervond echter veel weerstand bij zowel de omliggende gemeenten als bij de inwoners van Frankfurt, die er niets voor voelden hun stad te zien uitgroeien tot een wereldstad. Om een einde te maken aan de discussie en een oplossing te vinden voor de beperkingen die de stad ondervond in haar ruimtelijk-economische ontwikkeling, werd in 1975 besloten tot het instellen van het Umland Verband Frankfurt (UVF) ²⁹ (Van den Berg et al. 1991). Als voorbeeld diende het 'Greater London Council' (Mönninger 1992). Bij de oprichting van het UVF bestond de doelstelling uit het beheersen van de gevolgen van de uitbreiding van de stad Frankfurt en de stedelijke verdichting van de regio. Het UVF was door niemand gewenst maar werd gezien als het minst slechtste alternatief bij het oplossen van de problemen. Frankfurt hoopte in een later stadium alsnog een zwaarder overlegorgaan te kunnen realiseren om zodoende een grotere invloed te bewerkstelligen. De randgemeenten daarentegen hoopten met de oprichting van het UVF definitief te hebben afgerekend met de wens van de stad om meer bestuurlijke invloed in de regio te krijgen (Van den Berg et al. 1991). Het UVF is een intergemeentelijk samenwerkingsverband dat op het gebied van de ruimtelijke planning een beperkt aantal taken heeft, zoals het opstellen van het Flächennutzungsplan, het Generalverkehrsplan en het Landschaftsplan, en het verzorgen van de drinkwatervoorziening, de waterzuivering en de afvalverwerking. Daarnaast heeft het UVF een aantal advies- en coördinatietaken, waaronder het adviseren van bedrijven en gemeenten over bedrijfsterreinen en economische ontwikkeling (Van den Berg et al. 1991).

Das Neue Frankfurt: stedelijke vernieuwing (1977-1989)

Inmiddels cumuleerden de problemen in het centrum van Frankfurt; extreme groei van het verkeer, de toename van de criminaliteit en het grote aantal drugverslaafden waren hier debet aan. Het stadscentrum was door de aanleg en ontwikkeling van de U- en S-bahn veranderd in een bouwput en veel inwoners voelden zich er niet langer thuis en ontvluchtten de stad. Eind jaren zeventig restte Frankfurt een slecht imago en stond ze, zowel nationaal als internationaal, bekend als 'Bankfurt' en 'Krankfurt'. De protesten en demonstraties van de bewoners gingen in alle hevigheid door. Als gevolg van deze acties en door de inzet van de gemeenteraad die inmiddels een andere politieke signatuur had, werd een aantal Bebauungspläne opgesteld waarin de nadruk werd gelegd op de ontwikkeling van de woonfunctie in het stadscentrum en het voorkomen van een verdere uitbreiding van het aantal kantoren "(...) reversing the postwar trend of overwhelming commercialisation" (Kunzmann 1984).

1977 Wordt wel gezien als jaar van de omslag. De zittende politieke machthebbers van de SPD werden niet herkozen en de CDU (Christen-Democratische Unie) kwam met een absolute meerderheid aan de macht. Walter Wallmann (CDU) werd burgemeester van de stad Frankfurt. Grote verdienste van Wallmann was dat hij de beleidsmatige aandacht wederom op het stadscentrum wist te richten. Er kwam een herwaardering voor de historische kern en voor het stedelijk wonen. Wallmann wilde de stad weer vanuit het stadscentrum ontwikkelen en opbouwen. De toekomstige ontwikkelingen in het stadscentrum, die hij voor ogen had, werden mede mogelijk door het feit dat de aanleg van de S- en U-bahn zodanig gevorderd was dat er weer bovengronds kon worden gebouwd. "Het is het geluk geweest dat er toen mensen waren die iets wilden met de stad en er de mogelijkheid was om daar een verdere invulling aan te geven. Als de aanleg van de S- en U-bahn 10 jaar langer had geduurd, was

Error! Unknown switch argument.

deze omslag aan het begin van de jaren tachtig helemaal niet mogelijk geweest”³⁰.

De politiek liet de wijkgedachte van de jaren zeventig varen, waardoor de oriëntatie op stadswijken minder werd. Rehabilitatie en modernisatie van het woningbestand, maatregelen om het verkeer in de stad te verminderen en de ontwikkeling van een mix van stedelijke voorzieningen werden belangrijke doelstellingen in het stedelijke beleid. De suburbanisatie (Stadtflucht) moest worden teruggedraaid door een op levenskwaliteit gerichte stedelijke planning met onder andere investeringen in de monumentenzorg en kunst- en cultuurfaciliteiten. “Nach Wiederaufbau und Hochhausboom, nach Abrissorgien und Grossbaustellen, nach Häuserkämpfen und Flughafenausbau hatte Frankfurt in den achtziger Jahren einen weiteren Stadtumbau eingeleitet, der alle Wunden der Wachstumspolitik binnen zehn Jahren kurieren sollte” (Mönninger 1992: 13).

Om het stadscentrum attractiever te maken werd een aantal projecten in het stadscentrum opgezet, waaronder de reconstructie van de Alte Oper en het geboortehuis van Goethe (1749-1832). Daarnaast is de Römerberg herontwikkeld; hier bevinden zich drie gotische koopmanshuizen die in de 15e eeuw verbouwd zijn tot stadhuis en een aantal gereconstrueerde 'vakwerk-huizen'. Verder stond de ontwikkeling van de Museumsufer (paragraaf 5.4) en de realisatie van culturele centra centraal. Het stedelijke programma werd door de verantwoordelijke politici wel vergeleken met de 'Grand Projets' in Parijs, alhoewel de projecten in Frankfurt op een veel kleiner oppervlak een plaats kregen.

Een groot gedeelte van het stadscentrum is autovrij gemaakt. Het winkelgebied - de 'Zeil' - werd voetgangersgebied en is in dit opzicht te vergelijken met de Lijnbaan in het stadscentrum van Rotterdam. Het openbaar vervoer werd door middel van de metro ondergronds afgewikkeld. De bouw en verbouw van wolkenkrabbers gingen gewoon door, maar er werd meer geïnvesteerd in het 'uiterlijk' en de architectuur van de gebouwen. Momenteel is het hoogste punt de 256 meter hoge Messeturm, die in het kader van de modernisering van de Beursgebouwen en het Beursgebied werd gerealiseerd. Daarnaast kregen bestaande kantoren een facelift: “Jetzt werden überall sogar die Betonkisten der sechziger Jahre mit Marmorverkleidungen und Spiegelfassaden auf den geschmack der neuen Üppigkeit getrimmt” (Mönninger 1992: 13). Buiten het stadscentrum lag de nadruk op de bouw van sportfaciliteiten en zwembaden en de ontwikkeling van grote woongebieden.

Tot 1977 werd er gedacht aan het overdragen van delen van gemeentelijke diensten aan het UVF om toch iets van de ideeën van de Regionalstadt te realiseren (Van den Berg et al. 1991). In het nieuw gekozen stadsbestuur kreeg het lokale beleid echter weer alle aandacht en verdween de regio naar de achtergrond. Vanaf 1977 werd het UVF zelfs niet langer gezien als instrument voor de inperking van het lokale bestuur, maar als middel om het lokale bestuur te versterken. Het motto “Soviel kommunale Politik wie möglich, soviel Verband wie nötig” is in dit kader veelzeggend (Van den Berg et al. 1991: 43).

Het heden en de toekomst (1989-)

In 1989 vond er opnieuw een wisseling van de politieke macht plaats: Frankfurt werd de eerste grote stad in Duitsland met een 'rood-groene' coalitie. Als gevolg hiervan en als gevolg van bezuinigingen³¹ veranderden de accenten in het stedelijk beleid en de stedelijke planning. Opnieuw verschoof de aandacht naar investeringen in volkshuisvesting, verkeer en (openbaar) vervoer en de bescherming van de openbare ruimten. De stad probeert inmiddels de financiële situatie te verbeteren door het verkopen van het “tafelzilver”³²: steeds vaker

wordt er grondgebied verkocht aan projectontwikkelaars zoals dat ook gebeurde in de jaren vijftig en zestig. Voor wat betreft de woningbouwopgaven ligt het accent op de sociale sector. Na de bevolkingsafname in de jaren tachtig, laten recente demografische ontwikkelingen een toename van de bevolking zien, mede als gevolg van 'de val van de muur'. Om deze groei op te vangen worden onder meer grote woningbouwprojecten aan de randen van de stad ontwikkeld. Wat betreft de verkeersplanning is er in de laatste jaren veel discussie geweest. Het gemeentebestuur was voornemens de grote wegen langs de oevers van de rivier de Main te vervangen door tunnels. Dit plan is echter nooit gerealiseerd en in de huidige (financieel krappe) situatie wordt niet verwacht dat dit op korte termijn zal gebeuren.

Daarnaast gaf de gemeenteraad in 1991 haar goedkeuring aan de realisering van een stedelijke groengordel die het intensieve grondgebruik in met name het stadscentrum moest compenseren (Wentz 1992). Circa 30% van het stedelijk gebied is aangewezen als groenzone (Wentz 1992). In het stadscentrum wordt er accent gelegd op de open ruimten langs de oevers van de rivier de Main, aansluitend op de Museumsufer. Hiermee wordt getracht de stad, na een eeuw zich van de rivier te hebben afgesloten, 'terug naar de rivier' te krijgen. Om de openbare ruimte in de stad werkelijk te sparen, wordt er gepleit voor een concentratie van voorzieningen.

Met betrekking tot de toekomstige stedelijke ontwikkelingen is er in 1990 een 'Consilium zur Entwicklung des Stadtraumes Main'³³ opgericht. In dit overlegorgaan, onder voorzitterschap van Prof. dr. Maurer (ETH Zürich), heeft een aantal (internationale) experts zitting, waaronder architecten, stedenbouwkundigen, ambtenaren en sleutelpersonen uit het bedrijfsleven (Wekel 1992). Doel is advies te geven over toekomstige thema's en accenten in de ruimtelijke planning en het beleid in de regio in het algemeen en in de centrale stad in het bijzonder.

De noodzaak van coöperatie en samenwerking tussen de verschillende gemeenten in de regio is in deze periode opnieuw een 'issue' geworden. Er is in toenemende mate sprake van decentralisatie van wonen en werken. Albert Speer, stadsplanner, merkte over dit proces het volgende op: "Die Menschen wohnen in Darmstadt, arbeiten in Frankfurt, kaufen in Wiesbaden ein, gehen in Mainz ins Theater und fahren am Wochenende in den Taunus" (Mönninger 1992: 16). De negatieve gevolgen van deze stedelijke verspreiding, zoals een toename van het verkeer en een aantasting van de open ruimte, worden steeds duidelijker. Door ruimtegebrek, woningnood en de hoge grondprijzen in de centrumstad, is het voor bewoners en bedrijven vaak onmogelijk in de stad te blijven. Zij wijken uit naar omliggende gemeenten. Hierdoor krijgt het stedelijke gebied van Frankfurt steeds meer een polycentrische structuur. Het gebied (de regio) functioneert als een arbeidsmarkt en woningmarkt (Van den Berg et al. 1991). Zoals gesteld, is ook het belang van de randgemeenten van Frankfurt als vestigingsplaats voor hoogwaardige bedrijvigheid groeiende. In 1960 was 67% van de regionale werkgelegenheid geconcentreerd in Frankfurt; in 1987 was dit percentage gedaald naar 61. Deze ontwikkelingen kunnen in de toekomst de economische groei in het gebied belemmeren.

Door de historisch bepaalde slechte verhouding tussen de stad Frankfurt en de randgemeenten is er een gebrek aan regionale afstemming. Over de ruimtelijk-economische ontwikkeling van de Rhein-Main regio vindt nauwelijks overleg tussen de gemeenten plaats. Waar het gaat om het binnenhalen van hoogwaardige ondernemingen is er sprake van concurrentie, waarmee het risico bestaat dat andere bedrijvigheid nergens in de regio een locatie kan vinden en voor de regio als geheel verloren gaat. Het is dus een noodzaak om tot enige samenwerking te

Error! Unknown switch argument.

komen (Wentz 1992). Gebleken is echter dat de functie van het UVF bij het oplossen van regionale problemen zeer beperkt is (Van den Berg et al. 1991). Het ontbreekt het UVF aan bevoegdheden, middelen en vooral gemeentelijke steun om een belangrijke rol te kunnen spelen in het ruimtelijk-economische beleid.

5.3 Ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid van Frankfurt: 1945-1995

Nirgendwo wird so konsequent und generös in Kunst investiert wie in Frankfurt - mit einer Kulturretat, der gegenwärtig elf Prozent des städtische Haushalts beträgt, liegt die Goethe-stadt europaweit an der Spitze.

Erd (1990: 199)

Vóór 1933 was Frankfurt een belangrijke broedplaats voor kunst en cultuur. Zo bevond de toenmalige Kunstgewerbeschule, de huidige Städelschule, zich in de stad. Deze school was, naast de kunstacademies in Dessau, München en Berlijn, één van de belangrijkste in Duitsland (Lauter 1995). Kunstenaars als Max Beckmann en Willie Baumeister waren als docent verbonden aan dit instituut.

Vanaf 1933 verlieten echter talrijke kunstenaars en andere personen die werkzaam waren in de kunst- en cultuursector de stad. Achterliggende reden was de sluimerende infiltratie van het nationalistische gedachtegoed binnen de kunstacademies en kunstinstellingen. Illustratief is dat vanaf 1932 in Frankfurt op de Römerberg jaarlijks de door de NSDAP gepropageerde 'Römerbergfestspiele' plaatsvonden. De Römerberg werd in de jaren dertig één van de schouwtonelen van de propagandistische zelfverheffing van het nationaal-socialistische regime. Vanaf 1937 begonnen de nazi's met het verwijderen van als 'Entartete Kunst' bestempelde kunstwerken. Er was sprake van een algehele 'Säuberung'. Als gevolg hiervan werden vele mensen die werkzaam waren in kunstinstellingen, vanwege hun Joodse afkomst, hun politieke mening of hun betekenis op kunstgebied ontslagen. Zo moest de algemeen directeur van de stedelijke musea vertrekken, werd de afdeling hedendaagse kunst van het Städel gesloten en werden werken van expressionisten en modernisten aan het buitenland verkocht. De Tweede Wereldoorlog en het cultuurbeleid van het nazi-regime vormden een dieptepunt in de museologische traditie. Volgens officiële cijfers waren er voor de oorlog 395 musea in Duitsland. Daarvan bleken er na de oorlog 108 geheel en 149 gedeeltelijk te zijn verwoest (Nio 1989b).

De naoorlogse culturele ontwikkeling van Duitsland in het algemeen, en die van Frankfurt in het bijzonder, wordt gekenmerkt door een aantal golfbewegingen. De beleidsaccenten verschillen niet wezenlijk van die van andere landen in West-Europa. Eén verschil is echter duidelijk: als gevolg van de decentralisatie van wetgevende en bestuurlijke verantwoordelijkheden ontbreekt het Duitsland aan één nationaal centrum voor kunst en cultuur.

Beperkt beleid (1945-1965)

Ter compensatie van de sterk overheersende materiële wederopbouw ging de naoorlogse aandacht in de Duitse kunst- en cultuursector vooral uit naar de herbouw van verwoeste klassieke culturele instellingen, waaronder theaters en musea. In de jaren zestig maakten de Duitse handel en industrie een enorme groei door. Het cultuurbeleid hield echter geen gelijke tred met deze economische groei (Leyer & Weerstra 1991).

Over het kunst- en cultuurbeleid van Frankfurt in de jaren vijftig en zestig is uiterst weinig literatuur verschenen. Wellicht is dit een weerspiegeling van de aandacht die er in de wederopbouwfase werd geschonken aan deze beleidssector. Eén van de weinige wapenfeiten uit die tijd is de oprichting van enkele galerieën die naam maakten in de internationale avant-gardistische kunstscene. Het kunst- en cultuurbeleid van de wederopbouwfase kan worden

Error! Unknown switch argument.

gekaracteriseerd als provinciaals: in de stad waren zeer weinig kunstenaars van bovenregionaal belang gevestigd en de verzamelaars oriënteerden zich sterk op kunstmetropolen als Keulen, Düsseldorf en Basel. Het accent in de naoorlogse jaren lag in Frankfurt voornamelijk op de ontwikkeling van woningbouw, infrastructuur en economie (zie paragraaf 5.2). Kunst en cultuur kregen vrijwel geen aandacht. Een uitspraak van de eerste wethouder van kunst en cultuur na de oorlog, Karl vom Rath, is illustrerend: “Die Frage, ob vor dem Theater genügend Parkplätze sind, scheint oft wichtiger zu sein als das, was im Theater gezeigt wird”³⁴. De aandacht die er voor kunst en cultuur was, richtte zich op de democratisering van de cultuur. Vanuit het idee van volksoopvoeding en cultuurspreiding moesten brede lagen van de bevolking in aanraking worden gebracht met kunstuitingen. Dit beleid was erop gericht een tegenwicht te bieden aan de voortschrijdende opkomst van massacultuur. Er was sprake van een nadrukkelijk streven om cultuur als een soort eiland van hogere bezinning en ontmoeting te bevorderen (Hoefnagel et al. 1993). In de praktijk betekende dit dat de overheid haar aandacht bleef richten op een beperkt aantal culturele sectoren.

Kultur für Alle (1965-1977)

Rond het midden van de jaren zestig kreeg de culturele democratie, onder invloed van een brede maatschappelijke beweging, een andere betekenis. Er moest vooral ruimte worden gecreëerd voor kritische uitingsmogelijkheden en vormen van maatschappelijke participatie buiten de traditionele kaders van kunst en cultuur (Hoefnagel et al. 1993). Individuele zelfontplooiing werd voorop gesteld, wat leidde tot een nadruk op sociaal-cultureel werk, cultuurpedagogische activiteiten en amateuristische kunstbeoefening. In veel westerse landen was deze trend waar te nemen. Specifiek voor Duitsland was vooral het feit dat deze 'activerende cultuurpolitiek' meer dan elders discussies opriep over de vraag of de overheid hiermee niet de gewenste neutraliteit ten opzichte van kunst en cultuur opgaf (Hoefnagel et al. 1993). De hervormingsdoelstellingen bleven tot diep in de jaren zeventig gehandhaafd. Daarnaast kenmerkten de jaren zeventig zich door een toenemende belangstelling van de Duitse steden voor de culturele infrastructuur.

Zoals in de vorige paragraaf is beschreven, had Frankfurt in de jaren zestig en zeventig een zeer slecht imago en leuzen als Krankfurt, Bankfurt en Gestankfurt verschenen op de muren. Het lokale kunst- en cultuurbeleid was een vrijwel onontgonnen terrein, maar daar kwam verandering in toen Hilmar Hoffmann (SPD) in 1970 aantrad als wethouder van kunst en cultuur. Op verzoek van Walter Möller (SPD), wethouder van verkeer en vervoer, die op het punt stond burgemeester van Frankfurt te worden, werd Hoffmann vanuit Oberhausen naar Frankfurt gehaald. Hoffmann trof een stedelijke cultuur aan waarin hij enerzijds werd geconfronteerd met de bouwwoede van ondernemers en anderzijds met links-radicalen actievoerders die streden voor een leefbare stad (zie paragraaf 5.2).

Möller gaf Hoffmann een aantal opdrachten mee, waaronder de wederopbouw van de Alte Oper, de ontwikkeling van bebouwing op de Römerberg en het plaatsen van fonteinen door het gehele stadscentrum. De reconstructie van de Alte Oper was vóór de komst van Hoffmann tegengehouden door het stadsbestuur. In 1970 lukte het Hoffmann echter wél toestemming te krijgen en “(...) die Alte Oper wurde zum Symbol des Kulturwillens der Stadt Frankfurt, wie die Statue of Liberty am Hudson River Symbol für die Demokratie in den Staaten ist” (Hoffmann & Seemann 1995). De samenwerking met Möller was echter van korte duur; Möller overleed aan het einde van 1970. Hoffmann bleef onder de nieuwe burgemeester Arndt (SPD) aan als wethouder van kunst en cultuur. Hoffmann zag als één van de eersten het

belang en de betekenis in van culturele instellingen en voorzieningen voor de stad. Hoffmann maakte een structuuranalyse van de aanwezige culturele voorzieningen, legde de hiaten bloot, bekeek welke wensen er onder de bevolking leefden en stelde een stimulerend cultuurprogramma op onder de naam “*Kultur für Alle*”³⁵. De democratisering stond voorop: “Alle sozialen Gruppen und alle Teile des Publikums sollten Subject des Kulturprozessen sein und nicht Objekt eines wie immer gearteten höheren Kulturwillens” (Erd 1990: 12). Hoffmann was oorspronkelijk gespecialiseerd in film en media en was als docent filmstudies verbonden aan de universiteit. Vanuit deze interesse en ervaring realiseerde hij in Frankfurt in 1971 de eerste 'Kommunale Kino' van Duitsland, waar voornamelijk films uit het alternatieve circuit werden getoond. In de daarop volgende jaren zouden circa 250 andere Duitse steden dit voorbeeld volgen. Daarnaast richtte Hoffmann zijn aandacht in deze periode met name op ontwikkelingen in de podiumkunsten.

Kultur für Morgen (1977-1990)

Na een korte inzinking midden jaren zeventig - tijdens de oliecrisis en de economische recessie - nam de aandacht voor kunst en cultuur in de jaren tachtig wederom toe. De vraag of kunst en cultuur meer dan voorheen aan de regels van de markteconomie moesten worden onderworpen, stond centraal. In 1983 concludeerde de Bundestag echter dat, ook wanneer het economisch gezien niet goed gaat, de overheidszorg voor een publiek cultureel domein gecontinueerd diende te worden (Hoefnagel et al. 1993). De investeringen in de culturele infrastructuur aan het begin van de jaren tachtig moesten de bekroning vormen van de naoorlogse wederopbouw van de Duitse steden.

Ook in Frankfurt kon aan het eind van de jaren zeventig en begin jaren tachtig gesproken worden van een expansie van de kunsten. Cultuurpolitieke veranderingen bewerkstelligden een verhoging van de cultuuruitgaven tot circa 11% van de jaarlijkse uitgaven in de stad; het cultuurbudget nam tussen 1970 en eind van de jaren tachtig toe met circa 540% (tabel 5.3). In alle kunst- en cultuursectoren vond een enorme expansie plaats. Centrale figuur en motor achter deze expansie bleef Hoffmann die vanaf 1977 in de door de CDU aangevoerde gemeenteraad wethouder van cultuur bleef.

Tabel 5.3 Cultuuruitgaven Frankfurt (1979-1991)

	<i>Cultuuruitgaven totaal</i>			<i>waaronder: Lopende uitgaven</i>			<i>Eenmalige uitgaven¹</i>
	1000 DM	% van to- tale budget	DM per inwoner	1000 DM	DM per inwoner	1000 DM	
1979	287.000	-	456	226.000	359	61.000	
1989	567.000	13,7%	902	441.000	701	126.000	
1991	594.000	11,3%	921	500.000	775	94.000	

¹ Uitgaven betreffen met name bouwkosten

Bron: Deutscher Städtetag (verschillende jaren)

Error! Unknown switch argument.

Spoedig na het aantreden van de nieuwe burgemeester, Wallmann, in 1977 werden er ideeën en plannen bedacht voor een museumconcentratie aan de oevers van de Main. Door de intensieve en goede samenwerking tussen Hoffmann en Haverkamp, wethouder stedelijk bouwen (Baudezernent) en eveneens afkomstig uit de SPD, kon een rij architectonisch en inhoudelijk hoogstaande museumgebouwen worden gerealiseerd. Hieronder bevonden zich het Deutsche Filmmuseum en het Deutsche Architekturmuseum (1984), de uitbreiding van het Museum für Kunsthandwerk (1985), het Liebieghaus en de Städel (1990). Bovendien werd er een kunsthall (Schirn) voor internationale tentoonstellingen gerealiseerd. Er werden talrijke nieuwe directeurs uit de gehele wereld naar de culturele instituten gehaald en voor het ontwerpen van de nieuwbouw of uitbreiding van musea werden internationaal bekende architecten uitgenodigd, zoals Oswald Mathias Ungers en Richard Meier. Dit tot grote onvrede van de in Frankfurt gevestigde architecten.

Daarnaast werden, op verzoek van Hoffmann, de kunstenaars Kasper König, Gerhard Richter en Ulrich Rückriem aangetrokken als docent aan de Frankfurter kunstacademie (Städelschule). De vestiging van talrijke nieuwe musea en de uitbreiding van bestaande, het aanbieden van atelierruimte tegen gunstige prijzen én de stabilisering van het hoge cultuurbudget hadden tot gevolg dat begin van de jaren tachtig vele kunstenaars en galerieën zich in de stad vestigden. Jonge kunstenaars die de kunstacademie verlieten, hoefden niet zo nodig meer de stad te verlaten; oudere kunstenaars konden rekenen op waardering van hun werk en zelfs kunstenaars uit andere steden vestigden zich 'spontaan' in Frankfurt. Tegelijk met het expansieve cultuurbeleid van de stad stelden banken - waaronder de Dresdner Bank en de Duitse Bank - fondsen en stipendia voor jonge kunstenaars ter beschikking. Tevens werd kunstenaars de mogelijkheid geboden te exposeren in de openbare ruimten van bedrijven. In 1989 werd voor de eerste keer de internationale kunstbeurs 'Art Frankfurt' georganiseerd, waarmee de stad vooral de concurrentie aan wilde gaan met Keulen: 'Art Frankfurt' als antwoord op 'Art Cologne'.

Als gevolg van bovenbeschreven ontwikkelingen veranderden het beeld en het imago van Frankfurt in dat van een cultuurmetropool. Toch is er ook veel kritiek op het cultuurbeleid dat Frankfurt heeft gevoerd. Wat naar buiten toe is gepresenteerd als *Frankfurt Kulturstadt* is in bepaalde Frankfurter kringen zeer omstreden. Hier vindt men dat de 'kapitalisten' kunst en cultuur hebben ontdekt, wat hen in de gemeenschap der Duitse steden meer salonfähig moet maken. Zo presenteerde de sociologe Carola Scholz (1989) onder de titel 'Frankfurt; eine Stadt wird verkauft' de resultaten en bevindingen van haar onderzoek. Volgens Scholz is Frankfurt als cultuurstad het resultaat van "einer ausgeklügelten Marketingstrategie"; sinds de machtsovername door de CDU in 1977 is in de stad Frankfurt "eine systematische Vermarktung der Stadt" aan de gang, gericht op de (economische) concurrentiestrijd met andere steden (Scholz 1989). Voor menig ander is het cultuurbeleid in Frankfurt eveneens "(...) nicht mehr als ein Teil des Stadt-Marketings, Standortvorteil und damit Wirtschaftsfaktor (...) Wettbewerbsfaktor im Konkurrenzkampf der grossen Städte" (Mohr 1990: 323). Een Frankfurter galeriehouder zegt hierover in een interview met de Volkskrant het volgende "Frankfurt doet teveel voor de verpakking en te weinig voor de inhoud. Maar met uiterlijk vertoon maak je van een stad nog geen cultuurmetropool. Wanneer je 500.000 DM voor de aankoop van kunst beschikbaar stelt, maar 50 miljoen DM voor het museumgebouw, dan zijn de verhoudingen toch zoek?".

Error! Unknown switch argument.

Kultur als Lebensform (1990-)

Sinds 1989 heeft een rood-groene coalitie een meerderheid in de gemeenteraad van Frankfurt. Hoffmann is inmiddels afgetreden als wethouder van kunst en cultuur en heeft plaatsgemaakt voor Linda Reisch. Deze omschakelingen lieten het cultuurbeleid niet ongemoeid. In de periode-Hoffmann werd bijvoorbeeld - vooral in de jaren tachtig - een relatief klein gedeelte van het cultuurbudget vrijgemaakt voor alternatieve vormen van kunst en cultuur. In de rood-groene coalitie wordt deze alternatieve cultuur echter opnieuw gestimuleerd.

Lag de nadruk in de jaren tachtig op de bouw van culturele instellingen, in de jaren negentig denkt men eerder aan het sluiten van instellingen, dan aan nieuwbouw. Typerend voor het kunst- en cultuurbeleid in de huidige periode is de uitspraak van Reisch: “(...) het kunstbeleid zal in de toekomst minder op kwantiteit zijn gericht en meer op kwaliteit”³⁶. Er is momenteel een discussie gaande over het gemeentelijke cultuurbeleid, ingegeven door de steeds slechter wordende financiële situatie.

De museumsector is niet tevreden over de nieuwe situatie. Volgens één van de museum-directeuren wordt alles wat door Hoffmann in twintig jaar tijd is opgebouwd, nu weer vernietigd. Investerings in culturele voorzieningen of in de continuering van de kunstsector worden momenteel in een groot aantal gevallen aangemerkt als 'verspilling'. Er wordt meer geïnvesteerd in sociaal beleid en sociale doelen worden afgezet tegen culturele doelen³⁷. De kunst- en cultuursector staat opnieuw in de belangstelling, maar nu om andere redenen: er dient flink bezuinigd te worden. “Niemand vraagt zich af of de enorme investeringen in de Beurs, het verkeer en vervoer, de U-bahn en scholen wel noodzakelijk, of juist teveel zijn geweest. En dat terwijl het cultuurbudget een relatief klein percentage inneemt op de totale begroting”³⁸. Er is inmiddels een situatie ontstaan waarin museumdirecteuren zich verplaatsen naar andere locaties. De directeuren van het Deutsche Architekturmuseum en de Kunsthal zijn recentelijk vertrokken en zowel de directeur van het Museum für Moderne Kunst als die van het Liebieghaus hebben aangegeven op korte termijn de stad te willen verlaten.

Door alle bezuinigingen is het de vraag of alle in de jaren tachtig geopende culturele instellingen geopend kunnen blijven. De 'vervolgkosten', waaronder het onderhoud van de gebouwen, zijn hoog en de financiële situatie van de stad is slecht. Overigens heeft zich wel een aantal private ondernemingen aangemeld om grote musea te sponsoren.

5.4 Stad, kunst & cultuur: project Museumsufer

In Frankfurt haben die Kulturbauten mit dazu beigetragen, den Bürgern den Glauben an ihre Stadt wiederzugeben und die negative Entwicklung (Stichwort Mainhattan) umzukehren. Gerade die Museums-Neubauten bieten Identifizierungspunkte für die Stadtbürger und die Besucher, bilden attraktive Anziehungspunkte der Stadtarchitektur.

Pappermann (1988: 461)

Ondanks het feit dat Frankfurt halverwege de jaren zeventig economisch goed functioneerde, stond ze vooral bekend als onaantrekkelijk. “Men kwam niet ongestraft naar Frankfurt; het was een bankenstad, er werd gewerkt maar er viel verder niets te beleven³⁹”. Tegenwoordig is de stad ook in cultureel opzicht een 'boomtown'. In een vroeg stadium ontdekten de stadsbestuurders de economische potenties van de culturele industrie en werd er begonnen met een culturele inhaalmanoeuvre. Het meest zichtbare resultaat hiervan is een reeks nieuwe musea aan de oever van de rivier de Main, de Museumsufer.

5.4.1 MUSEUMSUFER: ACTOREN EN PLANVORMING

Een aantal specifieke lokale factoren was bepalend en verantwoordelijk voor de groeiende investeringen in de culturele sector aan het einde van de jaren zeventig. Enerzijds was de naoorlogse wederopbouw - waarin de nadruk lag op economisch herstel, volkshuisvesting en verkeer en vervoer - grotendeels voltooid. Er restte slechts één sector waarin nauwelijks was geïnvesteerd: de culturele. Dertig jaar lang kleurden andere accenten het stedelijk beleid en het resultaat hiervan was een in economisch opzicht goed functionerende stad met evenwel een negatief imago⁴⁰. Anderzijds vond er in 1977 een politieke wisseling van de wacht plaats: de CDU nam de meerderheid van de SPD over. Vooral de nieuw aangetreden burgemeester Wallmann (CDU) zocht naar ambitieuze projecten waarmee hij de stad attractiever kon maken én waarmee hij, volgens velen, zichzelf in de komende periode kon profileren. Tegen deze achtergrond maakte hij van het kunst- en cultuurbeleid zijn politiek.

Wallmann werkte nauw samen met twee uit de vorige gemeenteraad overgenomen, wethouders, te weten Hoffmann (*Kulturdezernent*, SPD) en Haverkamp (*Baudezernent*, SPD). Het waren in het bijzonder deze drie actoren die een impuls gaven aan het stimulerende cultuurbeleid en de realisering van de Museumsufer. Wallmann zette zich in ten behoeve van de zogenaamde 'power-promotion', ofwel de verkoop van de ideeën en het beschikbaar stellen van financiële middelen. Hoffmann - door velen gezien als de 'godfather' van de Museumsufer - was verantwoordelijk voor de visies en ideeën, terwijl Haverkamp vanuit zijn positie verantwoordelijk was voor de uiteindelijke bouw en realisatie van het project⁴¹.

Politieke conflicten

Daar de CDU een absolute meerderheid in de gemeenteraad had, is er nauwelijks sprake geweest van politieke conflicten. De politieke wil van de CDU kon gemakkelijk worden doorgevoerd. De CDU bleef twaalf jaar lang aan de macht en had in feite tussen 1977 en 1989 vrij spel. Dit werd versterkt door het feit dat de CDU in het zadel kwam op het moment dat Frankfurt economisch gezien zeer goed functioneerde.

De oppositie stemde in eerste instantie tegen een aantal plannen van de CDU betreffende het project Museumsufer. Een vreemde situatie deed zich voor omdat de SPD oppositie voerde,

maar tegelijkertijd twee betrokken wethouders (Hoffmann en Haverkamp) leverde. Oppositie voeren was daardoor moeilijk: Hoffmann had het immers 'bedacht' en Wallmann ging met hem in zee ⁴². Uiteindelijk heeft de SPD haar jawoord gegeven na de politieke achterban voorgehouden te hebben dat Hoffmann al in de SPD-tijd (vóór 1977) de plannen en ideeën op papier had gezet. Hoffmann was immers in die tijd naar buiten getreden met 'Kultur für Alle'. Hoffmann wilde van Frankfurt een stad maken voor alle inwoners, maar óók zijn levenswerk. Uiteindelijk bleek het concept 'Kultur für alle' niet te handhaven, iets waar veel kritiek op is geweest (vgl. paragraaf 5.3). Immers, waar gedurende de jaren zeventig "(...) die Kulturpolitik auf den Aufbau der kulturellen Demokratie durch die Öffnung der traditionellen Kulturinstitute und auf die Förderung der sozio-kulturellen Initiativen ausgerichtet war (...) wird die Kulturpolitik in den 80er Jahren zunehmend für den Konkurrenzkampf der Städte instrumentalisiert" (Pappermann 1988: 461).

Planvorming

De ontwikkeling van de Museumsufer berust in zekere zin deels op een toevallige samenloop van omstandigheden. Het gebied rond de rivier de Main bood zich als het ware aan als ontwikkelingsgebied. Enerzijds bestond de behoefte om de historische gebouwen te restaureren en te hergebruiken, anderzijds wilde men het bestaande bestand van musea uitbreiden en aanvullen. Het Städteluseum, het Liebieghaus, het Museum für Kunsthandwerk en het Museum für Völkerkunde waren al jaren gevestigd aan de zuidelijke Mainoever (de hedendaagse Museumsufer) en kregen steeds meer te kampen met ruimtegebrek. Een groot gedeelte van het museumbestand was tijdens de oorlog vernietigd en de resterende museumgebouwen waren veelal te klein geworden voor de collecties. Deze behoefte aan uitbreiding van de bestaande musea en de wens om een aantal nieuwe musea te ontwikkelen enerzijds en anderzijds de goede samenwerking tussen de twee eerder genoemde wethouders, resulteerden in een verregaande koppeling tussen het stadsontwikkelingsbeleid en het cultuurbeleid.

Om te verhinderen dat het gebied langs de oevers van de Main zou worden opgekocht en ingericht door speculanten en projectontwikkelaars - zoals in de voorgaande perioden met veel grondgebied in het stadscentrum was gebeurd - maakte de gemeente plannen voor de verdere ontwikkeling ervan. Op de noordelijke oevers (Untermainkai) waren inmiddels de eerste wolkenkrabbers en hotels verzezen, iets wat op de zuidelijke oevers (Schaumainkai) moest worden voorkomen (kaart 5.1). In 1978 kocht de gemeente een gedeelte van de grond en een aantal 19e-eeuwse villa's aan de zuidelijke Mainoever. De mogelijkheid om er een openbare bestemming aan te geven, werd onderzocht. De villa's verkeerden echter in een zeer slechte staat als gevolg van de tijdens de oorlog aangebrachte beschadigingen. Omdat er in het stedelijk beleid van Frankfurt tot aan de jaren zeventig zelden aandacht was geweest voor stedelijke monumenten, waren de villa's nooit gerestaureerd ⁴³.

In 1978 begonnen de eerste besprekingen over de ontwikkeling van de Museumsufer. Tegelijkertijd werden *Raumprogramme* opgesteld voor de bouw en ontwikkeling van het Deutsche Architekturmuseum, het Deutsche Filmmuseum en het Museum Vor- und Frühgeschichte en voor de uitbreiding en verbouw van het Museum für Kunsthandwerk. Voor de realisatie van deze projecten werden al in een vroeg stadium prijsvragen uitgeschreven. Dit riep tegenstand op van lokale architecten die zich gepasseerd voelden. Tevergeefs protesteerden zij tegen de ontstane situatie. Bij de realisatie van de Museumsufer mikte men echter louter op de kwaliteit van de architectuur. De musea moesten internationaal aanzien

Error! Unknown switch argument.

krijgen en moesten kunnen concurreren met de nieuwbouw van musea in andere Duitse steden. Er diende hiertoe een goede combinatie tot stand te worden gebracht tussen de 19e-eeuwse villa's aan de oever en de nieuwe hedendaagse architectuur (Klemp 1992).

Om discussies in de gemeenteraad te voorkomen, werd door de verantwoordelijke politici gekozen voor een strategie waarbij er telkens één museum werd ontwikkeld of uitgebreid en het volgende project op de 'agenda' werd gezet. Het succes van het ene project kon op deze wijze het ontstaan van het volgende stimuleren, zo was het idee. Van een masterplan voor de ontwikkeling van het gehele gebied werd in eerste instantie afgezien. “Want als er eenmaal gediscussieerd wordt, wordt er uiteindelijk niets gebouwd”⁴⁴. Vanaf 1978 werden de bestemmingsplannen van het betreffende gebied rondom de rivier de Main opgesteld en werd de grond stukje bij beetje aangekocht. Er ontstonden geen problemen daar er voor het gebied aan de Mainoever nog geen bestemming vaststond en er nog geen bestemmingsplan (Bebauungsplan) was vastgesteld. Het Deutsche Filmmuseum en het Deutsche Architekturmuseum (DAM) waren in 1984 de eerste projecten die in het kader van de Museumsufer werden gerealiseerd. Bij de ontwikkeling van het DAM speelde de architectuur-historicus Heinrich Klotz een voorname rol. Hij kan gezien worden als grondlegger van dit instituut in Frankfurt. Bovendien was hij een belangrijke kracht achter de totstandkoming van het totale project Museumsufer, vooral waar het de verbinding tussen de 19e-eeuwse architectuur van de bestaande villa's en de geavanceerde hedendaagse architectuur betreft.

Het Speerplan (1981)

Zoals reeds gesteld, lag er in eerste instantie geen totaalplan ten grondslag aan de realisering van de Museumsufer. Dit tot ongenoegen van de oppositie (SPD) die meerdere keren had verzocht een dergelijk plan te ontwikkelen. Volgens een aantal geïnterviewden - met name politici - was de Museumsufer echter nooit tot bloei gekomen wanneer deze vanaf het begin als *gesamtentwicklung* gepland zou zijn⁴⁵.

Toen er in 1981 echter weer gemeenteraadsverkiezingen werden uitgeschreven, werd een dergelijk plan noodzakelijk geacht om de inwoners van de stad te overtuigen van de toekomstige ontwikkelingen en niet in de laatste plaats om zodoende Wallmann van het voor een tweede ambtstermijn benodigde aantal stemmen te voorzien. Met de eerste drie projecten - het Deutsche Filmmuseum, het Deutsche Architekturmuseum en de uitbreiding van het Museum für Kunsthandwerk - was inmiddels een begin gemaakt.

De gemeentelijke dienst Stadsontwikkeling (*Stadtplanungsamt*) vroeg het architectenbureau Albert Speer om een masterplan voor de verdere ontwikkeling van de Museumsufer te ontwerpen. Bureau Speer was het enige bureau dat de opdracht kreeg; er was geen prijsvraag aan verbonden. Doel van het plan was beide stadsdelen 'naar de rivier te krijgen' en de oriëntatie op de rivier te versterken. De stedenbouwkundigen en architecten van het betreffende bureau kregen nadrukkelijk de opdracht een flexibel plan te ontwikkelen; het mocht geen blauwdruk worden waarin alle toekomstige ontwikkelingen precies vastgelegd waren en waarin eventuele wijzigingen moeilijk door te voeren zouden zijn.

Het Speerplan (1981) werd voornamelijk een stedenbouwkundig plan. Er werden tevens bouwadviezen gegeven, maar veel daarvan zijn uiteindelijk niet in praktijk gebracht. Behalve ten aanzien van de museumontwikkelingen werden er bovendien voorstellen gedaan om de verbinding tussen de noordelijke en zuidelijke Mainoever te versterken. Door aan beide zijden van de oever het aantal musea uit te breiden, verwachtte men dat er spontaan een verbinding zou ontstaan en dat de oriëntatie meer op de rivier zou zijn. Bovendien moest er,

naast de bestaande voetgangersbrug (*Eiserner Steg*), nog een brug gerealiseerd worden om de gang van zuid naar noord en visa versa te verbeteren en een goede verbinding met het centraal station tot stand te brengen. Deze nieuwe voetgangersbrug (*Holbeinsteg*) werd ontwikkeld door bureau Speer (kaart 5.1). Uiteindelijk is deze brug het enige tastbare resultaat van de betrokkenheid van het bureau. Al in een vroeg stadium ontstond er namelijk een conflict tussen Albert Speer en de wethouders Hoffmann en Haverkampf over de uitbreiding van het Museum für Kunsthandwerk. Speer vond het ontwerp van Richard Meier niet aansluiten op Villa Metzler uit 1804, waarin het museum sinds 1965 gevestigd was. Daarnaast vond hij het beoogde gebouw van Meier te kolossaal voor de context van de historische omgeving. Speer, gesteund door de oppositie (SPD), wilde voorkomen dat het museumgebouw in die vorm gerealiseerd zou worden. Uiteindelijk is het echter gebouwd zoals de wethouders, de burgemeester én architect Richard Meier het wilden. Speer trok zijn conclusies en besloot niet verder deel te nemen aan het planningsproces. Het Speerplan is echter altijd als grondslag blijven dienen voor de planning van het gebied aan de Main.

5.4.2 MUSEUMSUFER: CLUSTERING VAN MUSEALE INSTELLINGEN

Het bijzondere aan de museumontwikkeling in Frankfurt is de koppeling met de stadsontwikkeling en de stedelijke inrichting. In veel Duitse steden behelsde uitbreiding of nieuwbouw van een museum enkel het (bij)bouwen op basis van traditionele museum- en architectuurplannen. In Frankfurt betrof het echter niet zozeer de ontwikkeling van een Museumsufer op zich, maar werden de musea geïntegreerd in de stedenbouwkundige en planologische ideeën over de toekomstige stad. Frankfurt was hiermee een van de eerste steden die op deze wijze haar stedelijke culturele voorzieningen plande. De musea aan de Museumsufer dienden verbonden te worden met de gehele stad. Er werd, met andere woorden, een relatie gelegd tussen de stedelijke inrichting en het kunst- en cultuurbeleid. Dit komt tot uiting in het stedenbouwkundig plan dat ten grondslag lag aan de ontwikkelingen. Daarnaast is het gegeven dat de kunstensector (waaronder de directeurs van de afzonderlijke musea) pas in de laatste fase bij de ontwikkelingen werd betrokken kenmerkend voor de werkwijze in Frankfurt. Pas na het gereedkomen van het Speerplan werden de individuele museumdirecteurs gevraagd naar hun wensen over ruimtebehoefte en locatie. Eveneens opvallend aan het project is het feit dat er bij de ontwikkeling geen private partijen betrokken zijn geweest. Het project werd geheel door de lokale overheid gefinancierd. Er is in Frankfurt maar één museum dat niet van de stad is, te weten het Deutsche Postmuseum. Er is lang getwijfeld of dit museum in Bonn of Frankfurt gevestigd moest worden. Hoffmann heeft uiteindelijk de Bundespost ervan weten te overtuigen dat de Museumsufer in Frankfurt de locatie bij uitstek was.

In minder dan tien jaar tijd is in Frankfurt een groot aantal musea gebouwd, verbouwd of uitgebreid. Bij de ontwikkeling hiervan zijn - in het planproces - twee fasen te onderscheiden.

Museumsufer Frankfurt

De eerste fase betrof de zuidelijke kant van de Mainoever (*Schaumainkai*), in de volksmond 'Museumsufer' genoemd. Daar werden in 1984, zoals in paragraaf 5.4.1 al aan de orde is geweest, de eerste projecten gerealiseerd: het Deutsche Filmmuseum en het Deutsche Architekturmuseum. In 1985 volgde de uitbreiding van het Museum für Kunsthandwerk, dat al sinds 1965 was gevestigd aan de zuidelijke oever van de Main. Evenals het laatstgenoemde

Error! Unknown switch argument.

museum ondergingen ook twee andere musea aan het eind van de jaren tachtig een opknappbeurt. Zowel de Städel als het Liebieghaus - de oudste musea van Frankfurt - werden aangepast aan de eisen van deze tijd. Rond 1990 kreeg het Deutsche Postmuseum een onderkomen aan de zuidelijke oever van de Main. De plannen voor de uitbreiding en verbouwing van het Museum für Völkerkunde tenslotte, zijn tot op de dag van vandaag niet gerealiseerd.

De tweede fase betrof de ontwikkelingen aan de noordelijke zijde van de rivier de Main (*Untermainkai*), nabij het stadscentrum; ook wel 'Nizza' genoemd. In 1986 en 1991 openden respectievelijk de kunsthall Schirn en het Museum für Moderne Kunst hun deuren voor het publiek. Alhoewel beide musea niet direct zijn gelegen aan de oevers van de Main, worden ze wel gezien als onderdeel van het project Museumsufer. Tenslotte zijn het Jüdisches Museum en het Museum für Vor- en Frühgeschichte in respectievelijk 1988 en 1989 ontwikkeld.

Tabel 5.4 Instellingen aan de Museumsufer in Frankfurt

Museum	Opening		Architect	Bouwkosten (DM)	Rechtspersoon
		Uitbreiding VB/NB ¹			
Kunsth Handwerk	1965	1982-1985	Richard Meier	48.700.000	Frankfurt
Völkerkunde	1970	niet gerealiseerd			Frankfurt
Film	1984	1981-1984	Helge Bofinger & partner	9.600.000 ² 16.400.000 ³	Frankfurt
Architektur	1984	1981-1984	Oswald Mathias Ungers	12.400.000	Frankfurt
Post	1958	1984-1990	Günter Behrisch & partner	38.000.000	Bundespost
Städel ⁴	1878/ 1963	1988-1991	Gustav Peichl	18.000.000	Stichting/ Frankfurt
Liebieghaus	1909	1987-1990	Brigit & Ernst U. Scheffler, Thomas Warschauer	8.300.000	Frankfurt
Jüdisches	1988	1985-1989	Ante Josip von Kostelac	28.000.000	Frankfurt
Vor-und Früh- geschichte	1989	1985-1989	Joseph Paul Kleihues	30.400.000	Frankfurt
Historisches	1972	-	-	-	Frankfurt
Kunsthall 1986 Schirn	1983-1985	Bangert, Jansen, Scholz & Schultes		57.000.000	Frankfurt
Moderne Kunst	1991	1987-1990	Hans Hollein	48.000.000	Frankfurt

¹ Bouwperiode van uitbreiding, verbouw (VB) of nieuwbouw (NB)

² Bouwkosten

³ Herstellenkosten

⁴ Städtischen Galerie en Städtischen Kunstinstitut samen

Bron: *Stadt Frankfurt am Main (verschillende jaren); Lampugnani (1990)*

5.4.3 MUSEUMSUFER: BINDING EN MEERWAARDE?

Door de ruimtelijke clustering van culturele instellingen aan de Museumsufer wordt het gebied beschouwd als een architectonische en stedenbouwkundige eenheid. Het gebied moest een attractie op zichzelf zijn. Verondersteld werd dat de clustering en concentratie van voorzieningen een meerwaarde opleveren voor zowel de onafhankelijke instellingen als de bezoekers van de instellingen (vgl. hoofdstuk 2). Alhoewel de instituten een eigen identiteit en taakgebied hebben, werd een inhoudelijke en functionele samenwerking door de gemeente als wenselijk gezien. De bezoekers zouden door de ruimtelijke clustering in staat worden gesteld meerdere musea per dag te bezoeken, zo was de veronderstelling.

Op de vraag of de ruimtelijke clustering van musea langs de oevers van de rivier de Main een meerwaarde oplevert voor de individuele instellingen en de bezoekers wordt in deze paragraaf nader ingegaan.

De instellingen

Aan de Museumsufer in Frankfurt is tussen de diverse musea nauwelijks sprake van inhoudelijke samenwerking. Illustratief is in dit verband het feit dat tentoonstellingen zelden een gezamenlijk product zijn. De musea beschouwen elkaar als concurrenten op een zelfde markt en organiseren met het oog op publiciteit en promotie de exposities en tentoonstellingen graag in 'eigen huis'. Wanneer er sprake is van samenwerking, is deze gericht op de uitwisseling van kunstwerken. Veel museumdirecteuren delen de politieke wens tot verdere coöperatie tussen musea niet. De instellingen zijn immers afzonderlijke 'bedrijven', met een eigen collectie, eigen doelstellingen en een eigen 'opdracht'⁴⁶. De ruimtelijke clustering en de fysieke nabijheid van andere musea leveren geen duidelijke meerwaarde op ten aanzien van de inhoudelijke samenwerking. Desondanks zijn de directeuren van de musea over het algemeen zeer tevreden over de fysieke nabijheid van andere instellingen. Inmiddels is de Museumsufer in het algemeen, en de instellingen in het bijzonder, een belangrijke karakteristiek van de stad en trekken de musea grote groepen bezoekers⁴⁷ (tabel 5.5).

Op organisatorisch terrein vindt er wel samenwerking plaats. Behalve het Deutsche Postmuseum zijn alle aan de Museumsufer gevestigde musea gemeentelijke instellingen (schema 5.4) en ressorteren ze derhalve onder dezelfde gemeentelijk dienst Wetenschap en Kunst (*Amt für Wissenschaft und Kunst*). Enerzijds zijn de musea door krimpende cultuurbudgetten genoodzaakt tot een intensievere samenwerking (vgl. paragraaf 5.3); anderzijds zijn de musea meer dan ooit concurrenten van elkaar door de toegenomen afhankelijkheid van eigen inkomsten. De bereidheid om op organisatorisch gebied samen te werken is sinds de economische recessie enigszins toegenomen. Musea voeren overleg en formuleren gezamenlijke standpunten ten aanzien van de beleidsvoornemens van de gemeentelijke dienst⁴⁸.

Resumerend kan worden gesteld dat de samenwerking tussen de onafhankelijke instellingen nauwelijks intensiveert naarmate de fysieke afstand tussen de musea afneemt. De samenwerking tussen de musea, zoals die in Frankfurt bestaat, is vooral het gevolg van externe factoren. Wel functioneert het gebied als geheel als attractie waar elk individueel museum (en de stad) de vruchten van plukt.

Error! Unknown switch argument.

Tabel 5.5 Bezoekersaantallen (x 1000) van musea in Frankfurt (1980-1993)

		1980	1985	1990	1991	1992	1993
Museum für Kunsthandwerk ¹	43	304	192	149	150		162
Museum für Völkerkunde ²		24	21	64	35	22	30
Deutsche Filmmuseum		-	120 ⁵	207	157	115	79
Deutsche Architekturmuseum		-	91 ⁵	63	60	52	52
Deutsche Postmuseum ³		30	32	69	164	129	111
Städel ⁴		59	183	243	207	223	175
Liebieghaus		36	36	115	81	81	63
Jüdisches Museum		-	-	59	41	41	59
Museum für Vor- und Frühgeschichte					36		35
Historisches Museum	154	112	94	99	103		95
Museum für Moderne Kunst		-	-	-	243	220	128
Dommuseum		-	-	20	18	26	17
Schirn Kunsthal		-	-	189	411	243	336

¹ Vanwege verbouwingsactiviteiten was het museum van mei 1984 tot april 1985 gesloten

² Vanwege verbouwingsactiviteiten was het museum van maart 1981 tot september 1982 gesloten

³ Vanwege verbouwingsactiviteiten was het museum in 1986 en van februari 1989 tot september 1990 gesloten

⁴ Vanwege verbouwingsactiviteiten was het museum van november 1979 tot juni 1980 gesloten

⁵ Gegevens betreffen 1984

Bron: Stadt Frankfurt am Main (verschillende jaren)

De bezoekers

Inmiddels is een eerste onderzoek verricht naar het museumbezoek aan de Museumsufer (Steinert & Brauerhoch 1994). Op het combinatiebezoek - het bezoek aan meerdere instellingen op één dag - wordt in het betreffende onderzoek eveneens ingegaan. Er wordt echter niet aangegeven welke musea op één dag worden gecombineerd, maar enkel in hoeverre een tweede museum wordt bezocht.

Van de mensen die in 1994 de Museumsufer bezochten, ging gemiddeld éénderde deel naar een tweede museum. Er is echter een opvallend verschil waar te nemen tussen het museumpubliek aan beide oevers van de Main (tabel 5.6). Bezoekers van het Museum für Moderne Kunst, de Kunsthal Schirn en het Historisches Museum - allen gevestigd aan de zijde van het stadscentrum - combineren het museumbezoek vaker met een bezoek aan de stad, een café of restaurant dan de museumbezoekers aan de overzijde van de rivier (zie kaart Museumsufer). Een mogelijke verklaring voor dit verschil is het feit dat deze instellingen op een relatief kleinere afstand van de binnenstad liggen dan de musea aan de overkant, waar het museumpubliek relatief vaker een tweede museum bezoekt of het museumbezoek combineert met een wandeling langs de rivier. Een tweede mogelijke verklaring is dat mensen die het stadscentrum van Frankfurt bezoeken als het ware 'tegen een museum aanlopen' en een spontaan bezoek aan de instelling brengen (vgl. paragraaf 3.2).

Bezoekers van de musea aan de zuidelijke Mainoever, de eigenlijke Museumsufer, gaan vaker naar een tweede museum dan de bezoekers van musea aan de noordelijke Oever, Nizza. Een

Error! Unknown switch argument.

mogelijke verklaring voor dit verschil kan zijn dat eerstgenoemden zeer bewust kiezen voor het museumbezoek: zij komen naar de stad voor een bezoek aan één of meerdere musea. Daarnaast is het mogelijk dat de musea aan de Museumsufer zich beter lenen voor combinatiebezoek, vanwege de omvang en de aard van de collectie. Uit tabel 5.6 blijkt bijvoorbeeld dat 42% van de mensen die het Architekturmuseum bezoekt dit combineert met een bezoek aan een andere museale instelling.

Bij de ontwikkeling en realisering van de Museumsufer werd verwacht dat meer mensen geneigd zouden zijn meerdere instellingen op één dag te bezoeken. Er is een aantal mogelijke verklaringen te geven voor het feit dat dit wellicht minder vaak gebeurt dan werd verondersteld. Vaak maakt de museumbezoeker al vooraf een keuze voor een bepaalde tentoonstelling, expositie of vaste collectie. Bovendien vergt het bezoeken van een museum over het algemeen een behoorlijke inspanning. Na verloop van tijd verslapt de aandacht, treedt er verzadiging op en ontstaat er museummoeheid. Er wordt in dit kader wel gesproken over 'museumfatigue' (Falk & Dierking 1992). Als laatste kan gewezen worden op een praktisch punt: in Frankfurt zijn de entreprijzen voor musea de afgelopen jaren enorm gestegen. Het bezoeken van meerdere instellingen loopt, met andere woorden, in de papieren.

Tabel 5.6 Combinatiebezoek Museumsufer, in percentages

	1	2	3	4	5
<i>Zuidelijke Mainoever ('Museumsufer')</i>					
Museum für Kunsthandwerk	14	17	33	19	17
Museum für Völkerkunde	17	10	36	15	22
Deutsche Filmmuseum	17	14	34	14	22
Deutsche Architekturmuseum	13	14	42	11	20
Städel	14	17	30	13	26
Liebieghaus	22	12	36	18	13
<i>Noordelijke Mainoever ('Nizza')</i>					
Jüdisches Museum	16	17	28	14	25
Historisches Museum	16	29	24	13	18
Museum für Moderne Kunst	8	22	27	14	30
Kunsthall Schirn	5	32	22	18	24
1 Wandeling langs rivier de Main	4 Bezoek aan café of restaurant				
2 Bezoek aan de stad	5 Overig				
3 Bezoek aan ander museum					

Bron: naar Steinert & Brauerhoch (1994)

Error! Unknown switch argument.

5.5 Bevindingen en conclusies

In deze slotparagraaf worden de belangrijkste bevindingen op een rij gezet alvorens daar in hoofdstuk 7, in vergelijkend perspectief en tegen de achtergrond van het theoretische kader, op terug te komen. Na een samenvatting van het lokale beleid per onderscheiden periode, wordt de rol van culturele voorzieningen in de recente stedelijke ontwikkeling van Frankfurt uiteengezet. Vervolgens wordt ingegaan op de actoren die een belangrijke impuls gaven aan de koppeling tussen beide beleidssectoren en meer specifiek betrokken waren bij de realisatie van het project Museumsufer.

Lokaal stedelijk beleid

In de stedelijke ontwikkeling van Frankfurt zijn globaal vier perioden te onderscheiden. In de eerste periode (1945-1968) ligt het accent zoals in veel steden in West-Europa en Noord-Amerika op het herstel, de *wederopbouw* van de stad. Woningbouw heeft eerste prioriteit. Er is in Frankfurt een groot tekort aan woningen als gevolg van de verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de sterke toename van de bevolking. De aandacht richt zich vooral op de ontwikkeling van sociale woningbouwprojecten. Het concept van cityvorming, waarin de functies wonen, werken en recreëren ruimtelijk van elkaar zijn gescheiden, vormt het uitgangspunt.

Frankfurt profiteert van de politieke deling van Duitsland, de opsplitsing van Berlijn en de ontwikkeling van een federale bestuursstructuur na de oorlog: in de stad wordt een aantal nieuwe functies gevestigd waaronder de auto-industrie en internationale beurzen. Daarnaast wordt Frankfurt het financiële centrum van Duitsland. Door deze ontwikkelingen neemt de waarde van het vastgoed in het stadscentrum snel toe. De hoge grondprijzen leiden er onder meer toe dat wolkenkrabbers het stadsbeeld gaan bepalen en dat Frankfurt wordt gekarakteriseerd als 'Chicago of Germany' en 'Mainhattan'. Evenals in Amerikaanse steden, uit de bevolking in toenemende mate kritiek op het bouwbeleid van de jaren vijftig en zestig (zie Fainstein & Fainstein 1984, paragraaf 1.3). De dominante plaats van het autoverkeer en het verlies van de woonfunctie van de centrale stad ten behoeve van commerciële voorzieningen worden gezien als bedreiging van het stedelijk gebied. Er dient afgerekend te worden met deze 'geplande' vorm van stadsvernietiging. Het verzet en het politiek activisme van de bewoners luiden aan het einde van de jaren zestig een tweede periode (1968-1977) in. De politieke aandacht richt zich in deze fase steeds meer op de ontwikkeling van stadswijken. Stedelijke planning is niet langer een louter technocratische activiteit. Het ruimtelijke beleid wordt gericht op '*Schaffe eine menschliche Stadt*'. Dit beleid is illustratief voor de, door Fainstein & Fainstein (1984) getypeerde fase van stadsvernieuwing. Kenmerkend voor de stedelijke planning in deze periode is de mate van participatie van bewoners. De aandacht voor ontwikkelingen in het stadscentrum zijn in deze periode echter minimaal en de problemen cumuleren: zo is er onder meer sprake van een extreme groei van het autoverkeer en een toename van de criminaliteit. Het suburbanisatieproces zet door en Frankfurt wordt gaandeweg geconfronteerd met een slecht imago. Illustratief hiervoor zijn de veelvuldig gebruikte bijnamen 'Bankfurt' en 'Krankfurt'. De protesten van de bewoners gaan ondertussen in alle hevigheid door.

In 1977 is er sprake van een abrupte overgang naar een derde periode (1977-1989), die van *stedelijke vernieuwing*. De CDU krijgt een meerderheid in de gemeenteraad. Een nieuwe burgemeester treedt aan: Wallmann. Met hem wordt de beleidsmatige aandacht wederom op

het stadscentrum gericht en krijgt de oriëntatie op de stadswijken minder accent. Om de suburbanisatie een halt toe te roepen, wordt de nadruk gelegd op een op kwaliteit gerichte stedelijke planning. Dit uit zich onder andere in investeringen in de monumentenzorg en kunst- en cultuurfaciliteiten. Integrale plannen maken plaats voor afgebakende (strategische) projecten. Illustratief zijn in dit verband de reconstructie van de Alte Oper en het geboortehuis van Goethe, de herontwikkeling van de Römerberg (een historisch plein met 'vakwerkhuisen') en de ontwikkeling van de Museumsufer. Deze projecten, zo is de veronderstelling, zullen het stadscentrum attractiever maken.

Wanneer er in 1989 opnieuw een wisseling van de politieke macht plaatsvindt en een rood-groene coalitie de meerderheid in de gemeenteraad van de CDU overneemt, veranderen de accenten in het stedelijk beleid (vierde periode). Als gevolg hiervan en als gevolg van de slechter wordende economische situatie van de stad, verschuift de aandacht naar investeringen in wonen, het openbaar vervoer en de openbare ruimte. Daarnaast is in deze periode de noodzaak van samenwerking tussen de verschillende gemeenten in de regio een issue geworden.

Lokaal kunst- en cultuurbeleid

In de ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid zijn, analoog aan het model van Fainstein & Fainstein, eveneens vier perioden te onderscheiden. In de eerste periode na de oorlog (1945-1965) is de beleidsmatige aandacht voor kunst en cultuur zeer beperkt. De aandacht die er is, richt zich op de democratisering van de cultuur, vanuit het idee van volksopvoeding en cultuurspreiding. Pas na het aantreden van Hoffmann (SPD) als wethouder van kunst en cultuur krijgt het cultuurbeleid meer accent en profiel en wordt een tweede periode ingeluid (1965-1977). Als één van de eersten ziet Hoffmann het belang en de betekenis in van culturele voorzieningen voor de stad. Hij stelt een cultuurprogramma op onder de naam *Kultur für Alle*, met als uitgangspunt de cultuurspreiding onder brede lagen van de bevolking. Na het aantreden van burgemeester Wallmann (CDU) in 1977 blijft Hoffmann aan als wethouder van kunst en cultuur. De samenwerking tussen beiden luidt een derde periode (1977-1990) in: *Kultur für Morgen*. Er is sprake van een expansie van de kunsten en de cultuurpolitieke veranderingen bewerkstelligen een verhoging van de cultuuruitgaven tot meer dan 11% van de totale jaarlijkse gemeentelijke uitgaven. Als gevolg van de investeringen in met name culturele accommodaties verandert het imago van Frankfurt in de jaren tachtig in dat van een cultuurmetropool.

Mede als gevolg van de steeds slechter wordende lokale financiële situatie komt in de jaren negentig het gemeentelijk cultuurbeleid steeds meer onder druk te staan. Ligt de nadruk in de jaren tachtig op de bouw van culturele instellingen, momenteel denkt men eerder na over het sluiten van bestaande instituten. In deze vierde periode (1990-) is het nog maar de vraag of alle in de jaren tachtig geopende instellingen het einde van de eeuw zullen halen.

De rol van culturele voorzieningen in de recente ontwikkeling van Frankfurt

De verbondenheid tussen enerzijds het kunst- en cultuurbeleid en anderzijds het beleid ten aanzien van de stedelijke inrichting is, blijkens het bovenstaande, niet altijd vanzelfsprekend geweest. Uit de periodisering van de twee afzonderlijke beleidssectoren blijkt dat in Frankfurt het kunst- en cultuurbeleid vanaf 1977 meer accent krijgt in de stedelijke ontwikkeling. Het meest zichtbare en in het oog springende resultaat hiervan is de ontwikkeling van de Museumsufer, een clustering van een aantal musea aan de oevers van de rivier de Main.

Error! Unknown switch argument.

Context van de recente planning. Een aantal specifieke lokale factoren is bepalend voor het recentelijk naar elkaar toe groeien van beide beleidsvelden. De naoorlogse periode van wederopbouw, waarin de nadruk ligt op het economisch herstel, verkeer en vervoer en de volkshuisvesting, is halverwege de jaren zeventig grotendeels voltooid. Op cultureel gebied is er dan echter weinig ontwikkeld. Mede als gevolg daarvan en door de geringe aandacht die uitging naar het stadscentrum tijdens de periode van stadsvernieuwing in de jaren zestig en zeventig, is Frankfurt in die tijd nadrukkelijk een voorbeeld van een stad die weliswaar in economisch opzicht goed functioneert, maar waar het ontbreekt aan culturele status.

De stad Frankfurt wordt in de jaren zeventig en tachtig door velen geassocieerd met een zakelijke stad waar wordt gewerkt en waar niets te beleven valt. Kortom, geen stad om de vrije tijd door te brengen. Investerings in culturele accommodaties maken onderdeel uit van een (marketing)strategie om dit negatieve imago te vervangen door een nieuwe en worden dan ook niet zozeer gerechtvaardigd vanuit direct economische motieven - zoals het creëren van 'nieuwe' werkgelegenheid - maar vanuit het idee dat culturele voorzieningen de attractiviteit van de stad zullen vergroten (vgl. paragraaf 3.1). Frankfurt is het financieel centrum van Duitsland en het is van belang om die positie ook in de toekomst te behouden. Kunst en cultuur worden opgevat als 'moderne' vestigingsvoorwaarden. Tegen de achtergrond van de toegenomen concurrentie tussen (Duitse) steden en regio's wordt de stad als geheel een locatiefactor en dient het stadscentrum aantrekkelijk te zijn voor investeerders, bewoners en bezoekers. Alhoewel de centrale ligging van de stad en de aanwezigheid van goede infrastructurele verbindingen ook in de huidige tijd van een niet te onderschatten belang zijn, spelen daarnaast in toenemende mate ook aspecten van leefbaarheid en kwaliteit een belangrijke rol. Juist deze elementen zijn bepalend voor het prestige en de status van de stad (zie paragraaf 3.1).

Om in termen van Bianchini (1993) te spreken, fungeert cultuur in Frankfurt als “symbol of sophistication and cosmopolitanism” (vgl. paragraaf 3.4). Kunst en culturele accommodaties worden ingezet en gebruikt als instrument van de ruimtelijke planning ter ondersteuning van de lokale economie en om de buitenwereld te tonen dat er wel degelijk iets te beleven valt in de stad.

Het museum als object van studie en planning. Dat investeringen in de culturele infrastructuur tijdgebonden zijn en afhankelijk van de maatschappelijke context blijkt wel uit het feit dat de eerste ideeën ten aanzien van de ontwikkeling van de Museumsufer al aan het begin van de jaren zeventig worden geopperd door de wethouder van kunst en cultuur, Hoffmann (SPD). Een museumconcentratie, zoals gerealiseerd in de jaren tachtig, is in die jaren echter nog ondenkbaar en ondervindt dan ook tegenstand van het gemeentebestuur. Het kunst- en cultuurbeleid kent in die tijd andere accenten en is gericht op maatschappelijke participatie, individuele zelfontplooiing en cultuurspreiding. Ook het stedelijk beleid wordt gekleurd door haar eigen tijdgebonden nadrukken waar in begin jaren zeventig de aandacht voor ontwikkelingen in het stadscentrum minimaal is.

De ontwikkeling van de Museumsufer is terug te voeren op een aantal specifieke lokale factoren. Enerzijds bestaat er behoefte om, in het kader van de toegenomen zorg voor stedelijke monumenten, de oude villa's aan de oevers van de rivier de Main te restaureren en een nieuwe bestemming te geven. Deze ontwikkeling maakt onderdeel uit van een strategie waarin wordt gebroken met het verleden toen de kwaliteit van het stedelijk leven en de verfraaiing van het stadscentrum nauwelijks enige aandacht kreeg. Anderzijds kampen de van

Error! Unknown switch argument.

oudsher gevestigde musea in Frankfurt met ruimtegebrek. Daarnaast is de realisering van de Museumsufer ingegeven door het verlangen het zakelijke imago van de stad te vervangen door een nieuw (zie hiervoor).

De clustering van musea langs de oevers van de rivier de Main wordt eveneens ingegeven door stedenbouwkundige motieven. Door aan beide zijden van de rivieroever het aantal musea uit te breiden, dient de oriëntatie van het stadscentrum op de rivier te worden versterkt om zodoende de stad weer tot één geheel te maken. Ook de symbolische en representatieve waarde van de musea krijgen accent. Dit uit zich onder meer in het aantrekken van toparchitecten uit binnen- en buitenland voor het ontwerpen van de verschillende gebouwen. De Museumsufer is inmiddels een kenmerk van de stad geworden en doet dienst als stedelijk visitekaartje.

Besluitvorming. Als in 1977 de CDU een meerderheid in de gemeenteraad krijgt en er een nieuwe burgemeester aantreedt, schaart het gemeentebestuur zich achter de eerder geopperde ideeën van Hoffmann (die aanblijft als wethouder van kunst en cultuur) om een Museumsufer te realiseren in het hart van de stad. De gemeente ondersteunt krachtig de ideeën en koopt een gedeelte van de grond langs de Mainoever op. In de eerste fase van het project Museumsufer wordt de ontwikkeling niet gestuurd vanuit een integraal plan, maar worden de afzonderlijke instellingen één voor één op de agenda gezet en gerealiseerd. Wanneer Wallmann echter steun nodig heeft om een tweede politieke termijn te realiseren, wordt er een (flexibel) stedenbouwkundig masterplan opgesteld voor de verdere ontwikkeling van de Museumsufer: het Speerplan (1981).

Een aantal actoren is zeer bepalend geweest voor de ontwikkeling van het project Museumsufer. Binnen het *lokale politieke bestuur* zijn drie personen verantwoordelijk voor het slagen van het project. Wethouder van kunst en cultuur Hoffmann heeft gedurende twintig jaar zijn stempel gedrukt op de ontwikkelingen in de kunstsector van Frankfurt. Zijn rol in het spel is die van initiator: hij ontwikkelt ideeën en visies. Door de goede samenwerking met de nieuw aangetreden burgemeester Wallmann, die zich vooral richt op de promotie van de ideeën en het beschikbaar stellen van de benodigde financiën, kan de Museumsufer worden gerealiseerd. Hoffmann en Wallmann zijn in sterke mate van elkaar afhankelijk. Daarnaast speelt de wethouder bouwen, Haverkamp, een voorname rol. Evenals Hoffmann is hij afkomstig uit de SPD en aangebleven als wethouder onder Wallmann. De daadwerkelijke realisering van het project is zijn voornaamste verdienste.

Illustratief en kenmerkend voor de werkwijze waarbij de ontwikkeling van de Museumsufer is gekoppeld aan de stedelijke inrichting, is het feit dat de kunstensector in het algemeen, en de *museumsector* in het bijzonder, pas in een laatste fase bij de ontwikkelingen wordt betrokken.

Het recente kunst- en cultuurbeleid van Frankfurt past in wat Peterson in zijn stadstheorie het *stedelijk ontwikkelingsbeleid* noemt. Dit beleid is gericht op het behoud en de versterking van de economische positie van de stad (vgl. paragraaf 4.4). Gelet op de strekking van de conclusies van Peterson blijkt het investeren in niet-economische functies in een dergelijk beleid juist van groot belang. Het streven is gericht op de verbetering van het leefmilieu en de stedelijke kwaliteit tegen de achtergrond van een gezonde economische basis. Door Peterson is het ontwikkelingsbeleid gekoppeld aan het lokale overheidsniveau. In Frankfurt blijkt dit niveau inderdaad bepalend en verantwoordelijk te zijn voor wat betreft de investeringen in de Museumsufer.

Error! Unknown switch argument.

Zowel op het gebied van de financiering als de inhoudelijke planvorming is er sprake van een grote mate van lokale autonomie, waarbij geen *private partijen* zijn betrokken.. Dit ondanks het feit dat in Frankfurt - op basis van de literatuur en de veronderstellingen zoals geuit in hoofdstuk 4 - zou worden verwacht dat met name de banken een bijdrage hadden geleverd aan de investeringen in de culturele infrastructuur. Daar waar Stone (1989) in zijn urban-regime-theorie uitgaat van het gegeven dat er afhankelijkheidsrelaties bestaan tussen publieke en private partijen, is dat bij de realisering van de Museumsufer niet het geval. In tegenstelling tot wat werd verondersteld in het theoretische raamwerk voor onderzoek (paragraaf 4.7) hebben er geen private partijen deelgenomen aan het ontwikkelingsproces. Alhoewel niet-lokale actoren niet direct en expliciet betrokken waren bij de planvorming en de realisering van het project, is er wel degelijk sprake van invloeden en factoren van buiten de geografische grenzen van de stad. Een stad functioneert niet als een geïsoleerde entiteit en ruimtelijke plannen en stedelijk beleid worden beïnvloed door de niet-lokale context. Zo was onder meer de toegenomen concurrentie tussen (Duitse) steden onderling een belangrijk motief voor de ontwikkeling van de Museumsufer en een aantal andere projecten in het stadscentrum van Frankfurt.

Eindnoten hoofdstuk 5:

- 24.. Gezien de aard en de vraagstelling van het onderhavige onderzoek worden de ontwikkelingen in het voormalige Oost-Duitsland (met een centraal geplande economie) buiten beschouwing gelaten. Waar over Duitsland wordt gesproken wordt telkens het voormalige West-Duitsland bedoeld tenzij nadrukkelijk anders is vermeld.
- 25.. De inkomsten van Nederlandse gemeenten worden grotendeels door de nationale overheid beheerd. De financiële verhouding tussen de verschillende bestuurslagen in Nederland is in internationaal perspectief uniek te noemen: nergens is deze verhouding tussen het Rijk en de gemeenten zo gecentraliseerd en nergens is het aandeel lokale inkomsten zo klein (zie ook tabel 5.1) (WRR 1990).
- 26.. Informeel werd er in Nederland echter al geruime tijd voor de wettelijke invoering van de Planologische Kernbeslissing geëxperimenteerd met dit instrument.
- 27.. Het principe van subsidiariteit tussen overheidslagen geldt in het bijzonder op het culturele terrein in de meest enge zin, de kunst en cultuur (Hoefnagel 1993).
- 28.. Wanneer in de tekst wordt gesproken over Frankfurt wordt in alle gevallen Frankfurt am Main bedoeld.
- 29.. Het UVF omvat Frankfurt en Offenbach (kreisfreie steden) en de omliggende Kreise. De oppervlakte van het gebied is 1400 km² en het aantal inwoners bedraagt 1,5 miljoen. In het totaal maken 43 gemeenten deel uit van het UVF. Het UVF wordt gefinancierd door de gemeenten: per inwoner wordt een bepaald bedrag overgedragen. Hiermee is Frankfurt dus de belangrijkste financier van het UVF.
- 30.. Uit interview met Zimmermann (Amt für Kommunale Gesamtentwicklung und Stadtplanung), d.d. 18 september 1995 te Frankfurt.
- 31.. Sinds de hereniging van Oost- en West-Duitsland zijn de steden in het voormalige West-Duitsland verplicht een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van Oost-Duitsland. Het bedrag dat Frankfurt jaarlijks betaalt, bedraagt tussen de 300 en 500 miljoen DM.
- 32.. Uit interview met Zimmermann (Amt für Kommunale Gesamtentwicklung und Stadtplanung), d.d. 18 september 1995 te Frankfurt.
- 33.. In eerste instantie was het Consilium opgericht om de stad voor te bereiden op de Olympische Spelen. Op het moment dat echter Berlijn werd aangewezen als potentiële kandidaat bleef het Consilium bestaan om andere thema's in de ruimtelijke planning voor te bereiden en te bestuderen.
- 34.. Geciteerd in Klemp (1992).
- 35.. Hilmar Hoffmann schreef in zijn periode als Kulturdezernent (1970-1990) een trilogie: Kultur für Alle, Kultur für Morgen en Kultur als Lebensform. De titels van deze publicaties (programma's) komen overeen met de accenten en het karakter van het kunst- en cultuurbeleid in Frankfurt per periode.
- 36.. Geciteerd in Van Dijk (1991).
- 37.. Uit interview met Ammann (dir. Museum für Moderne Kunst), d.d. 15 september 1995 te Frankfurt.
- 38.. Uit interview met Herbst (dir. Museum für Kunsthandwerk), d.d. 19 september 1995 te Frankfurt.
- 39.. Uit interview met Ammann (dir. Museum für Moderne Kunst), d.d. 15 september 1995 te Frankfurt.
- 40.. Soms wordt in de literatuur verondersteld dat de directie van de Beurs (Messe) had gedreigd de stad te verlaten wanneer niet spoedig iets aan het slechte imago van Frankfurt zou veranderen. Uit de afgenomen interviews wordt echter duidelijk dat dit gegeven onjuist is. Ten eerste is de Beurs voor 60% in handen van de gemeente Frankfurt en voor 40% van de deelstaat Hessen. Zodoende had de Beurs niet de mogelijkheid de stad te verlaten. Daarnaast is de (verkeers) geografische ligging van de stad gunstig: de centrale positie in Europa, de goede infrastructuur en een zeer grote luchthaven maken van Frankfurt een zeer goede vestigingsplaats voor de Beurs. Wallmann was er echter wel van overtuigd dat de Messe meer zou kunnen opbrengen voor de stad. In dit kader werden de beursgebouwen uitgebreid en werd de organisatie sterk verbeterd. Op haar beurt eiste de beursleiding dat het 'beursklimaat' in de stad zou verbeteren.
- 41.. Uit interview met Haverkamp (vml. Baudezernent), d.d. 15 september 1995 te Frankfurt.

Error! Unknown switch argument.

42.. Uit interview met Haverkampf (vml. Baudezernent), d.d. 15 september 1995 te Frankfurt.

43.. In 1971 riep de Deutscher Städtetag onder het motto “Rettet unsere Städte jetzt” de steden op om in de toekomst zorgvuldiger om te gaan met de overgebleven monumenten in het stedelijk gebied (uit interview met Klemp, d.d. 19 september 1995 te Frankfurt). Ook in Europese context werd meer aandacht gevraagd voor monumentenzorg: het jaar 1975 werd uitgeroepen tot het Europese jaar van de monumenten. In het kader hiervan verscheen in Duitsland een catalogus “Eine Zukunft für unsere Vergangenheit” over de (bestaande) monumentenzorg in Duitse steden. In dit boekwerk werd Frankfurt meerdere malen negatief aangehaald. Mede als gevolg hiervan kwam in Frankfurt meer accent te liggen op kwalitatieve aspecten in het stedelijk ontwikkelingsbeleid (zie ook paragraaf 5.2). Illustratief voor deze veranderingen was de aanwijzing van het Mainoever-gebied als beschermd stadsgezicht.

44.. Uit interview met Haverkampf (vml. Baudezernent), d.d. 15 september 1995 te Frankfurt.

45.. Uit interview met Haverkampf (vml. Baudezernent) en Burgard (Hochbauamt), d.d. respectievelijk 15 en 18 september 1995 te Frankfurt.

46.. Uit interview met Schobert (dir. Deutsche Filmmuseum), d.d. 19 september 1995 te Frankfurt.

47.. Dit is gebleken uit de interviews met een aantal directeuren van de afzonderlijke musea aan de Museumsufer.

48.. Uit interview met Schobert (dir. Deutsche Filmmuseum), d.d. 19 september 1995 te Frankfurt.

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

6 Het Nieuwe Rotterdam

Als roerdompen langs het moeras staken de hefkransen aan de kaden hun snavels schuins omhoog (...) Zo ver het oog ging, links en rechts, een stad in beweging, het water een lichtende lopende band.

“Het stiefkind onder onze grote steden”, zei hij. “En toch het beste en het fierste. Bent u het niet met me eens?”

“Ik vind Amsterdam nòg mooier”, zei ze.

“Nee”, zei hij, “ik niet. Rotterdam vind ik ònze stad. Juist omdat ze niet speciaal Nederlands is. Amsterdam is onze nationale stad, Rotterdam onze internationale.”

F. Bordewijk (1938)

Sommigen kennen Rotterdam als 'architectuurstad'. Bij hen roept de stad beelden op van de skyline langs de Maas, het Blaakse Bos met de paalwoningen van Piet Blom, het gerenoveerde Hotel New York op de Kop van Zuid, het Museumpark van Rem Koolhaas, het kantoorgebouw van Nationale Nederlanden, de bibliotheek van Van den Broek & Bakema en de nieuwe stadsschouwburg van Wim Quist. Anderen echter, associëren Rotterdam met een kille, moderne en zakelijke stad. Geen stad om uit te gaan, een theater te bezoeken of gezellig een dagje te winkelen. Zij kennen de stad voornamelijk als 'werkstad' en 'havenstad'.

De vraag welke positie Rotterdam in de volgende eeuw economisch, demografisch en stedenbouwkundig zal innemen, staat centraal in het Stadsplan Rotterdam (Gemeente Rotterdam 1992). De gewenste ontwikkeling van de stad wordt in dit plan omschreven als 'Rotterdam, complete stad'. Een stad met “de dynamiek van een wereldhaven, een veelzijdig en hoogwaardig aanbod van kantoren- en bedrijvenlocaties, attractieve woonmilieus, een gedifferentieerd en volledig pakket van stedelijke voorzieningen, een breed scala aan recreatieve attracties, een adequaat systeem voor verkeer en vervoer en een aantrekkelijke buitenruimte en omgeving” (Gemeente Rotterdam 1992: 6). In het scenario van Rotterdam als complete, dynamische en attractieve stad is een belangrijke rol weggelegd voor de culturele sector. De gedachte is dat kunst en cultuur de attractiviteit van de stad kunnen vergroten en van waarde kunnen zijn voor het gewenste stedelijke imago. De groep mensen die nu nog met een grote boog om de stad heen loopt, kunnen via het culturele aanbod overtuigd worden van de aantrekkelijke kanten van de stad Rotterdam, zo is het idee. Want sommige steden hebben geen aanbeveling meer nodig, terwijl andere zich tot het uiterste moeten inspannen om de belangstelling te trekken (Beyers 1993b). Achter de recente stadsplannen schuilt een visie op de stad die omschreven kan worden als een wereld, of conglomeraat, vol accommodaties en voorzieningen, aldus Paul Kuypers⁴⁹. Het stadscentrum vervult hierin een belangrijke rol als multifunctioneel middelpunt, een 'toplocatie'. De nadruk in het recente stedelijke beleid ligt - tegen de achtergrond van de toenemende concurrentie tussen stedelijke gebieden - op het creëren van kwalitatief hoogwaardige gebieden voor wonen, werken en voorzieningen in de stad. Investerings in kunst en cultuur vormen daarbij een belangrijke strategie.

In het stadscentrum van Rotterdam heeft dit onder meer geresulteerd in de totstandkoming van het Nederlands Architectuur Instituut van de architect Jo Coenen, de Kunsthal van Rem Koolhaas, de Schouwburg van Wim Quist, het Imax-theater en de nieuwbouw voor het Maritiem Museum. In de meest recente beleidsnota op het terrein van kunst en cultuur in

Rotterdam - De kunst en de stad - is het centrale thema de plaats en de betekenis van kunst en cultuur in de toekomstige stedelijke ontwikkeling van Rotterdam (Gemeente Rotterdam 1993b). De stad en de cultuursector lijken hiermee meer naar elkaar toe te groeien. Cultuur, economie en politiek zijn steeds meer verweven: de afzonderlijke werelden lijken elkaar te vinden in de gedeelde opvatting dat kunst en cultuur het leef- en werkklimaat in de stad bevorderen (Bevers 1993b).

Steeds vaker wordt er een relatie gelegd tussen cultuurbeleid en economische, stedenbouwkundige en demografische processen (vgl. hoofdstuk 3). De verbondenheid tussen enerzijds het kunst- en cultuurbeleid en anderzijds het beleid ten aanzien van de stedelijke ontwikkeling en de stedelijke inrichting is niet altijd zo vanzelfsprekend geweest. Het 'waarom' en het 'hoe' van het recentelijk naar elkaar toe groeien van de beleidsvelden wordt beschreven in het onderhavige hoofdstuk.

6.1 Stedelijke ontwikkeling van Rotterdam: 1940-1995

Locaal Gedicht

Op 14 mei 1940

*wordt de stads-
vernieuwing in
Rotterdam op
radicale wijze
aangepakt - Dor-*

*niers en Heinkels
boven de stad
Pats! Boem! Krak!
In ene klap het
hele centrum plat*

*- De operatie
verloopt geheel
volgens plan en
leidt tot een
opleving in de
plaatselijke bouw*

Jules Deelder (1994: 515)

Rotterdam 'werkstad': wederopbouw en expansie (1941-1972)

Op 14 mei 1940 werd de gehele binnenstad van Rotterdam en een deel van de wijk Kralingen verwoest door het Duitse bombardement. Ongeveer 80.000 inwoners verloren hun woning, circa 25.000 woningen werden verwoest, 2000 fabrieken en 2300 winkels werden vernietigd en 12 bioscopen, 2 schouwburgen, 550 cafés moesten het ontgelden (Blijstra 1965; Van Schilfgaarde 1987). Vrijwel onmiddellijk na de verwoesting begon de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam aan het herstel van de stad.

Op 18 mei 1940 werd op nationaal niveau J.A. Ringers benoemd tot Regeringscommissaris voor de Wederopbouw op het gebied van de ruimtelijke planning. Hoewel de oorlogsschade zich niet had beperkt tot Rotterdam, hield het merendeel van zijn werkzaamheden verband met de wederopbouw van deze stad (Wagenaar 1992). Ringers liet vrijwel direct na zijn benoeming het verwoeste stadscentrum van Rotterdam onteigenen en maakte hiermee de weg vrij voor een snelle start van de wederopbouw. Het gemeentebestuur van Rotterdam gaf aan W.G. Witteveen de opdracht een wederopbouwplan te maken. Zijn taak was om voor de gelijk blijvende inhoud wat betreft sociale, economische en culturele functies en activiteiten, een nieuwe stadsvorm te ontwerpen (Wagenaar 1992: 133). Eind 1940 werden de Dienst voor de uitvoering van de Wederopbouw van Rotterdam (DiWeRo) en het Adviesbureau voor het Stadsplan van Rotterdam (ASRO) opgericht. Witteveen werd hiervan directeur en C. van Traa werd zijn secretaris. Het voortdurend dreigende ingrijpen van de Duitsers leidde ertoe dat regeringscommissaris Ringers besloot om de Rotterdamse wederopbouw rechtstreeks

Error! Unknown switch argument.

onder zijn controle te brengen. Hij beschouwde de beide lokale diensten, DiWeRo en ASRO, als onderdeel van het nationale Regeringscommissariaat en dat maakte Witteveen tot één van zijn werknemers. Voor de Duitsers werd het op deze wijze onmogelijk om in de Rotterdamse wederopbouw in te grijpen zonder ook het Regeringscommissariaat te treffen (Wagenaar 1992: 137). Witteveen projecteerde in het wederopbouwplan van Rotterdam - op de plaats van de verwoeste historische stad - een moderne 'city' met kantoren en hoogwaardige winkelvoorzieningen. De industrie zou een plaats moeten krijgen in perifeer gelegen gebieden, overeenkomstig de ideeën die reeds voor het uitbreken van de oorlog in plannen waren vastgelegd⁵⁰. De Spaanse polder, ten noorden van de Van Nelle-fabriek, werd ingeruimd als industrieterrein (Wagenaar 1992). Naast een aantal fabrieken zou het stadscentrum ook een grote hoeveelheid woningen verliezen. Van de vóór 1940 aanwezige woningen zou 40% worden herbouwd; de rest zou in uitbreidingsplannen een plaats moeten vinden (Barbieri et al. 1981: 10). De wijk Kleinpolder, de eerste uitbreidingswijk in het kader van de wederopbouw, werd ingericht als woongebied voor de arbeiders uit de Spaanse polder. De gemeente schiep verder ruimte voor de noodzakelijke woningbouw door de onteigening van grond aan de rand van de stad en de annexatie van randgemeenten als Schiebroek en Overschie. Ook deze ontwikkelingen kwamen overeen met de processen die al voor de oorlog in gang waren gezet. Door de verwoestingen van het bombardement konden de ideeën in een versneld tempo worden gerealiseerd. De Coolsingel en het Hofplein werden gezien als toekomstige kernen van het uitgaanscentrum. Verkeer kreeg ruime aandacht: het winkel-, kantoren- en uitgaanscentrum werd omgeven door een ring van verkeerswegen.

Witteveens plan was een 'wederopbouwplan': de inhoud van de verwoeste stad zou in de nieuwe stad terugkeren. Daarnaast deed het plan uitspraken over de gewenste stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten van (openbare) ruimten. Dit maakte van het wederopbouwplan een manifest van de stedenbouwkundige vernieuwingen in de jaren twintig en dertig (Wagenaar 1992). Het plan van Witteveen bleek in de loop van 1944 echter niet te handhaven (Wagenaar 1992). Er ontstond toen een aantal conflicten, onder andere over de vormgeving van het Hofplein en de opbouw van Kralingen. Achtergrond van deze fricties was het besef dat het nieuwe naoorlogse Rotterdam - conform nieuwe eisen aan de stedenbouw - aan geheel andere voorwaarden zou moeten voldoen. Stedenbouw ging deel uitmaken van een veelomvattend sociaal-economisch planningsidee. Concreet betekende dit dat er een andere methode van vooronderzoek nodig was: in plaats van op observatie van tendensen moest de stedenbouw zich richten op de formulering van scenario's voor de toekomst (Wagenaar 1992).

Ook van de zijde van het zakenleven kwam er, voornamelijk op bovengenoemde punten, kritiek op Witteveens aanpak. De Club Rotterdam, een besloten kring van Rotterdamse kopstukken van het bank- en zakenwezen en de industrie, richtte commissies op die plannen gingen maken voor het naoorlogs herstel. J.Ph. Backx, lid van deze club, drong er voortdurend op aan vooral rekening te houden met sociaal-economische toekomstmodellen. "Er is in deze oorlogsjaren in de maatschappij iets gebeurd, er is iets veranderd, en daarmee heeft de stedeboower geen rekening gehouden, tot schade van zijn ontwerp, tot schade van onze stad" (Wagenaar 1992: 18). Streefde Witteveen naar handhaving van de inhoud van Rotterdam, de Club Rotterdam wilde met name deze inhoud vernieuwen. Van der Leeuw, directeur van de Van Nelle-fabriek en stuwende kracht achter de Club Rotterdam, uitte dan ook zijn kritiek op de werkwijze van Witteveen. Hij stelde voor om te komen tot een splitsing van architectuur en stedenbouw in de plannen. Door deze ontwikkelingen en de kritiek van de verschillende partijen besloot Witteveen in 1944 zijn activiteiten te stoppen en ontslag te

Error! Unknown switch argument.

nemen.

Na de bevrijding werd Van Traa benoemd tot opvolger van Witteveen. Er kwam een nieuw plan voor de binnenstad: het Basisplan (1946). Dit plan nam de grondslagen van het plan van Witteveen, zoals de veranderingen in het spoorwegstelsel, de omvorming van de binnenstad tot 'city' met winkels en kantoren, de functiescheiding en de verplaatsing van het wonen naar de buitenwijken, ongewijzigd over (Wagenaar 1992). Volgens Wagenaar (1992: 257) is het Basisplan te typeren als “het Wederopbouwplan (van Witteveen) minus de vormgevende elementen op stedenbouwkundige schaal”⁵¹. Architectuur en stedenbouw werden in het Basisplan duidelijk van elkaar gescheiden. Kenmerkend voor het plan was de visie op het stadscentrum als belangrijk deelgebied van de gehele stad. Daarnaast was het plan flexibel en had het karakter van een zogenaamd 'vlekkenplan' met ruimte voor toekomstige ontwikkelingen (Barbieri et al. 1981; Gemeente Rotterdam 1985). De onteigening van particuliere gronden die tijdens de oorlog had plaatsgehad, werd na de bevrijding niet meer teruggedraaid. De gemeente bleef derhalve eigenaar van de grond in de binnenstad waardoor zij kon beslissen over het gebruik ervan. Het concept van cityvorming⁵² dat reeds vóór de oorlog werd gehanteerd, bleef gehandhaafd. Het ideaal van de uiteengelegde stad - waarin de functies wonen, werken en recreëren ruimtelijk van elkaar gescheiden zijn - bleef overeind. Het stadscentrum moest een geheel van concentratiegebieden van stedelijke functies worden. De groei van de bevolking zou in de stad zelf opgevangen moeten worden door de bouw van rustige woonwijken aan de rand van de stad. De stad zou tenslotte geleed worden door middel van verkeer en groenvoorzieningen.

Op de linker Maasoever werden drie zelfstandige woonwijken volgens het concept van de wijkgedachte gesitueerd: Zuidwijk, Pendrecht en Lombardijen. Het idee sloot aan bij de benadering van Bos, pleitbezorger van de wijkgedachte (Wagenaar 1992). In 1946 publiceerde hij in samenwerking met een studiegroep het rapport 'De stad der toekomst, de toekomst der stad'. In het document werd de economische ontwikkeling genegeerd en het sociale aspect tot allesoverheersend thema verheven. Er werd uitgegaan van de gedachte dat het opstellen van richtlijnen voor een fysieke reorganisatie van de stad een effectief middel zou zijn tegen de sociale en politieke verloedering van de maatschappij. In deze opvatting is de wijk het gebied dat door het individu nog juist als overzichtelijk wordt ervaren (Beeren et al. 1982). “Het vernieuwde sociale leven werd opgebouwd in kringen rondom het in de woning zetelende gezin: om de woning de buurt, daaromheen de wijk, dan het stadsdeel en tenslotte de stad als geheel” (Wagenaar 1992: 270). Aansluitend bij de ideeën van de Amerikaan Perry - de representant van de Neighbourhood-Unit - en bij de opvattingen van het Congres Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM)⁵³ werd de wijk een belangrijke eenheid. De stad als eenheid van de ruimtelijke compositie, zoals bij Witteveen, verdween hiermee uit beeld (Wagenaar 1992).

Vlak na de bevrijding werd er nauwelijks iets gebouwd op de plek van de verwoeste Rotterdamse binnenstad. Wel werden er eind jaren veertig in het centrum twee projecten gerealiseerd die nog altijd kenmerkend zijn voor de periode van de wederopbouw: het Groothandelsgebouw - een bedrijfsverzamelgebouw - en de Lijnbaan - een winkelcomplex - dat in 1953 een feit was. Dit autovrije winkelgebied kreeg later in veel steden, in binnen- en buitenland, navolging.

De economie ontwikkelde zich na de jaren vijftig stormachtig en de vraag naar kantoor- en bedrijfsruimte nam in Rotterdam gestaag toe. Er was behoefte aan omvangrijke terreinen voor

Error! Unknown switch argument.

de aanleg van nieuwe havens. In 1958 begon men met de aanleg van Europoort, een zeer groot haventerrein dat vanaf de Botlek tot aan de kust loopt. Posthuma, coördinator bij het herstel van de havens na de oorlog, werd in 1959 directeur van het Gemeentelijk Havenbedrijf. Daarnaast zat Rotterdam verlegen om ruimte voor kantoren. Dit leidde tot een explosieve groei van (grootschalige) kantoorgebouwen in de binnenstad.

In 1965 besloot het Rijk van Rotterdam een universiteitsstad te maken. Burgemeester Thomassen kreeg de opdracht om ervoor te zorgen dat al in het daarop volgende jaar studenten konden worden aangenomen aan de Rotterdamse Medische Faculteit.

Door het ontstaan van nieuwe werkgelegenheid en door de geboortegolf van na de oorlog groeide de stedelijke bevolking aanzienlijk. Er ontstond woningnood, die werd verergerd door de reductie van het aantal woningen na het bombardement in 1940 en de slechte kwaliteit van de vooroorlogse woningvoorraad. Vanaf 1960 waren steeds meer Rotterdammers gedwongen een woning te zoeken aan de rand van de stad, in bijvoorbeeld Schiebroek, Pendrecht, Lombardijen en Alexanderpolder, of in de eerste satellietstad op Rotterdams grondgebied: Hoogvliet. Daarnaast verhuisden veel Rotterdammers naar omliggende gemeenten, waaronder Zwijndrecht en Maassluis.

De enorme bevolkingsgroei was ook het centrale thema van de Nota inzake de Ruimtelijke Ordening (later aangeduid als Eerste Nota) die in 1960 op rijksniveau verscheen. Het was het eerste officiële nationale beleidsstuk over de ruimtelijke ordening van Nederland en het kon gezien worden als de afronding van een denkproces dat al voor de oorlog was ingezet (Van der Cammen & De Klerk 1986). De nota plaatste twee doelstellingen centraal. Enerzijds werd beoogd om de uiteenlopende stromingen in het denken over spreiding en concentratie te verzoenen. Anderzijds wilde men de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen verkennen en detailleren. Het zwaartepunt van de nota lag bij spreiding van bevolking en bestaansbronnen, ofwel bij een evenwichtige ontwikkeling van het land als geheel waarin de gebieden buiten de Randstad Holland zoveel mogelijk betrokken moesten worden. De Randstad Holland⁵⁴ stond voor een stedelijke vorm die uitzicht bood op een leefbare metropool: een hoefijzervorm van verstedelijkt gebied dat het zogenaamde Groene Hart ontsloot. Voor iedere stedeling was hiermee de mogelijkheid om te recreëren in landelijk gebied binnen handbereik. Er werd naar gestreefd het Groene Hart niet dicht te laten groeien en zodoende moest de bevolkingsgroei verspreid worden tot buiten de stedenring, het liefst tot in de periferie van Nederland (Dijkink 1990). De spontane suburbanisatie als gevolg van de woningnood ging ook in Rotterdam geleidelijk over in een planmatige suburbanisatie. De 'trek uit de stad' werd gestimuleerd door het Rijk. In 1960 werden er in dit kader rondom de stad Rotterdam drie overloopkernen aangewezen; te weten Capelle, Spijkenisse en Hellevoetsluis. De stijgende welvaart en het toegenomen autobezit maakten het bovendien voor velen mogelijk zich buiten de stad te vestigen. Tegelijkertijd ontstonden er sociale problemen in het stadscentrum en de oude wijken; de kwaliteit van de leefomgeving daalde gestaag.

In 1966 verscheen de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland. Deze nota bouwde voort op de eerste nationale nota en stelde de kwaliteit van het leefmilieu centraal. Er werden drie alternatieven geschetst voor het toekomstige urbanisatiepatroon van Nederland: concentratie, gebundelde deconcentratie en deconcentratie (mVRO 1966: 86). Op rijksniveau werd gekozen voor het concept van gebundelde deconcentratie. Een bundeling van de spreiding in compacte kernen, de zogenaamde nieuwe steden, moest gaan zorgen voor een compacte overloop en terugdringing van de negatieve aspecten van de verspreide verstedelijking. De rijksoverheid wilde, met andere woorden, de verstedelijking van het land ordenen. Men meende bovendien dat het wonen 'buiten', in eengezinswoningen, en de tendens

Error! Unknown switch argument.

naar lagere woondichtheden onvermijdelijk was geworden. “Voor een verantwoorde vormgeving van de stedelijke gebieden is een nauwe aansluiting nodig aan de wensen die de mens aan zijn woonomgeving stelt. In de huidige fase is daarbij vooral grotere aandacht nodig voor de mogelijkheid tot het wonen in een eengezinshuis in de randgebieden van de steden, waar de voordelen van het stedelijk leven gecombineerd kunnen worden met die van de rustige woonsfeer buiten. Met het oog op een verantwoorde voortzetting van het urbanisatieproces is daarbij een zekere concentratie onvermijdelijk. Bij deze concentratie zal het accent echter niet moeten liggen op verdichting van de woongebieden zelf, maar in de eerste plaats op een doordachte ontwikkeling van woonkernen in de directe invloedssfeer van de stedelijke gebieden” (mVRO 1966: 79).

Door bovenbeschreven ontwikkelingen werden de uitgangspunten van de uiteengelegde stad steeds extremer en op grotere schaal toegepast. De verregaande functiescheiding heeft er in Rotterdam uiteindelijk toe geleid dat kantoren en winkels de meest dominante functies in de binnenstad werden, terwijl economisch zwakkere functies minder kans kregen in het centrum van de stad. Er bleven wel wat gebieden bestaan waar marginale bedrijvigheid en kleine ondernemingen een plaats behielden, zoals bijvoorbeeld Waterstad. Een ruimtelijke samenhang tussen de deelgebieden in de binnenstad ontbrak en een goede relatie tussen rivier en binnenstad kwam niet tot stand. Daarnaast groeide het onbehagen over de nieuwe woonwijken, de overloopkernen. Rond 1970 beantwoordden de hoogbouw en de 'sjabloonplannen'⁵⁵ niet meer aan de behoeften van de zittende en potentiële bewoners (Van der Cammen & De Klerk 1993). De monofunctionaliteit van de locaties, de monotone vormgeving en daarmee het gebrek aan identiteit en variatie waren de voornaamste punten van de toegenomen kritiek⁵⁶.

Rotterdam 'woonstad': stadsvernieuwing (1972-1984)

Eind jaren zestig begon het te rommelen in de binnenstad van Rotterdam. Het onderzoek van Wentholt (1968) spreekt in dit verband boekdelen: inwoners van de stad waren ontevreden over de situatie in het centrum en men voelde zich er niet thuis. Dit gevoel van onbehagen werd veroorzaakt door een aantal negatieve karakteristieken van de stad. In het algemeen omschreef men de stad als zakelijk, kaal, lelijk en massief. De inwoners misten een gevoel van intimiteit. Daarnaast vonden velen het ontbreken van een vermaakscentrum een gemis. De ontevredenheid van de jaren zeventig ging na jaren van forse bevolkingsgroei gepaard met een groot vertrekoverschot. Jonge gezinnen met kinderen verlieten de stad. Achterblijvers waren met name gastarbeiders, werklozen, jongeren en ouderen. Vergrijzing en verarming waren de gevolgen van de selectieve migratie. Door het gebrekkige onderhoud, de slechte kwaliteit van de woningvoorraad en de leegloop verpauperden de oude stadswijken. Er ontstonden sociale problemen en de achterblijvers kwamen in opstand. Zij eisten een verbetering van de woonsituatie en het leefklimaat. Naast het massale vertrek van bewoners naar overloopkernen - vanaf 1972 benoemd als groeikernen - mede als gevolg van het hiervoor behandelde rijksbeleid van gebundelde deconcentratie, verlieten ook tal van bedrijven de stad. Niet alleen in Rotterdam deden bovenstaande ontwikkelingen zich voor, de andere grote steden (Amsterdam, Den Haag en Utrecht) kampten met dezelfde problemen. De gemeentebesturen van de vier grote steden luidden in 1971 de noodklok. In een brief aan de kabinetsformateur schreven zij het volgende: “Het functioneren van de grote steden als woon- en werkgebieden voor vele honderdduizenden mensen, maar ook als centra van activiteiten voor het gehele land, zal in de komende decennia meer tot de centrale problemen van de Nederlandse samenleving gaan behoren. De problemen op het gebied van de volkshuisvesting

en de daarmee samenhangende sociale problemen zullen tot onhoudbare situaties leiden, als zij niet als vraagstukken van nationale betekenis worden onderkend en krachtig en doelmatig aangepakt” (Van der Cammen & De Klerk 1993: 168).

In de periode 1970-1974 vond er in Rotterdam een omwenteling plaats: de weg werd vrijgemaakt voor stadsvernieuwing. Alle aandacht werd gericht op het herstel van de woningvoorraad. De flexibiliteit van het Basisplan gaf hiervoor de ruimte en bleef het kader vormen voor verdere ontwikkelingen (Gemeente Rotterdam 1985). In 1974 haalde de Partij van de Arbeid (PvdA) een absolute meerderheid bij de raadsverkiezingen en het nieuwe gemeentebestuur riep de stadsvernieuwing uit tot prioriteit nummer één. Er werd een nieuw ideaal geformuleerd: bouwen-voor-de-buurt, waarin het proces van woning- en wijkverbetering de spil vormde. De omslag in Rotterdam liep parallel met de beleidsveranderingen die op nationaal niveau werden doorgevoerd. In 1973 verscheen op rijksniveau, onder de regering Den Uyl (PvdA), de Oriënteringsnota als onderdeel van de Derde Nota Ruimtelijke Ordening ⁵⁷. De randvoorwaarden van waaruit men steeds had geredeneerd - zoals een verdergaande economische groei en een toename van de bevolking - bleken geen vanzelfsprekendheden meer te zijn. De doelstellingen zoals geformuleerd in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966) kwamen hierdoor niet goed uit de verf. De kleine kernen in en nabij het Groene Hart groeiden door, terwijl de oude binnensteden verpauperden. Er ontstonden dan ook grote twijfels over het doorzetten van het overloopkernenbeleid, al was er nog steeds een grote behoefte aan (eengezins)woningen. Werd in 1973 suburbanisatie nog als negatief beoordeeld en overloop juist als positief, met het verschijnen van de nationale Verstedelijkingsnota - in 1976 - veranderde dit ⁵⁸. In deze rijksnota werd een aantal heilige huisjes omvergehaald. Met name de gedachte dat spreidingspolitiek zowel de problemen van het Noorden als die van het Westen kon verhelpen, moest het ontgelden. Daarvoor in de plaats kwamen groeikernen en groeisteden; vooral in relatie met de stedelijke concentraties in het Westen van het land. Het 'overloopbeleid' werd, met andere woorden, in de Verstedelijkingsnota de wacht aangezegd. Het concept van spreiding en 'nieuwe steden' dateerde uit de jaren vijftig en zestig waarin de conjunctuur een opgaande lijn liet zien. In de jaren zeventig werd dit beleid - onder de verslechterde economische omstandigheden - bijgesteld ⁵⁹. De Verstedelijkingsnota luidde de alarmklok over de toekomst van de bestaande steden, in het bijzonder de grote steden in het Westen van het land, en werd de eerste nationale nota die de inrichting van verstedelijkt Nederland hoog op de agenda plaatste. In de Verstedelijkingsnota werd het hoofddoel van de ruimtelijke ordening geformuleerd als een verbetering van de kwaliteit van de leefomstandigheden, de zelfontplooiing van de individuele mens, de emancipatie van kansarme groeperingen in de samenleving en een beperking van het autoverkeer.

In 1975 werd in Rotterdam door het nieuwe college van Burgemeester en Wethouders de integrale Beleidsnota uitgebracht, waarin de totstandkoming van een structuurplan voor het centrale deel van de stad werd aangekondigd (Gemeente Rotterdam 1975). Enkele jaren later werd het Structuurplan Rotterdam binnen de Ruit vastgesteld (Gemeente Rotterdam 1978a). Centraal stond het streven om de woonfunctie in de stad te versterken. Daarnaast moest het vertrouwen in de stad hersteld worden. Enerzijds door de directe bestrijding van de kwalitatieve achteruitgang van oude wijken, de woningnood en de tekorten in het voorzieningenniveau in deze gebieden; anderzijds door het bieden van een duurzaam alternatief voor verspreide verstedelijking: het scheppen van nieuwe bouw- en

Error! Unknown switch argument.

ontwikkelingsmogelijkheden in de stad zelf. Eén van de belangrijkste programmapunten betrof het scheppen van kwalitatief hoogwaardige woonmilieus binnen de stad, om zo de concurrentie met het wonen buiten de stad aan te kunnen. Verder stond de selectieve verbetering van de bereikbaarheid van de stad hoog op de politieke agenda. Verbetering en uitbreiding van de woningvoorraad moesten tot stand worden gebracht door stadsvernieuwing, dat wil zeggen door middel van renovatie of sloop en nieuwbouw. Onder andere door de herstructurering van oude havengebieden en industrieterreinen - de zogenaamde binnenstedelijke overlooplocaties - en door woningbouw in het centrum van de stad - de zogenaamde verdichtingslocaties - werd het hoofd geboden aan het woningtekort in de stad. Prioriteit werd gegeven aan de woningbehoefte van de laagstbetaalden. Woningbouw met het doel hoge inkomensgroepen in de stad vast te houden of terug te halen stond op de tweede plaats. De decentralisatie van city-functies vormde een kernthema van het Structuurplan Rotterdam binnen de Ruit. De bouw van kantoren in het stadscentrum van Rotterdam werd stopgezet, ten behoeve van woningbouw en het tegengaan van een te eenzijdig functionerende binnenstad. Enkele jaren later werd een selectief toelatingsbeleid ten aanzien van bedrijvigheid gehanteerd. Wethouder van stadsvernieuwing en volkshuisvesting Van der Ploeg werd de grote animator van de stadsvernieuwing. Idealen als bouwen-voor-de-buurt en bewonersinspraak bleken niet aan dovemans oren gericht: kenmerkend voor de Rotterdamse aanpak van de stadsvernieuwing waren achtereenvolgens de voorbereiding en uitvoering van de plannen door wijkprojectgroepen bestaande uit bewoners, ambtenaren en woningcorporaties, de lage huren van de woningen en de woningaankopen door de gemeente Rotterdam (Van der Cammen & De Klerk 1993). Mede door de grootschalige aankoopacties van Van der Ploeg kwamen meer dan 17.000 woningen in het bezit van de gemeente (Boogaarts & Leistra 1986).

Naast de wijziging van de inhoud van het beleid veranderde met de stadsvernieuwing ook de benaderingswijze: van een integrale ruimtelijke ordening van alle relevante facetten werd overgeschakeld op een probleemgerichte benadering. De toegenomen onzekerheid omtrent de bevolkingsgroei, maatschappelijke ontwikkelingen, economische groei en de veranderde normen en waarden leidden tot een grotere behoefte aan flexibeler plannen ⁶⁰ (Van der Cammen & De Klerk 1993).

Halverwege de jaren tachtig kreeg de stadsvernieuwing in een aantal steden een nieuw accent. Vernieuwing van de woonomgeving kwam centraal te staan. De stadsvernieuwing bleef belangrijk maar ging deel uitmaken van een breder beleid gericht op stedelijke vernieuwing. De aandacht werd gericht op de kwaliteit van de architectuur en de woonomgeving ⁶¹ (Van der Cammen & De Klerk 1993). De periode van stadsvernieuwing (in Nederland) had voornamelijk betrekking op de woonfunctie. Er was nauwelijks aandacht voor detailhandel en andere vormen van bedrijvigheid. Ook andere stedelijke voorzieningen stonden maar minimaal in de politieke belangstelling. Als antwoord hierop en op de suburbanisatie van de jaren zestig en zeventig werd vervolgens in de jaren tachtig het begrip compacte stad geïntroduceerd. Dit begrip stond voor een beleid waarmee geprobeerd werd een dam op te werpen tegen de leegloop van de centrale stad en de daarmee gepaard gaande uitholling van het draagvlak voor stedelijke voorzieningen. In Rotterdam is de eerste aanzet tot het compacte-stadbeleid in het Structuurplan Rotterdam binnen de Ruit waarneembaar. Het begrip compacte stad werd echter voor het eerst gehanteerd in 1978 door het nieuw aangetreden College van B&W in Amsterdam ⁶². Het Rijk nam het begrip over en het werd één van de sleutelbegrippen in de Vierde Nota op de Ruimtelijke Ordening (1988). Dit was

het begin van de omslag 'terug naar de stad', waarin de revitalisatie van het stadscentrum centraal kwam te staan en de stad als geheel weer accent kreeg.

Het 'Nieuwe Rotterdam': aanzet tot stedelijke vernieuwing (1985-1987)

De visie op de stad veranderde. Na de economische recessie van de jaren zeventig, werd de aandacht aan het begin van de jaren tachtig in eerste instantie gericht op het economische herstel van de stad. Het stimuleren van de werkgelegenheid en de stedelijke economie kwam hiermee centraal te staan. De vraag die ook tijdens de wederopbouwperiode actueel was en die de ruimtelijke ordening toen domineerde, werd opnieuw actueel: welke bijdrage kan de overheid leveren aan de economische groei? (Van der Cammen & De Klerk 1993: 168). Bij de versterking van de economische positie van steden kregen culturele voorzieningen een rol toebedacht. Een goed cultureel klimaat, zo was de veronderstelling, zou de aantrekkelijkheid van steden als vestigingsplaats voor het bedrijfsleven versterken.

In Rotterdam verscheen in 1985 het Binnenstadsplan Rotterdam 1985-1995. Het plan was enerzijds een bijstelling van het Basisplan (1946) en anderzijds een uitwerking van het Structuurplan Rotterdam binnen de Ruit (1978). De nadruk in het Basisplan lag op het herstel van de haven, de samenstelling van het verkeerssysteem en de ontwikkeling van een zakencentrum. In het Structuurplan lag de nadruk op het wonen in de stad en op het stopzetten van de bouw van kantoren in de binnenstad. In het Binnenstadsplan werd echter het accent gelegd op het creëren van ruimte voor allerlei functies. Het beleid van de stadsvernieuwing (bouwen-voor-de-buurt) werd verbreed tot het beleid van stedelijke vernieuwing (bouwen-aan-de-stad). Met het oog op een goed functionerende stad werd met dit beleid gestreefd naar een gevarieerd en aantrekkelijk stadscentrum. De binnenstad van Rotterdam was en is in de agglomeratie het grootste centrum en had voor de stad en regio een aantal belangrijke functies op het gebied van werken, wonen, winkelen, onderwijs, cultuur en recreatie. Het beleid was er op gericht het binnenstedelijk milieu als geheel te versterken. Concurrentie met andere subkernen in de regio verschoof naar de achtergrond en het versterken van de regio als totaal werd aandachtspunt van beleid. Het beleid had - tegen de achtergrond van een Europese concurrentie - als doel Rotterdam een goede positie te verschaffen ten opzichte van andere regio's. In het Binnenstadsplan Rotterdam stond een evenwichtige ontwikkeling van alle functies in de binnenstad en het herstel van de relatie van de binnenstad met de rivier centraal. In de binnenstad waren hiertoe nog een aantal bouw mogelijkheden aanwezig. Er werden vier ontwikkelingsgebieden onderscheiden: *Waterstad*, *Centrumruit*, *Parkendriehoek* en *Kop van Zuid* (Gemeente Rotterdam 1985). Op de ontwikkeling van deze gebieden wordt in de volgende subparagraaf nader ingegaan.

Na het verschijnen van het Binnenstadsplan in 1985 werd in 1986 de landschapsarchitecte Riek Bakker ⁶³ benoemd tot directeur van de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam. Direct na haar komst nam ze haar intrek in het Scandia Hotel aan het Willemsplein dat uitkeek op de Kop van Zuid en vroeg ze zich af waarom er in de desolate havengebieden niets gebouwd werd ⁶⁴. Vlak daarna stuurde ze aan alle afdelingen van de dienst Stadsontwikkeling een brief met het verzoek om twee mensen af te vaardigen voor een buitengewoon beraad. Bakker formuleerde drie vragen ⁶⁵:

1. Wat is er goed aan Rotterdam?
2. Wat is er slecht aan Rotterdam?
3. Hoe moeten we het de komende 25 jaar gaan doen?

Error! Unknown switch argument.

Vervolgens ontruimde ze een deel van haar kantoor en bestemde dat als 'atelier'. De ambtenaren zaten een maand bij elkaar en praatten en tekenden: “(...) er werd een soort machine op gang gebracht”⁶⁶. Er werd langzaam maar zeker op een andere manier over de stad gedacht. Niet de problemen werden benadrukt maar de potenties en mogelijkheden van de stad. Werd er in het begin van de jaren tachtig nog volop geklaagd dat het zo slecht ging met de stad, halverwege de jaren tachtig was eigenlijk iedereen ervan overtuigd dat er actie moest worden ondernomen om daar verandering in te brengen. “Rotterdam wilde weer op eigen kracht werken aan een goede stedelijke ontwikkeling en niet langer klagen in Den Haag, maar wilde werken vanuit de stad zelf”⁶⁷.

In datzelfde jaar 1986, werd het subcollege Stedelijke Ontwikkeling Rotterdam (SOR) opgericht. In dit subcollege waren een aantal ambtenaren en een aantal wethouders vertegenwoordigd. Het doel van de oprichting van het subcollege was tweeledig. Enerzijds functioneerde het subcollege als instrument ter versnelling van besluitvorming: beslissingen die genomen moesten worden door Burgemeester en Wethouders werden voorgepraat en voorbereid in het subcollege. De leden van het subcollege namen uiteindelijk één standpunt in en traden daarmee naar buiten. Het verkrijgen van goedkeuring door B&W verliep zodoende doorgaans soepel. Anderzijds functioneerde het subcollege als een inhoudelijk forum. Het basisidee was vernieuwing op alle fronten en het subcollege functioneerde met het oog hierop op 'boven portefeuille-niveau'⁶⁸. Men mikte op een integrale benadering waarin alle facetten en sectoren meegenomen werden. De nadruk lag op het formuleren van een samenhangend ruimtelijk beleid. Er werden bijeenkomsten georganiseerd, de zogenoemde winteravonden⁶⁹. Vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, maatschappelijke instellingen, deskundigen, ambtenaren en burgers kregen de mogelijkheid om met elkaar van gedachten te wisselen en hun ideeën te ventileren met betrekking tot vijf thema's over de toekomst van de stad. Uiteindelijk lagen er na de winteravonden circa 250 ideeën op tafel. Na een werkconferentie met de leden van de raad werden hieruit 13 hoofdlijnen geabstraheerd, die belangrijk waren voor de stad op weg naar het jaar 2000.

Eind 1987 trad het SOR naar buiten met de Nota Vernieuwing van Rotterdam. In de nota werd voor de gehele stad een ontwikkelingsvisie gegeven waarin de tot dan toe uitgewerkte grote projecten waren ingepast. De blik was niet langer alleen gericht op de stad, maar ook op het regionale en nationale niveau. Op basis van een sterkte-zwakte analyse van de stad, werden de opgaven van het stedelijke vernieuwingsbeleid geformuleerd. Stedelijke vernieuwing betekende méér dan werken aan een verandering van het beeld, het imago van de stad alleen. Naast fysieke vernieuwing zou er aandacht moeten blijven voor sociaal beleid. Centraal in de nota stond de vraag hoe de stad aantrekkelijk te maken voor wonen, werken en verblijven. In de Nota Vernieuwing van Rotterdam werden zes uitdagingen geschetst voor de toekomst. Drie daarvan hadden direct betrekking op de centrale thema's uit de nota: het vernieuwen van de economie, het benutten van de potenties als woonstad en het werken aan een complete stad. Daarnaast stonden drie algemene facetten centraal, namelijk het verbreden van het draagvlak van de stad, het versterken van het beeld ervan en het zorg dragen voor een ondernemende overheid (SOR 1987). De integratie van het stedelijke vernieuwingsbeleid werd tot uitdrukking gebracht in deze zes thema's. Als belangrijk aspect van de stedelijke vernieuwing van Rotterdam werd de inzet van culturele voorzieningen gezien. Verondersteld werd dat de aantrekkelijkheid van de stad steeds belangrijker werd bij de vestigingskeuze van bewoners en bedrijven. Met het oog hierop achtte het stadsbestuur het noodzakelijk om te investeren in culturele voorzieningen (vgl. hoofdstuk 3). Deze voorzieningen zouden de kwaliteit en ambiance verbeteren, het beeld van de stad versterken en de leefbaarheid van stad

en buurt verhogen. Daarnaast dienden investeringen in de kunst- en cultuursector volgens de nota nog een aantal andere doelen op basis van de veranderingen die op korte termijn zouden optreden. In de sector cultuur en toerisme kon veel geld worden omgezet en deze sector zou de economische basis van de stad kunnen verbreden. Daarnaast ging het subcollege ervan uit dat de samenleving belangrijker veranderingen zou doormaken voor wat betreft bevolkingssamenstelling, leefstijl en tijdsbesteding. De vraag zou, met andere woorden, sterk gaan wijzigen.

De Nota Vernieuwing van Rotterdam van het subcollege Stedelijke Ontwikkeling Rotterdam overlapte deels de - eveneens in 1987 uitgebrachte - Nota Nieuw Rotterdam. Deze nota werd uitgebracht door de Adviescommissie Sociaal-economische Vernieuwing Rotterdam (ASVR) die - onder voorzitterschap van prof. dr. Albada - eveneens in 1987 werd opgericht⁷⁰. Naast beide subcolleges werd een derde groep ingesteld die zich actief bezighield met de toekomstige ontwikkeling van de stad en haar bewoners, te weten de commissie Sociale Vernieuwing onder voorzitterschap van prof. dr. Idenburg.

De ASVR was een externe commissie - met vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven, de vakbeweging, de wetenschap en maatschappelijke instellingen - aansluitend op het subcollege Stedelijke Ontwikkeling Rotterdam. Doel van de commissie was het adviseren van het gemeentebestuur over de problematiek van de langdurige werkloosheid in de stad. Daarnaast werd ernaar gestreefd de relatie tussen de gemeente (stad) en het bedrijfsleven weer te versterken. De commissie analyseerde gedurende een half jaar de problemen door onder meer gesprekken met direct betrokkenen te voeren. De uitkomsten van het onderzoek legden zij neer in de nota Nieuw Rotterdam. In deze nota werd gesproken over economische vernieuwing: de economie zou zich verder moeten ontwikkelen om voorwaarden te scheppen voor ander beleid, waaronder het zorgbeleid van de gemeente. Daarnaast kan economische vernieuwing een gunstig economisch klimaat scheppen en als zodanig investeringen en economische groei bevorderen. Een belangrijk deel van de vernieuwing van de economie zal moeten komen van het bedrijfsleven. Als motor achter het moderniseringsproces werd de Rotterdamse Ontwikkelingsraad (ROTOR) opgericht (ASVR 1987). Deze raad bestond uit de commissaris van de Koningin en circa 12 vertegenwoordigers van de vakbeweging, het midden- en kleinbedrijf, de zakelijke dienstverlening, banken, het havenbedrijf, de industrie, de wetenschap en de politiek. De taak van ROTOR was het ontwikkelen van strategische concepties voor de toekomst van de stad en de haven.

In de tweede helft van de jaren tachtig was er - zoals hierboven is beschreven - sprake van een eerste herstel van de lijnen die in de jaren zeventig - tijdens de stadsvernieuwing - grotendeels waren doorgesneden. Deze ontwikkelingen kunnen gezien worden als een reactie op de eenzijdige oriëntatie op volkshuisvesting van de lage inkomensgroepen. Het jaar 1987 luidde voor Rotterdam de periode van de stedelijke vernieuwing in.

Rotterdam 'complete stad': stedelijke vernieuwing (1987 -)

Nieuwe uitgaansmogelijkheden, toeristische voorzieningen, wervende woon- en bedrijfsmilieus en een compleet scala aan stedelijke voorzieningen moesten de stad Rotterdam een krachtiger en meer culturele uitstraling geven. Niet langer werden de stedelijke problemen breed uitgemeten, maar werden de stedelijke kwaliteiten en ontwikkelingskansen benadrukt. De concepten 'toplocatie' en 'grootstedelijk vestigingsmilieu' deden - zowel op lokaal als op nationaal niveau - hun intrede. Stedelijke vernieuwing werd een geveleugeld begrip in de ruimtelijke planning. Deze omslag in het denken over de stad is in Nederland op nationaal

Error! Unknown switch argument.

niveau terug te vinden in de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Het perspectief voor het stedelijk gebied als geheel werd georiënteerd op de schaal van de stad en het stadsgewest; het kabinet streefde voor deze gebieden naar het scheppen van ruimte voor stedelijke vernieuwing (mVROM 1990: 137). De economische perspectieven en kansrijke ontwikkelingen van de steden kwamen centraal te staan. Het beleid werd gericht op de versterking van de eigen stedelijke kwaliteiten; op interne differentiatie maar met één gezicht naar buiten (Van der Cammen & De Klerk 1993: 225). De kern van het nieuwe beleidsprogramma bestond uit het creëren van een internationaal concurrerend stedelijk vestigingsmilieu, die de hoofdkantoren van belangrijke buitenlandse ondernemingen naar zich toe zou kunnen zuigen. Op rijksniveau werd in 1988 het begrip 'stedelijk knooppunt' geïntroduceerd. Vervolgens werden er knooppunten aangewezen, waarmee er parlementaire erkenning kwam voor dertien gemeenten (zie ook paragraaf 3.3). Het knooppuntenbeleid is erop gericht de centrumpositie van een beperkt aantal stedelijke knooppunten te versterken in hun regionaal verband. Rotterdam werd met Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Eindhoven en het 'dubbelknooppunt' Arnhem/Nijmegen ingedeeld in de categorie stedelijk knooppunt met een nationale of internationale positie. Daarnaast werden er nog euregionale en regionale knooppunten onderscheiden (Klaasen & De Ruwe 1991). Het concept van de stedelijke knooppunten is geworteld in de sterk toegenomen internationale aandacht voor de stad en stedelijkheid. Ondanks het feit dat de prioriteitenstelling van het knooppuntenbeleid vorm zou moeten krijgen door een herschikking van rijksmiddelen, verbond de rijksoverheid in de praktijk nauwelijks financiële consequenties aan een erkenning als stedelijk knooppunt (Van der Cammen & de Klerk 1993). Daarentegen committeerde de rijksoverheid zich wél financieel aan de Randstad. Nieuwe (top)locaties voor kantoren, hoogwaardige woonmilieus, voorzieningen voor kunst en cultuur en vrijetijdsbesteding kregen een plaats in de (deels) door het Rijk gefinancierde sleutelprojecten voor stedelijke vernieuwing. Deze projecten werden door de overheid van strategisch belang geacht voor de ruimtelijke inrichting van Nederland.

Waar het gaat om de versterking van de aantrekkelijkheid van steden als internationale vestigingsplaats voor het bedrijfsleven schonkt de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening aandacht aan de versterking van het culturele klimaat. Ook in het rapport Ruimtelijke Verkenningen van de Rijksplanologische Dienst (RPD1988) werd aandacht geschonken aan de betekenis van culturele voorzieningen ten behoeve van de verdere ontwikkeling van steden. In dit rapport werd erkend dat de culturele factor onmisbaar is voor het in standhouden van de stedelijkheid en het verbeteren van de uitstraling van de stad: “de kracht van de steden zou wel eens kunnen schuilen in de kleinschalige stedenbouwkundige omgeving waarin de cultuur hier zich ontplooit (...) Tussen de steden in de Randstad is een zekere differentiatie mogelijk, waarmee die centra een eigen cultureel gezicht kunnen laten zien (...) Vernieuwing, verscheidenheid, breedte en top, daarmee kan de Randstad de internationale concurrentie aangaan” (RPD 1988: 37). In het jaar 1988 kregen kunst en cultuur, met andere woorden, voor de eerste keer geruime aandacht in de nationale ruimtelijke ordening.

In Rotterdam vormde het Binnenstadsplan (1985) een eerste aanzet tot stedelijke vernieuwing van Rotterdam. In dit plan werd, zoals reeds eerder is vermeld, een aantal ontwikkelingsgebieden onderscheiden: *Waterstad*, *Centrumruit*, *Parkendriehoek* en de *Kop van Zuid*.

Binnenstedelijke ontwikkelingsgebieden Rotterdam

Error! Unknown switch argument.

Bron: Gemeente Rotterdam (1985)

Error! Unknown switch argument.

Het gebied *Waterstad* wordt ontwikkeld als een locatie met een toeristische functie. Het gebied omvat een aantal concentratiepunten zoals de Oude Haven met terrassen, cafés en restaurants en de Leuvehaven en het Churchillplein met nieuwe of vernieuwde musea zoals het Maritiem Museum, het Buitenmuseum en het Historisch Museum. Nieuwe toeristische voorzieningen in het gebied zijn het Imax-theater, het Econocenter, Tropicana en een hotel. Behalve de aanwezigheid van publiekstrekkende functies is ook de buitenruimte van het gebied - met name de havenbekkens en de Boompjes (boulevards) - van belang. Via de hartader van de stad, de Coolsingel, is Waterstad verbonden met het centrum.

De *Centrumruit*, ook wel citykwadrant genoemd, vormt het hart van het centrum, waarin alle functies worden geïntegreerd. Langs het Weena ligt een concentratie van kantoren en hotels, met daarnaast een nieuw casino en congresaccommodatie. In dit gebied is de revitalisering van de Lijnbaan, dat sinds de bouw in 1953 geen grootschalige opknappbeurt meer had ondergaan eveneens een belangrijk gegeven. Ook het Schouwburgplein is een belangrijk concentratiepunt. De nieuwe schouwburg van Quist, de Doelen en de aanpak van het plein zelf, vormen de belangrijkste onderdelen. Dit gedeelte van het centrum vormt een culturele zone met filmhuizen en galeries. Via de zogenaamde culturele as, de Westersingel, wordt de centrumruit verbonden met de Parkendriehoek.

De *Parkendriehoek* heeft cultuur en recreatie als thema. Het Museumpark vormt het brandpunt. In dit park bevindt zich Museum Boymans-van Beuningen, het Nederlands Architectuurinstituut, de Kunsthal en het Natuurmuseum. Ook de binnenstadparken, de Erasmus Universiteit, het Academisch Ziekenhuis en het Scheepvaartkwartier maken deel uit van het gebied. De Parkendriehoek en Waterstad tezamen zorgen ervoor dat het centrumgebied weer wordt verbonden met de Nieuwe Maas.

Kenmerkend aan het stadscentrum van Rotterdam is de ligging aan de rivier de Maas. De stad heeft zich echter ontwikkeld 'met de rug' naar de rivier en havens, waardoor er een tweedeling is ontstaan tussen Rotterdam en Rotterdam-Zuid. Aan beide zijden van de rivier worden nu ontwikkelingsgebieden gerealiseerd om de stad weer tot één geheel te maken⁷¹: op de linker Maasoever de *Kop van Zuid* en aan de overkant de reeds genoemde ontwikkelingsprojecten Waterstad en Parkendriehoek. Een belangrijke voorwaarde om de verbinding tussen de binnenstedelijke ontwikkelingsgebieden tot stand te brengen is de nieuwe stadsbrug, de Erasmusbrug van Ben van Berkel. Met de in 1981 gerealiseerde Willemsbrug zal deze tweede brug de eenheid tussen de rechter en de linker Maasoever moeten brengen die lange tijd ontbroken heeft. De Nieuwe Maas vormt niet alleen een fysieke grens tussen de beide stadsdelen, maar vormt bovendien een psychologische barrière. Het zuidelijk gedeelte van Rotterdam heeft lange tijd zeer weinig politieke belangstelling genoten, wat geresulteerd heeft in verpauperde stadswijken en een hoge werkloosheid onder de bewoners. Hierin zou door de ontwikkelingen op de Kop van Zuid verandering moeten komen. Met de projectgroep Sociale Vernieuwing zijn afspraken gemaakt om de bewoners van de omliggende wijken te betrekken bij de realisering en ontwikkeling van het betreffende gebied. Bij de bouwprojecten zullen zoveel mogelijk werklozen uit Rotterdam-Zuid worden ingezet. Er wordt in dit verband ook wel gesproken over 'social return'. Daarnaast zou een 'exotic festivalmarket' werkgelegenheid moeten scheppen waarvan de huidige bewoners mee kunnen profiteren. Het is de bedoeling op de Kop van Zuid een scala van verschillende voorzieningen een bestemming te geven, zoals woningen, kantoren, hotels, cafés, restaurants, musea en bioscopen. In 1986 verstrekte de gemeente Rotterdam aan het ontwerp bureau Teun Koolhaas Associates de opdracht tot het maken van een stedenbouwkundig ontwerp voor het gebied. Met een audiovisuele 'show' werd in 1987 het geheel overgebracht op het publiek. In de diaprojectie maakte het bureau

gebruik van beelden van de recente havenontwikkeling in Amerikaanse (kust)steden, met name Baltimore (Van Dijk & Lambert 1987). Het plan moest aannemelijk maken dat de centrumfuncties - waarmee de binnenstad was volgelopen - de rivier konden oversteken. Door realisering van kolossale gebouwen op de Kop van Zuid zouden nieuwe centrumfuncties aangetrokken kunnen worden. Er zijn overigens reacties waarin betwijfeld wordt of een dergelijke grootschalige revitalisering, geënt op Amerikaanse planningsprincipes, haalbaar is in een Nederlandse stad van het formaat van Rotterdam.

De stedenbouwkundige kwaliteit van het plan wordt bewaakt door het 'Quality-team', een welstandscommissie die speciaal voor de ontwikkeling van de Kop van Zuid is opgericht. Internationaal bekende architecten en stedenbouwkundigen en leden van de welstandscommissie hebben zitting in het team. Bij alle projecten in Rotterdam houdt het gemeentebestuur de touwtjes in handen. "Want niet de projectontwikkelaars bepalen het beeld van de toekomstige stad, maar de gemeente"⁷².

Zoals al in de nota Vernieuwing van Rotterdam (SOR 1987) werd aangegeven, ging het bij de ontwikkeling van de stad niet om de uitwerking van enkele losse onderdelen, maar moest er gestreefd worden naar een samenhang tussen de projecten. Er werd verondersteld dat een stad meer is dan de som der delen. Als integratiekader voor de toekomstige stedelijke ontwikkelingen dient nu het Stadsplan Rotterdam (Gemeente Rotterdam 1992). Het plan geeft een ruimtelijk toekomstbeeld van Rotterdam in de periode 1995-2005, met een doorkijk naar 2015. Hiermee loopt het plan parallel aan de Vierde Nota Extra op rijksniveau. Het Stadsplan Rotterdam is geen formeel structuurplan, maar een nota van het college van Burgemeester en Wethouders waarin de ruimtelijke samenhang tussen de verschillende soorten sectoraal beleid en de stedelijke projecten wordt aangegeven. Het is met andere woorden een product van integrale stadsplanning. Het plan is bovendien flexibel van karakter en wordt gepresenteerd als een strategisch plan: de potenties van Rotterdam als woon-, werk- en recreatiestad zijn nauwkeurig onderzocht en in beeld gebracht en vormen de feitelijke basis waarop nieuwe en wenselijke ontwikkelingen worden geënt. Het tot nu toe nagestreefde beeld van de compacte stad wordt in kwalitatieve zin aangescherpt tot de 'complete stad'. "Rotterdam wil een complete stad zijn die alles te bieden heeft: de dynamiek van een wereldhaven, een veelzijdig en hoogwaardig aanbod van kantoren- en bedrijvenlocaties, attractieve woonmilieus, een gedifferentieerd en volledig pakket van stedelijke voorzieningen, een breed scala aan recreatieve en toeristische attracties, een adequaat systeem voor verkeer en vervoer en een aantrekkelijke buitenruimte en omgeving" (Gemeente Rotterdam 1992: 6).

Voor het uitvoeren van het als integraal omschreven beleid en de daaruit voortvloeiende strategische opgaven blijken nieuwe instrumenten nodig. De klassieke instrumenten van de ruimtelijke ordeningsregelgeving en de (grond)exploitatie worden dan ook aangevuld met recent ontwikkelde instrumenten zoals publiek-private samenwerking. Een belangrijke aanleiding hiertoe wordt gevormd door de wens om als stad beter te gaan samenwerken met enerzijds de markt en anderzijds de buurgemeenten.

De beleidsthema's die in het plan aan de orde komen, weerspiegelen de zwaartepunten van de stedelijke vernieuwing. Het betreft achtereenvolgens de volgende beleidsthema's: de (internationale) positionering van de Rotterdamse regio, Mainport Rijnmond, de stedelijke economie, voorzieningen in centrum en periferie, woningbouw in en aan de stad, infrastructuur en de buitenruimte. Aan de hand van deze thema's is in het Stadsplan een ruimtelijke analyse gemaakt van de Rotterdamse agglomeratie. Samen met het programma heeft deze ruimtelijke analyse tot een 'streefbeeld' voor 2005 geleid. Op basis van dit beeld is

Error! Unknown switch argument.

een aantal integrale opgaven voor de toekomst gedefinieerd (Gemeente Rotterdam 1992). De eerder ingezette ontwikkelingsrichting is niet spectaculair gewijzigd. Wel geven de beleidsthema's een ander accent aan de ontwikkeling van Rotterdam. De aanvankelijk op de rivier gefixeerde ontwikkelingsstrategie is verbreed met een oriëntatie op de omgeving van de stad. De eigen grenzen van Rotterdam worden hierbij overstegen; het gaat niet alleen om de stad zelf maar ook om de kwaliteit van de regio en om de positie ervan in de Randstad.

Toekomstproject Rotterdam 2045

In 1994 nam het gemeentebestuur het initiatief voor een manifestatie waarin zowel 50 jaar terug als 50 jaar vooruit werd gekeken. Het resultaat was de Manifestatie '50 jaar Wederopbouw - 50 jaar Toekomst'. In het kader hiervan zijn er aan het begin van 1995 opnieuw vijf winteravonden georganiseerd. Deze keer onder het motto: toekomstproject Rotterdam 2045⁷³. Centraal stond de vraag wat de wederopbouw tot nu toe had opgeleverd en hoe het nu verder moest gaan. Doel van de winteravonden in de Laurenskerk was met een breed publiek over vijf thema's te spreken en te discussiëren⁷⁴. In een reeks openbare gedachteswisselingen werden vanuit diverse invalshoeken visies gegeven op kwesties over de toekomst van de regio, de stad en de haven. De inzichten en ideeën die resulteerden uit de bijeenkomsten, werden verzameld en vormden het basismateriaal voor de scenario's Rotterdam 2045⁷⁵. In maart 1995 werd er vervolgens een workshop georganiseerd waarin twee scenario's werden uitgewerkt. Scenario I kreeg als titel 'Rotterdam a tempo' (De Maas blijft de baas); scenario II 'Rotterdam onthaast je' (De Maas meester). De scenario's moeten gezien worden als omschrijvingen van maatschappelijke krachten en niet als alternatieven. Deze toekomstbeelden zijn opgebouwd uit drie componenten (Van Teeffelen et al. 1995). Ten eerste een economische dimensie die samenhangt met de organisatie van arbeid. Ten tweede is er een sociale dimensie die samengebracht wordt met politiek en cultuur. En tenslotte wordt een milieufactor onderscheiden die in verband wordt gebracht met ruimtelijke ordening (Van Teeffelen et al. 1995). Alle elementen van de twee mogelijke samenlevingen van de toekomst kunnen worden gegroepeerd rond deze drie clusters.

Tabel 6.1 Stedelijk beleid en stedelijke planning in Rotterdam (1945-1995)

1945-1972	1972-1985	1985-
<i>Wederopbouw</i>	<i>Stadsvernieuwing</i>	<i>Stedelijke vernieuwing</i>
Accent		
Wederopbouw Cityvorming	Bouwen voor de buurt Wonen	Bouwen aan de stad
Ruimtelijk concept: kern		
Verdringing van zwakke functies Functiescheiding	Versterking zwakke functies	Functie-integratie
Ruimtelijk concept: middelen		
Kaalslag Verkeersdoorbraken Grootschalige nieuwbouw	Sloop/Vervanging Hergebruik	Verdichting
Plan: kenmerken		
Blauwdrukplanning	Procesplanning	Strategische planning
Plan: middelen		
Reconstructie	Subsidies woningbouw/ stadsvernieuwing	Publiek-private samenwerking
Marktgeoriënteerd	Marktcontrair	
Plan: voorbeelden		
Wederopbouwplan Basisplan 1946 Verkeersplannen	Structuurplan Rotterdam binnen de Ruit 1978 Integrale woning- en wijkverbeteringsplannen	Binnenstadsplan 1985 Stadsplan 1992 Integrale ruimtelijke plannen (o.a. Vernieuwing van Rotterdam)
Regionale- en nationale concepten		
Randstad Holland Gebundelde deconcentratie stadsgewesten	Functionele	Compacte stad
Accent		
Spreiding van bevolking en welvaart	Gewestelijke bundeling	Stedelijke concentratie
Plan		
Eerste Nota Ruimtelijke Ordening 1960 Tweede Nota Ruimtelijke Ordening 1966	Oriënteringsnota 1973 Verstedelijkingsnota 1976 Derde Nota Ruimtelijke Ordening	Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (+ Extra) 1986-1993 en convenanten

Bron: Stedelijke en nationale nota's en plannen (1945-1995); Van der Cammen & De Klerk (1986)

Error! Unknown switch argument.

6.2 Ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid van Rotterdam: 1945-1995

In feite geeft het Binnenstadsplan Rotterdam van 1985 de eerste concrete aanzet tot een verdergaande relatie tussen het cultuurbeleid en toekomstige stedelijke ontwikkelingen. De ontwikkeling van culturele voorzieningen - in projecten zoals Museumpark en Waterstad - heeft een voorname plaats gekregen op de agenda van de stedelijke inrichting. Er wordt een beleidsmatig verband gelegd tussen kunst en cultuur en de economische en fysieke vernieuwing van de stad.

Wanneer recente lokale kunst- en cultuurnota's van verschillende Nederlandse gemeenten worden bekeken, dan valt een aantal overeenkomsten op. De maatschappelijke en sociale doelstellingen uit de jaren zestig en zeventig lijken grotendeels verdwenen en de betekenis van het cultuurbeleid in de stedelijke ontwikkeling staat nu steeds meer centraal. De economische betekenis van culturele voorzieningen lijkt steeds belangrijker te worden en in de meeste steden is er sprake van een stijgende post voor kunst en cultuur op de gemeentelijke begroting⁷⁶.

In deze paragraaf wordt vanuit het kunst- en cultuurbeleid bekeken op welke wijze en in welke periode de koppeling met het stedelijk inrichtingsbeleid in Rotterdam gestalte kreeg. Dit wordt voorafgegaan door een historische schets van de ontwikkelingen van het kunst- en cultuurbeleid na de Tweede Wereldoorlog.

*Rapport van de Commissie voor het Kunstbeleid (1957): schoonheid*⁷⁷

Na de oorlog was de bemoeienis van de overheid met kunst en cultuur beperkt. Het kunstleven werd in belangrijke mate gevoed door het bedrijfsleven en het particulier initiatief. De naoorlogse periode stond in Rotterdam geheel in het teken van de wederopbouw (zie paragraaf 6.1). Reeds tijdens de oorlog werd in Rotterdam begonnen met de wederopbouw van de stadsschouwburg. De in 1947 geopende nieuwe schouwburg was het eerste culturele symbool van de wederopbouw van de stad⁷⁸. Een belangrijke impuls voor het herstel van het culturele leven was de oprichting van de Rotterdamse Kunststichting (RKS) in 1945. Deze stichting kwam voort uit particulier initiatief van kunstminnende Rotterdammers die gesteund werden door de lokale overheid (Brouwer 1992). Om de onafhankelijkheid te waarborgen, werd de RKS opgericht in stichtingsvorm. De RKS heeft tot op heden een ontwikkelingsfunctie in het culturele bestel van Rotterdam. De fundamentele taken van de RKS betreffen achtereenvolgens het adviseren van het gemeentebestuur over het te voeren kunstbeleid, het verstrekken van subsidies aan derden en het produceren en organiseren van activiteiten, zoals projecten en manifestaties⁷⁹ (Gemeente Rotterdam 1991b; RKS 1990). De stichting is op alle terreinen van de kunst werkzaam - op het gebied van de beeldende kunst, dans, film, muziek, design en toneel - en bovendien betrokken bij vele initiatieven en ontwikkelingen in de stad. In 1949 werd - eveneens uit particulier initiatief - Kunstcentrum 't Venster in het leven geroepen. Dit kunstcentrum vroeg aandacht voor de moderne en actuele kunst in Rotterdam (Van Adrichem 1991). Naast beide instellingen stimuleerde ook het bedrijfsleven het culturele klimaat van de stad Rotterdam, zij het op andere wijze. Zo schonk de Bijenkorf in 1953 (anoniem) het beeld van Zadkine 'De Verwoeste Stad' als bevrijdingssymbool aan de stad Rotterdam en plaatste het concern naast haar eigen gebouw de constructivistische sculptuur van Gabo (Van Adrichem et al. 1987). Ook kwam het regelmatig voor dat het Museum Boymans een kunstwerk kreeg aangeboden van het bedrijfsleven.

Op initiatief van het Comité Rotterdam werd het eerste lustrum na de bevrijding gevierd, ter

gelegenheid waarvan het Ahoy-complex werd gerealiseerd (Rotterdam Ahoy 1950). De manifestatie was gewijd aan de wederopbouw en de bloei van het havenbedrijf (Van Adrichem et al. 1987). Doel ervan was het motiveren van de burgers voor wie er weinig was overgebleven in de platgelegde stad (Van Haaren 1993). Daarnaast was het een promotiecampagne om de buitenwereld de vitaliteit van de stad en de haven te tonen. Dergelijke thematische manifestaties werden iedere vijf jaar herhaald. Zo was er in 1955 de Energiemanifestatie (E'55). Deze expositie gaf een beeld van de economische opbloei van Nederland. Het succes ervan was nog groter dan die van de Ahoy-manifestatie en de inbreng van kunstenaars was aanzienlijk (Van Adrichem et al. 1987). In 1960 werd de derde grote tentoonstelling georganiseerd: de Floriade. Ter gelegenheid daarvan werd de Euromast gebouwd. Ondanks deze ontwikkelingen bleef gedurende lange tijd het aantal culturele accommodaties ontoereikend. De aandacht in de wederopbouwperiode ging vooral uit naar de ontwikkeling en versterking van economische functies en sociale voorzieningen. Het duurde tot 1957 voordat er een basis werd gelegd voor de kunstensector in Rotterdam zoals die nu bestaat. In dat jaar verscheen, in opdracht van het gemeentebestuur, het Rapport van de Commissie voor het Kunstbeleid ⁸⁰. Er werd in dit rapport voor het eerst een langetermijnvisie op de gewenste toekomstige ontwikkeling van de culturele infrastructuur ontwikkeld. Het kenmerkende van deze visie was de opvatting dat kunst en cultuur een vormende waarde hebben voor de bevolking. Met kunst en cultuur kon het volk 'geestelijke en materiële ontplooiing' worden geboden (Gemeente Rotterdam 1957). Er werd algemeen onderschreven dat “de esthetische opvoeding, die de opvoeding op kunstzinnig gebied omvat, een integrerend deel uitmaakte van de harmonische vorming van de mens en de overheid had als taak de kunst onder brede lagen van de bevolking te brengen” (Gemeente Rotterdam 1957: 13).

Ook op nationaal niveau was het streven gericht op esthetiek en geestelijke ontplooiing. In dit kader werden in het begin van de jaren vijftig de begrippen 'kunstspreiding' en 'cultuurspreiding' geïntroduceerd (Oosterbaan Martinius 1990). De spreiding van culturele evenementen werd een belangrijke doelstelling van beleid. Aanvankelijk werd het beleid van cultuurspreiding vooral toegepast in geografische zin: in zoveel mogelijk delen van het land moest het publiek tentoonstellingen kunnen bezoeken en uitvoeringen kunnen bijwonen. Later werd het begrip cultuurspreiding ook gebruikt in sociale zin. Dit betekende dat kunst onder de aandacht moest worden gebracht van zoveel mogelijk mensen uit alle lagen van de bevolking (Oosterbaan Martinius 1990).

De Rotterdamse Commissie voor het Kunstbeleid schaarde zich, evenals de nationale overheid, achter het standpunt dat de directe bemoeienis van de overheid met de kunst niet verder mag gaan dan het scheppen van de mogelijkheden voor ontplooiing van het kunstleven, zoals het beschikbaar stellen van gebouwen en geld. Uitgangspunt was het zogenaamde Thorbecke-adagium ⁸¹: de overheid mag niet oordelen over kunst. “De kunstuitingen zelve dienen te blijven buiten een eenzijdige invloedssfeer van een politiek of ambtelijke apparaat” (Gemeente Rotterdam 1957: 15). De overheid had derhalve een begrensde taak.

Daarnaast stond, zowel op nationaal niveau als in Rotterdam, de gedachte centraal dat welvaart, die zich in eerste instantie materieel manifesteert, geen waarde heeft indien deze niet ook geestelijk wordt besteed. Men ging er vanuit dat kunst synoniem was met schoonheid en dat de omgang met kunst een positieve en vormende waarde had (Oosterbaan Martinius 1990). Kunst en cultuur hielden de mensen af van 'lager' vermaak en werd ingezet tegen de gevreesde 'vervlakking'. In Rotterdam waren bijna alle ontwikkelingen wat betreft kunst en

Error! Unknown switch argument.

cultuur die er in de jaren daarna tot stand kwamen geworteld in het Rapport van de Commissie voor het Kunstbeleid. Het hoogtepunt van deze ontwikkelingen vormde de opening van het concert- en congresgebouw De Doelen in 1966.

Nota Kunstbeleid in Rotterdam (1978): welzijn

Het Rotterdamse Rapport van de Commissie voor het Kunstbeleid (1957) verscheen op het moment dat er een omslag ontstond in het denken over het kunst- en cultuurbeleid. Vlak na de verschijning van het Rotterdamse rapport, werd in 1960 op nationaal niveau - in de Memorie van toelichting op de Rijksbegroting - het concept 'welzijn' geïntroduceerd in het kunst- en cultuurbeleid. Niet langer was de 'schoonheidsbeleving' of de 'verheffing' het doel van beleid, het 'welzijn' van de gehele bevolking werd het beleidsstreven (Oosterbaan Martinius 1990). Het cultuurbeleid werd vooral gezien als instrument voor maatschappijhervorming. Cultuur moest synoniem worden van creativiteit, verandering van structuren en het aftasten van grenzen (mWVC 1993). Kwaliteit kreeg in deze 'filosofie' de betekenis van vernieuwend en experimenteel (Wagener 1994). Vernieuwing was een absolute voorwaarde om voor subsidie in aanmerking te komen; vakmanschap en aantrekkelijkheid werden nauwelijks in de beoordeling betrokken. Het subsidiëren van kunst en cultuur werd niet langer geëgitimeerd met het argument dat het 'superieure' (kunst) het 'inferieure' (massacultuur) moest overwinnen (mWVC 1993). Illusterend voor deze omslag is de overgang van het nationale kunst- en cultuurbeleid van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen naar het nieuwe ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in 1965. Aan de kunst werd binnen het cultureel en maatschappelijk welzijn van de mens een belangrijke rol toegeschreven (Oosterbaan Martinius 1990: 69). Het spreidingsbeleid uit de voorgaande periode bleef gehandhaafd.

Eind jaren zestig ontstond bij een groeiende groep kunstenaars behoefte aan een samenhangend kunstbeleid in een heldere nationale kunstnota. Diverse acties als 'Tomaat' en 'Notekraker', waarmee kritiek werd geuit op het bestaande establishment en bestel, betekenden het begin van ingrijpende wijzigingen (Wagener 1994). Er ontstonden discussies over het te voeren kunst- en cultuurbeleid. Pas in 1976 verscheen er op nationaal niveau een definitieve Nota Kunst en Kunstbeleid van minister Van Doorn van de Politieke Partij Radicaal (PPR). In de nota werden drie doelstellingen geformuleerd. Ten eerste het ontwikkelen en in standhouden van culturele waarden, ten tweede het toegankelijk maken van culturele objecten en manifestaties en ten derde het ontwikkelen van mogelijkheden voor de bevolking om in culturele waarden te participeren. Het begrip maatschappelijke relevantie werd in het kunstbeleid geïntroduceerd.

Ook in Rotterdam groeide in het begin van de jaren zeventig de kritiek op het gevoerde kunstbeleid van de gemeente. Kunstenaars uitten hun onvrede over de gevestigde opvattingen over kunst en over de eenzijdige aandacht voor de economische ontwikkeling van de stad. De ontwikkeling van de havens stond in bijna alle gemeentelijke plannen centraal, terwijl de aandacht voor kunst en cultuur miniem was. "Het beleidsaccent in Rotterdam is uitsluitend gericht op de financieel-economische expansie, waardoor er van algemeen geestelijk welzijn geen sprake kan zijn. Kunst behoort een geïntegreerd onderdeel te zijn van het leven en de mensen in een voortdurende confrontatie te brengen met hun bestaan", aldus de kritiek van een groep kunstenaars (Hazewinkel 1988: 36). In 1972 werden de nieuwe ideeën voor de jaren zeventig, met name op het gebied van het toneelbestel, uiteengezet in de Blauwe Nota (Brouwer 1992).

Error! Unknown switch argument.

In de jaren zeventig speelde niet alleen de lokale overheid een rol in de culturele ontwikkeling van Rotterdam, maar bleef vooral de Rotterdamse Kunststichting een belangrijke functie vervullen. De in 1968 benoemde directeur van de RKS, A. van der Staay, wilde de stad een nieuw cultureel gezicht geven door een zodanig kunst- en cultuurbeleid te voeren dat het culturele klimaat niet slechts zou worden “ontprovincialiseerd maar zelfs internationale betekenis zou krijgen” (RKS 1982: 10). Dit wilde hij bereiken door aansluiting te zoeken bij internationale avant-gardebewegingen. Twee festivals - die tot de dag van vandaag jaarlijks terugkeren en Rotterdam bekendheid geven - kunnen in dit verband illustratief worden genoemd. In 1970 werd het eerste Poetry International Festival georganiseerd en in 1972 het eerste internationale Film Festival. Beide evenementen hadden tot doel het bieden van mogelijkheden voor het alternatieve circuit om hun 'kunsten' te vertonen. In de jaren tachtig en negentig groeiden juist deze twee festivals uit tot culturele trekkers, die Rotterdam de gewenste culturele uitstraling geven. De evenementen hebben nu, met andere woorden, een geheel ander doel dan toen ze in de jaren zeventig werden geïntroduceerd.

In 1978 verscheen de Nota Kunstbeleid in Rotterdam van Wethouder Kunstzaken Riezenkamp (PvdA). De nota begint met de regel: “Dit is een politiek stuk”. Het cultuurbeleid dat Riezenkamp voor ogen stond was gericht op het bereiken van een rechtvaardiger samenleving. De hoofddoelstelling van het gemeentelijke beleid ten aanzien van kunst formuleert hij in de nota als volgt: “Het ter bereiking van een rechtvaardiger maatschappelijke orde, bevorderen van een permanent proces van cultuurvernieuwing, gericht op het wegnemen van de oorzaken van economische- en culturele achterstands- en vervreemdingsverschijnselen, een en ander door het stimuleren van het veranderingspotentieel en de identiteit van individuen zowel als groep, het bewaken van de voorbeeldfunctie en het opheffen van belemmeringen in processen van waardenoverdracht” (Riezenkamp 1978: 35). Riezenkamp acht een vergaande bemoeienis van de overheid met de culturele ontwikkelingen zeer wenselijk. De educatieve waarde van kunst wordt door hem voorop gesteld.

De nota bracht de verbinding tot stand tussen welzijn en kunst, die op nationaal niveau reeds gelegd was. In het besef dat veel culturele voorzieningen vragen om een stedelijk draagvlak, was het streven erop gericht een ander deel over te hevelen naar het niveau van de wijk of buurt. Hiermee ontstonden het cultureel opbouwwerk en de kunst-in-de-wijkprojecten. In de jaren zeventig werd er bovendien een groot aantal muziekscholen in de diverse stadswijken geopend. Creativiteit en vernieuwing stonden voorop en kunst werd gezien als probaat middel om de culturele ontwikkeling van brede lagen van de bevolking te stimuleren. Door educatie en gratis toegankelijke musea probeerden de Rotterdamse stadsbestuurders de sociale spreiding van kunst te bevorderen (Brouwer 1992). De opening van twee musea stond zelfs in het teken van deze politieke doelstellingen. Het Museum de Dubbele Palmboom (1975) in Delfshaven ging de rol van wijkmuseum vervullen. In het Museum de Buffel (1979) konden de bewoners van de stad een goed beeld krijgen van het maritieme verleden van Rotterdam. Kunst- en cultuurvoorzieningen zouden een bijdrage moeten leveren aan de verandermogelijkheden van grote groepen in de samenleving. Het educatieve en recreatieve belang dat politici in de kunsten ontdekten, leidde tot jaarlijks stijgende budgetten van de gemeentelijke kunstinstellingen (Van Adrichem et al. 1987). De Nota van Riezenkamp was sterk 'welzijnsgekleurd'. Achteraf gezien is het curieus dat juist deze nota het tijdperk inluidde waarin welzijn als doelstelling van beleid op nationaal niveau naar de achtergrond werd verschoven. Riezenkamp sprak in zijn nota echter al over topkwaliteit, de voorbode van een nieuwe periode.

Error! Unknown switch argument.

Nota De Kunst en de Stad (1993): kwaliteit

De economische teruggang en de discussies over het functioneren van het openbaar bestuur leidden begin jaren tachtig tot een heroriëntatie op de taak en functie van de overheid. Het voorzieningensstelsel kwam op de helling te staan en doelmatigheid en efficiëntie stonden hoog op de politieke agenda (Wagener 1994). Het toegankelijk maken van kunst voor brede lagen van de bevolking - het ideaal van de jaren zeventig - werd als centrale doelstelling terzijde geschoven. Uit onderzoek van onder andere Ganzeboom⁸² bleek overigens dat - ondanks het gevoerde spreidingsbeleid - niet iedereen bij de kunsten te betrekken is en dat deelnemers aan cultuur een vrij selecte groep vormden en nog steeds vormen (Oosterbaan Martinius 1990; Bevers 1993b). Voor het kunst- en cultuurbeleid betekende dit dat de thema's over culturele ontplooiing en welzijn naar de achtergrond verdwenen. Cultuur werd minder dan voorheen binnen de verzorgende sector van opvoeding en vorming gesitueerd, maar steeds vaker in verband gebracht met stedelijk toerisme. Het economisch belang van de cultuur als bestaansbron voor de stad krijgt meer accent dan voorheen (Bevers 1993b).

In 1983 vond er op nationaal niveau een departementale herindeling plaats: het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werd omgevormd tot het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Het betekende bovendien een heroriëntatie op het kunstbeleid. Brinkman (CDA) werd minister van WVC en formuleerde de zogenaamde aanbodsgedachte: de overheid dient zorg te dragen voor de ontwikkeling van een artistiek hoogwaardig kunstaanbod, óók wanneer daar geen grote publieke belangstelling tegenover staat (Oosterbaan Martinius 1990). Het begrip kwaliteit werd benadrukt. Volgens Brinkman had men te maken met het gegeven dat er voor een bepaald cultureel aanbod geen grote publieke belangstelling bestond. Het was naar zijn mening beter om dat feit te erkennen, dan telkens te proberen die kunst toch voor brede lagen van de bevolking toegankelijk te maken. Deze visie werd zichtbaar in de Rijksnotitie Cultuurbeleid uit 1985⁸³. De kerngedachte in deze notitie was het gegeven dat de taak van de rijksoverheid, ten aanzien van de cultuursector, in de eerste plaats gericht is op het scheppen van voorwaarden voor een bloeiend cultuurleven in Nederland (mWVC 1992). In de notitie werden de taken en verantwoordelijkheden met betrekking tot kunst en cultuur vastgesteld. De traditionele drieslag van aanbod, spreiding en afname werd verdeeld over de verschillende bestuursniveaus. Het Rijk werd verantwoordelijk voor voorzieningen van nationaal belang, waaronder structureel gesubsidieerde gezelschappen. De provincies kregen cultuurspreiding en het ondersteunen van bovenlokale en provinciale initiatieven in hun takenpakket. De gemeenten werden tenslotte verantwoordelijk gesteld voor de lokale culturele infrastructuur en lokale activiteiten. De rol van de lokale overheid concentreerde zich, met andere woorden, op een accommodatie- en faciliteitenbeleid. Ten aanzien van de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag werd, vanwege het nationale belang van het kunst- en culturaanbod aldaar, een andere regeling getroffen: met deze steden werden bestuursovereenkomsten gesloten. In deze zogenaamde convenanten werden afspraken gemaakt tussen het Rijk en de betreffende gemeente over de gezamenlijke financiering van grootstedelijke culturele accommodaties en voorzieningen (Wagener 1994)⁸⁴.

De rijksoverheid hevelde niet alleen taken over naar lagere overheden maar begon tegelijkertijd te denken over het afstoten van taken naar de markt; mogelijkheden voor sponsoring en privatisering werden onderzocht.

In Rotterdam kwam in de jaren tachtig eveneens het begrip kwaliteit centraal te staan in het

kunst- en cultuurbeleid. Dit werd vooral vertaald in een aantal impulsen die lagen in de verbetering en versterking van de culturele accommodaties in plaats van in de kunsten zélf (zie paragraaf 6.1 en 6.3). Daarnaast werd, duidelijker dan voorheen, een relatie gelegd met economische, stedenbouwkundige en demografische processen. Met het oog op het verbeteren van de kwaliteit van de stad werd de ontwikkeling van kunst en cultuur onder de aandacht gebracht en gepresenteerd als speerpunt van toekomstig beleid.

In feite gaf de sectie Architectuur van de Rotterdamse Kunststichting een eerste aanzet tot deze ontwikkelingen⁸⁵. In 1977 werd een plan voor een stedelijke manifestatie met als motto 'de versierde stad' opgezet en kwam de RKS met een evaluatie van de stadsvernieuwing (RKS 1982). Er werd een debat op gang gebracht en de RKS uitte met name kritiek op "the dominance of housing and planning considerations and the loss of the overall idea of urban design in the city's development" (Hajer 1993: 58). Het debat resulteerde in de organisatie van het festival Architecture International Rotterdam (AIR) in 1982. Met deze manifestatie wilde de RKS een verdere bijdrage leveren aan de culturele dimensie van het vormgeven en bouwen in Nederland en Rotterdam. Een aantal buitenlandse architecten⁸⁶ werd uitgenodigd om hun visie te presenteren op onder andere de ontwikkeling van de Kop van Zuid, die aan het begin van de jaren tachtig nog grotendeels gereserveerd was voor sociale woningbouw (vgl. paragraaf 6.1). De architect Aldo Rossi ontwierp in het kader van dit evenement op de zuidoever van de Kop van Zuid vier torengedebouwen die verwezen naar New Yorkse wolkenkrabbers. Daarnaast organiseerde de Rotterdamse Kunststichting reizen naar Europese steden, waarbij de nadruk vooral lag op het bezoeken van zogenaamde middelgrote steden, zoals Barcelona, Frankfurt, Lyon, Glasgow en Milaan. De reizen waren bedoeld voor architecten, bestuurders en ambtenaren en hadden tot doel het lokale debat over de toekomst van de stad en haar architectuur te stimuleren. Had de Kunststichting een initiërende functie, ook de dienst Stadsontwikkeling werd een belangrijke taak toebedeeld in de aanloop naar de stedelijke vernieuwing. Vanaf 1986 vervulde, zoals eerder is vermeld, Riek Bakker hierbij een prominente rol. Steeds meer was er sprake van een verbinding tussen stedelijke ontwikkeling, stedelijke inrichting en het kunst- en cultuurbeleid: de ontwikkeling van lokale kunst werd vaker in verband gebracht met de verbetering van de kwaliteit van de stad. Zo werd in 1988 de Beeldenroute in Rotterdam georganiseerd in het kader van de culturele manifestatie 'Rotterdam '88; City as a stage'⁸⁷ (Van Giersbergen 1988). De selectie van kunstenaars was toegespitst op diegenen die zich op een of andere manier bezig hielden met architectuur. Op tien locaties langs de Westersingel stonden sculpturen opgesteld die speciaal ter gelegenheid van dit evenement vervaardigd waren. Aan de kunstwerken lagen de stad en haar karakteristieken ten grondslag⁸⁸. De beeldenroute was bedoeld om aandacht te vestigen op de plannen van de Westersingel de culturele as te maken (zie paragraaf 6.1) waar nu een groot deel van de culturele voorzieningen - zoals musea, galeries en theaters - is gevestigd.

Inmiddels was in het nationale beleid de accentverschuiving doorgezet: spreiding van kunstvoorzieningen was niet langer de leidraad. Ook in Rotterdam werd de geografische spreiding van culturele voorzieningen niet langer vastgehouden. Meer dan in voorgaande jaren werd er vooral in het stadscentrum geïnvesteerd in culturele accommodaties en kregen voorzieningen in de stadswijken een lagere prioriteit. Halverwege de jaren tachtig ontstond er een dilemma in het Rotterdamse kunst- en cultuurbeleid. Enerzijds moest er fors bezuinigd worden op de kunstensector, anderzijds was een kwalitatieve verbetering en uitbreiding van het aanbod noodzakelijk in het kader van de stedelijke revitalisering (Brouwer 1992). Door het uitblijven van extra financiële middelen voor de reeds bestaande kunst- en

Error! Unknown switch argument.

cultuurinstellingen, ontstond er onrust in de Rotterdamse kunstensector. In de nota met de veelzeggende titel 'Verrijken of Bezwijken' (1990) schreven de vier gemeentelijke musea⁸⁹ aan de wethouder Linthorst (Kunstzaken) bevreesd te zijn voor een verdere uitbreiding van het aantal stedelijke museale accommodaties en voor de daardoor te verwachten druk op het gemeentelijk kunstbudget. Volgens de directeuren van de betreffende instellingen zou een verdere stimulering van de nieuwe initiatieven ten koste gaan van de kwaliteit van het (bestaande) aanbod. “Het is verheugend te noemen, dat het culturele klimaat van Rotterdam (...) gezien wordt als gunstig voor het ontwikkelen van nieuwe museale initiatieven. Het is toe te juichen dat het gemeentebestuur zich inspant, deze initiatieven ook te honoreren, maar het heeft er in het verleden wel eens op geleken, dat men in een gretig enthousiasme bij het verder inkleuren van de museale stadskaart verblind geraakt is voor de potenties die de vier eigen musea voor de toekomst hebben” (Gemeente Rotterdam 1990b: 3).

Aansluitend bij de omslag die werd ingeleid door de Nota Vernieuwing van Rotterdam (SOR 1987), waarin het kunstbeleid als speerpunt van het stedelijk beleid werd opgevoerd, wordt in de meest recente kunstnota (De Kunst en de Stad) gesproken van de economische betekenis van de kunsten (Gemeente Rotterdam 1993b). Ook wordt er in de nota veel aandacht besteed aan de koppeling tussen cultuurbeleid en stedelijk beleid. Waar in het Stadsplan Rotterdam de gewenste toekomstige ontwikkeling van de stad wordt geschetst, wordt de gewenste ontwikkeling voor wat betreft de kunstensector weergegeven in de nota De Kunst en de Stad. Centraal in de kunstnota staat de vraag hoe de Rotterdamse kunstensector er in de toekomst uit moet zien. Dit met het oog op het magische jaar 2000, waarin Rotterdam een complete stad wil zijn (zie paragraaf 6.1). In de bestuursperiode 1986-1990 zijn binnen de stedelijke vernieuwing drie aandachtsterreinen voor het kunstbeleid gedefinieerd (SOR 1987): het internationale karakter in het culturele klimaat, Rotterdam als stad van culturele festivals en Rotterdam als stad van toegepaste kunsten, waaronder architectuur, design en fotografie. De beleidsprioriteiten met betrekking tot kunst en cultuur uit de jaren tachtig worden in de kunstnota opnieuw geformuleerd en opgenomen in het centrale beleidsthema van de relatie tussen kunst en stedelijke ontwikkeling. Dit betekent concreet dat er wordt aangesloten bij datgene wat centraal staat in het Stadsplan: het streven naar een breed en hoogwaardig pakket van culturele voorzieningen. Het kunstbeleid heeft in deze opvatting, door de bijdrage die kunst levert aan zowel de kwaliteit van de stad als aan het bestaan van haar inwoners, prioriteit in het stedelijk beleid (Gemeente Rotterdam 1993b). In de kunstnota wordt de rol van de kunstensector in de stedelijke ontwikkeling als ambigu gekenschetst: autonoom én volgend. Tegen de achtergrond van de probleemstelling en het conceptuele kader van het onderhavige onderzoek is dit onderscheid van belang. Daar waar de kunstsector eigenzinnig en onafhankelijk opereert vanuit de waarde van kunst en cultuur zelf, en op die wijze het stadsbeeld bepaalt, wordt gesproken van een autonome rol. Er wordt ook wel gesproken van een culturele injectie. Daar waar door middel van kunst en cultuur de aantrekkelijkheid van de stad als vestigingsplaats en toeristische trekpleister wordt vergroot, spreekt men in de nota De Kunst en de Stad over 'volgend' in het spoor van economische, stedenbouwkundige en demografische ontwikkelingen. Zo is het besluit om een nieuw museum te bouwen in hoge mate afhankelijk van een aantal investeringsbeslissingen. De kunstensector staat bij dergelijke beslissingen vaak buiten spel. In paragraaf 6.3 wordt hier dieper op ingegaan aan de hand van de realisering en ontwikkeling van het Museumpark.

De Rotterdamse nota De Kunst en de Stad loopt parallel met het landelijke kunst- en cultuurbeleid. In 1992 verscheen op nationaal niveau de Nota Cultuurbeleid 1993-1996. De begrippen kwaliteit en verscheidenheid gelden als leidende beginselen voor het beleid

(mWVC 1992). Het welzijnsbevorderende effect van kunst is dan geheel losgelaten en de legitimering van het beleid wordt meer gezocht in de totstandkoming van een bloeiend kunstleven en in de kwaliteit van de kunst zelf (Oosterbaan Martinius 1990). Het ideaal van cultuurspreiding is in de nota in een andere vorm teruggekeerd. Bevers (1993a) typeert deze omslag als een overgang van het accent op 'cultuurspreiding' naar een accent op 'cultuurparticipatie'. Het is niet meer zo zeer belangrijk wie er komen (sociale samenstelling van het publiek), als wel hoeveel mensen het betreft. Het getalscriterium mag weer meetellen.

Tabel 6.2 Kunst- en cultuurbeleid in Rotterdam (1945-1995)

	<i>Schoonheid</i>	<i>Welzijn</i>	<i>Kwaliteit</i>
Kunst- en cultuurbeleid:			
inhoud/accnt	Schoonheid	Democratisering & Vernieuwing	Hoogwaardig kunstaanbod
doelstelling	Schoonheidsbeleving	Welzijn voor iedereen	Bevordering van kwaliteit van kunst
uitgangspunt	Vormende en verheffende waarde	Maatschappelijke relevantie	Kunst zélf staat centraal
legitimatie	Sociale en geografische spreiding van kunst en cultuur		Cultuur participatie/concentratie
Beleidsnota's	Rapport van Commissie voor het Kunstbeleid (1957)	Nota Kunstbeleid (1978)	Nota De Kunst en de Stad (1993)

Naar: Oosterbaan Martinius (1990); mWVC (1992, 1993)

Niet idealistische overwegingen liggen hieraan ten grondslag, maar voornamelijk economisch getinte. Geconcentreerde spreiding is het nieuwe streven. Deze gedachte sluit aan bij de beleidslijnen uit de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening: het aansluiten bij sterke punten en kansrijke ontwikkelingen, het vergroten van de ruimtelijke verscheidenheid en het benutten en versterken van de eigen kwaliteiten van de verschillende landsdelen (mWVC 1992). Een geconcentreerde spreiding over de stedelijke knooppunten is nu ook op kunst- en cultuurvoorzieningen van toepassing. Concreet betekent dit dat het grootschalige aanbod voor een groot gedeelte naar steden in de Randstad gaat, waaronder Rotterdam. De stad en de kunstensector zijn, met andere woorden, in de jaren tachtig naar elkaar toe gegroeid en lijken elkaar in de jaren negentig vooralsnog niet los te laten.

Error! Unknown switch argument.

In de nota Pantser of Ruggegraat (1995) - van het inmiddels zo geheten ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen - wordt het belang van geconcentreerde spreiding, als uitgangspunt voor het cultuurbeleid, wederom aangestipt. "Het gezamenlijk beleven en bespreken van kunst en cultuur is wezenlijk voor een bloeiend veelzijdig en open cultureel leven. Dat leven speelt zich af in de steden, grote en ook kleinere. De betekenis van die steden als regionale centra en kweekplaatsen van kunst en cultuur zal meer aandacht krijgen in het beleid" (mOCW 1995: 6-7). Ook volgens de Raad voor de Kunst (1995) dient het beleid van geconcentreerde spreiding te worden gehandhaafd en te worden gericht op stedelijke knooppunten met een actief kunstleven. Om het stedelijke culturele leven te benadrukken heeft de gemeente Rotterdam zich inmiddels kandidaat gesteld als Europese culturele hoofdstad in 2001.

6.3 Stad, kunst en cultuur: project Museumpark

Een museum is cultuur, dat weet iedereen: de cultuur van de cultuurstad. Wil het museum worden opgenomen in de stadscultuur dan moet erover worden gepraat, het moet in de doorgangsroute van de dagelijkse routines liggen, men moet erin en eruit kunnen lopen, als was het ontmoetingsplaats in de lunchpauze of een frisse ademtocht op de zondagochtend. Niet zonder meer steeds om een museumstuk te gaan bekijken, maar als een element van de stedelijke identiteit, een stek waar men zich thuisvoelt, een vanzelfsprekend steunpunt van het geheugen van de stedeling. Een plek waar de stadsbewoner zich weer even vertrouwd maakt met de stadscultuur van zijn cultuurstad.

Willem Frijhoff (1993: 12)

Rotterdam had een achterstandspositie wat betreft culturele voorzieningen en kunstaccommodaties. In de wederopbouwperiode lag de nadruk vooral op het economisch herstel en de opbouw van de haven; in de periode van stadsvernieuwing op volkshuisvesting. "Er werden wel grote evenementen georganiseerd in Rotterdam, maar dat betekende twee weken plezier en dan weer vijftig weken werken en thuiszitten"⁹¹. Het imago van Rotterdam als 'werkstad' bleef gedurende lange tijd gehandhaafd. Met het verschijnen van het Binnenstadsplan (1985), dat werd gepresenteerd als laatste ronde van de wederopbouw, veranderden de prioriteiten in het stedelijk beleid. De verfraaiing van de stad kreeg meer aandacht, onder andere door te investeren in de culturele infrastructuur. De stad moest aantrekkelijk worden voor bewoners, bezoekers en bedrijven. Daarnaast was het scheppen van een stedelijke samenhang een belangrijke doelstelling. In het Binnenstadsplan werden daartoe vier ontwikkelingsgebieden aangewezen - Centrumruit, Parkendriehoek, Waterstad en Kop van Zuid - die via stedelijke assen met elkaar verbonden waren (zie paragraaf 6.1).

Niet alleen het ontbreken van voldoende culturele accommodaties en uitgaansvoorzieningen werd als negatief beschouwd, ook de te grote spreiding over het stadscentrum bleek één van de zwakke punten van Rotterdam te zijn (SOR 1987). De nadruk werd dan ook gelegd op concentratie en clustering van dergelijke voorzieningen. Kristallisatiepunt hierbij was en is het uitgebreide en nieuw ingerichte museumpark, met daarin de zogenaamde 'gouden driehoek' met Museum Boymans-van Beuningen, het Nederlands Architectuurinstituut en de Kunsthal. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de planvorming en de inrichting van het

Museumpark, dat ook wel wordt gezien als de 'culturele kroon' op de wederopbouw van Rotterdam.

6.3.1 MUSEUMPARK: PLANVORMING EN INRICHTING

Het hedendaagse Museumpark was ooit een groene vlakte tussen het stadscentrum en de Maas. Het landgoed 'Land van Hoboken' was in het bezit van de heer Van Hoboken die het verkoos in een landelijke omgeving te wonen. Daartoe liet hij rond 1850 Villa Dijkzigt bouwen. Terwijl de stad zich snel uitbreidde naar het westen, bleef het Land van Hoboken vrij van bebouwing: een groene long met weilanden en een klein park, in het zuiden aansluitend op het 19e eeuwse Park aan de Maas dat deels werd ontworpen door Zocher.

De gemeente werd in 1924 eigenaar van de grond en kreeg vanaf dat moment de mogelijkheid om bebouwing te realiseren op het landgoed. In 1926 ontwierp Witteveen daartoe een uitbreidingsplan. De stad groeide in die periode en binnen die context vond Witteveen dat er ook stedelijke plekken moesten zijn waar de stadsbewoners in contact konden staan met de natuur. Het streven was gericht op het tot stand brengen van een verbinding tussen de stadsparken (Gemeente Rotterdam 1989a). Voor het Land van Hoboken ontwierp Witteveen een parkgordel waarin het landgoed werd opgenomen (Wagenaar 1992). Het grootste gedeelte van het gebied werd als park ingericht. Langs de 'parkway' waren er mogelijkheden voor bebouwing. De noordwestelijke hoek van het terrein werd verkocht aan Unilever en was bestemd voor het Unileverkantoor. In het noordoosten van het gebied werd in 1935 de nieuwbouw voor het Museum Boymans gerealiseerd. Het idee van een museum in een park was door Amerikaanse voorbeelden geïnspireerd (Wagenaar 1992: 75).

Na de oorlog werd in het Basisplan van Van Traa voorgesteld het Land van Hoboken om te vormen tot een parkachtig complex, waarin een aantal grote gebouwen met bijzondere bestemming een plaats zou krijgen. Het Dijkzigt Ziekenhuis werd als één van de eerste grote gebouwen, binnen dit Basisplan, gerealiseerd. Het gebied werd vanaf dat moment gekarakteriseerd als wijkpark. In de jaren vijftig en zestig bood het, in die hoedanigheid, plaats aan een aantal grote manifestaties, zoals Ahoy 1950, E '55 en de Floriade in 1960 (zie paragraaf 6.2). In 1965 besloot de minister dat de zevende medische faculteit in Rotterdam gevestigd diende te worden. Op de plaats van de Ahoy- en de Energiehallen uit 1950 en 1955 werd de hoogbouw van de huidige Medische Faculteit van de Erasmus Universiteit gerealiseerd (Gemeente Rotterdam 1989a). In 1979 verwierf de Erasmus Universiteit een tweede perceel in het gebied, aan de Wytemaweg, met het oog op verdere uitbreiding van het universiteitscomplex. Een gedeelte van de grond werd echter in de jaren tachtig door de gemeente van de Erasmus Universiteit terugkocht, toen er behoefte was aan 'groen' in de stad (Gemeente Rotterdam 1989a: 11). Dit verliep niet zonder slag of stoot. In eerste instantie weigerde de Erasmus Universiteit de grond te verkopen, vooral omdat de gemeente op de betreffende locatie sociale woningbouw wilde realiseren in het kader van de stadsvernieuwing. Pas toen zij, in de jaren tachtig, aangaf een (museum)park te willen aanleggen, volgde de verkoop (Wortmann 1993).

In het najaar van 1985 vond er een internationaal ontwerpseminar voor landschapsarchitecten plaats, georganiseerd door de dienst Stadsontwikkeling Rotterdam en de vakgroep Tuin- en landschapsarchitectuur van de Landbouwhogeschool Wageningen. Het studiegebied was het Land van Hoboken, waarin de locatie voor het te ontwikkelen Museumpark was gelegen. Het ontwerpseminar was het eerste evenement in het kader van de manifestatie 'Groen in Rotterdam' (Andela 1985). Tot dan toe was er weinig aandacht besteed aan de buitenruimte

Error! Unknown switch argument.

en stadsparken in Rotterdam. Het Binnenstadsplan (1985) bracht hier verandering in. Een belangrijke ontwikkelingslijn in het 'nieuwe' stedelijke beleid was het versterken van de potenties van groengebieden in de stad. Enerzijds betekende dit het ontwikkelen van culturele en recreatieve mogelijkheden, anderzijds het versterken van de kwaliteit van de groenzones als belangrijk onderdeel van het stedelijk weefsel (Andela 1985). De deelnemers aan het ontwerpseminar kwamen van een aantal Europese opleidingsinstituten, te weten Berlijn, Edinburgh, Venetië en Kopenhagen. Daarnaast waren ambtenaren van de dienst Stadsontwikkeling bij het project betrokken en ook de toenmalige directeur van Museum Boymans-van Beuningen, Wim Crouwel, die in dienst was bij de dienst Gemeentelijke Musea, participeerde. Rekening houdend met de plannen van de gemeente, neergelegd in het Binnenstadsplan 1985, werd een aantal ontwerp-oplossingen gepresenteerd die een eerste aanzet vormden tot de inrichting van het Museumpark. Uiteindelijk kwam echter geen van de ontwerpen in aanmerking voor definitieve realisering daar de gemeentelijke plannen voor het gebied - gedurende de jaren tachtig - veranderden.

Gevecht om de ruimte

In 1985 werd bij de dienst Stadsontwikkeling gestart met het opstellen van een stedenbouwkundig plan voor het gebied. In 1986 moest dit resulteren in een bestemmingsplan Dijkzigt. Hiervoor waren twee aanleidingen: de ontwikkeling van het Museumpark, zoals in het Binnenstadsplan 1985 was weergegeven, alsmede de bouwplannen van het Academisch Ziekenhuis Rotterdam (AZR) voor nieuwbouw van het Sophia Kinderziekenhuis (SKZ). Er was haast geboden met het opstellen van het bestemmingsplan daar de eerste paal van de nieuwbouw voor het SKZ was gepland in oktober 1987.

Vooraf met het oog op de wens tot realisering van een evenementenplein in het Museumpark was afstemming met het SKZ gewenst. Het AZR - het Sophia Kinderziekenhuis en het Dijkzigt Ziekenhuis - protesteerde al sinds 1981 tegen de komst van een dergelijk manifestatieterrein in de directe nabijheid van het toekomstige SKZ. In die jaren was de gemeente voornemens een dergelijke voorziening voor kermissen en circussen aan de Jungkindstraat te lokaliseren. Dat voornemen was inmiddels van de baan, maar in het voorontwerp-Bestemmingsplan Dijkzigt van 1988 bleek de gemeente alsnog een evenemententerrein te willen realiseren, ditmaal in het Museumpark en direct grenzend aan het SKZ. Het bestuur van het AZR protesteerde opnieuw: zij vonden het onverantwoord een dergelijke voorziening in de nabijheid van zieke kinderen te ontwikkelen⁹². De protesten vonden bij de gemeente weinig gehoor en de bezwaren werden niet gedeeld. Het gemeentebestuur was van mening dat het bestuur van het SKZ er rekening mee diende te houden dat het Dijkzigt-gebied in het centrum van de grootste agglomeratie van Nederland ligt en dat een intensief gebruik van de grond hierdoor voor de hand ligt⁹³. Het college van B&W vond het dan ook vanzelfsprekend dat het AZR rekening zou houden met dit gegeven en maatregelen zou treffen in het nieuwbouwprogramma van het SKZ, bijvoorbeeld door het plaatsen van dubbelglas. Daarnaast zou het manifestatieterrein veel beperkter in omvang worden dan de bedoeling was in 1981 daar het enkel voor culturele manifestaties gebruikt zou worden. Belanghebbenden van de culturele instellingen in het Museumpark - met name de directeur van Museum Boymans-van Beuningen - bleken echter ook niet onverdeeld positief te staan tegenover kermissen rondom de instituten in het park⁹⁴. Volgens de wethouder Kunstzaken, Linthorst, was het echter de bedoeling "culturele evenementen van een beschaafd niveau, met minimaal versterkte muziek, zoals het jaarlijks terugkerende Teatro Fantastico, op het terrein toe te laten"⁹⁵.

De aanhoudende ergernis van het AZR kwam mede voort uit het feit dat ze in 1987 een gedeelte van het bouwterrein had moeten afstaan aan de gemeente en haar bouwplannen volledig had moeten herzien in verband met de toenmalige plannen van de gemeente om het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) naast Museum Boymans-van Beuningen te vestigen⁹⁶. Later kwam het NAi echter op een geheel andere plaats. Uiteindelijk werd de nieuwbouw van het SKZ door de gemeente tot een bepaalde grens 'terug gedrukt' en werd er geen uitbreiding toegestaan in het open (museum)park. Na veel overleg werd besloten de wateras als strikte scheidslijn tussen het Museumpark en het Ziekenhuis te hanteren. De bloedbank van het SKZ is echter steeds meer opgeschoven in de richting van het NAi. Volgens één van de gemeentelijke ontwerpers is dit gegeven nu de enige "zichtbare getuige van de spanning die er is geweest". Hij spreekt in dit verband van een "gebouwde spanning"⁹⁷.

Stedenstrijd om het Nederlands Architectuurinstituut

Over de vestiging van het eerdergenoemde Nederlands Architectuurinstituut (NAi) in het Museumpark heeft gedurende lange tijd onzekerheid bestaan. Tot 1988 kende Nederland geen landelijk centrum voor architectuur en stedenbouw. Wel werd er al gedurende een eeuw discussie gevoerd over de eventuele taken van een dergelijk instituut en werden er aanzetten gegeven om tot de oprichting ervan te komen. In de jaren tachtig werd de ideeënvorming intensiever (Duivesteyn et al. 1993). De Stichting Wonen, de Stichting Architectuur Museum (SAM) en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB) besloten hun krachten te bundelen en op te gaan in het Nederlands Instituut voor Architectuur en Stedenbouw⁹⁸. Deze samenvoeging werd mogelijk gemaakt door de toezegging van structurele financiële steun door de Nederlandse regering. Het NAi zou een particuliere stichting worden die 'met gouden koorden' gebonden was aan de nationale overheid (Brouwers 1993). Zonder de subsidie van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid & Cultuur (WVC) en het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening & Milieu (VROM) zou de oprichting van het NAi niet mogelijk zijn geweest.

Niet alleen door inhoudelijke en financiële overwegingen was de oprichting van het instituut opmerkelijk, maar ook vanuit een geheel andere optiek. De rijksoverheid zou gaan bepalen waar het instituut gevestigd diende te worden. De steden Rotterdam en Amsterdam hoopten beiden op vestiging en waren een tijdlang in een hevige 'stedenstrijd' verwickeld. Van oudsher zijn de steden concurrenten en een bekende uitspraak "in Rotterdam wordt het geld verdiend en in Amsterdam wordt het uitgegeven" werd in dit kader veelvuldig gebruikt om aan te geven welke stad het NAi zou moeten toekomen. Bovendien waren de drie samenwerkende organisaties - Stichting Wonen, SAM en het NDB - al jaren in Amsterdam gevestigd; bij deze instellingen was men dan ook in de veronderstelling dat het NAi in Amsterdam een plek zou krijgen. De Beurs van Berlage, aangeboden door de gemeente Amsterdam, gold als meest geschikte plek voor huisvesting van het NAi-in-wording. Nadat in 1983 van regeringszijde het voornemen was aangekondigd om een architectuurmuseum te realiseren, kwam het zogenaamde vijf-partijen overleg tot stand. Hierin hadden de drie genoemde organisaties en vertegenwoordigers van de ministeries VROM en WVC zitting (De Graaf 1985). Het hele jaar vonden er bijeenkomsten plaats en het overleg werd beëindigd met de Witte Nota, waarin het beoogde functioneren van het nieuwe instituut werd weergegeven⁹⁹. Bovendien werden de ministers geadviseerd het NAi te vestigen in de Beurs van Berlage in Amsterdam.

Inmiddels had het gemeentebestuur van Rotterdam het gebouw van de voormalige bibliotheek aangewezen als mogelijke locatie voor het NAi, met het dringende verzoek Rotterdam als

Error! Unknown switch argument.

vestigingsplaats aan te wijzen. Eén van de overwegingen daarbij was de vermeende achterstelling van Rotterdam bij de verdeling van de rijks gelden voor cultuur (Brouwers 1993). Op dat moment waren alle musea in Rotterdam gemeentelijke instellingen en investeerde de gemeente zelf veel geld in het creëren van een levendig cultureel klimaat, waarin de accenten vooral werden gelegd op de toegepaste kunsten, zoals fotografie en architectuur. De vestiging van het NAI in Rotterdam zou hier goed bij aansluiten en de ontwikkelingen stimuleren. Als geste liet Rotterdam een verbouwingsplan ontwerpen door architect Rem Koolhaas.

Eind 1984 wees minister Brinkman (WVC) uiteindelijk Rotterdam aan als vestigingsplaats voor het NAI. Het spreiden van de rijksuitgaven was een belangrijk argument voor deze keuze: Rotterdam kreeg 7,1 miljoen per jaar, terwijl Amsterdam 89,9 miljoen ontving (Van Dijk 1985). De gelijkmatige spreiding van de rijksuitgaven op het terrein van de cultuur woog voor de minister blijkbaar zwaarder dan de voordelen die - ook in zijn ogen - de keuze voor Amsterdam zou bieden (De Graaf 1985). In feite was er sprake van een vermenging van cultuurpolitiek en ruimtelijk beleid: de rijksoverheid wees een culturele instelling toe vanuit een ruimtelijke spreidingsgedachte.

Vanuit het NAI bestond er veel weerstand om naar Rotterdam te vertrekken. Ook de leden van de vaste kamercommissie voor cultuur reageerden verrast op de uitspraak van de minister. Het bestuur van de Stichting Wonen besloot niet verder deel te nemen aan de voorbereiding van het nieuwe instituut. De Stichting Architectuur Museum deed een aantal maanden later hetzelfde en ook het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst was ongelukkig met de keuze voor Rotterdam (De Graaf 1985). Vestiging van het NAI in de voormalige bibliotheek van Rotterdam werd bovendien als negatief beschouwd door de slechte ligging van dit pand en de gevolgen ervan voor de bezoekersaantallen. Brinkman werd door deze ontwikkelingen in een lastig parket gebracht, daar de subsidies van de afzonderlijke organisaties deel moesten uitmaken van de totale subsidie van het NAI. In 1986 bleek, na een aantal bemiddelingspogingen, dat de instellingen alleen akkoord wilden gaan met de vestiging van het NAI in Rotterdam indien er een nieuw gebouw gerealiseerd zou worden in de buurt van het Museum Boymans-van Beuningen (Brouwers 1993). De verantwoordelijke ministers gingen akkoord met dit voorstel.

In Rotterdam werd in januari 1987 het planteam Museumpark¹⁰⁰ in het leven geroepen om de meest essentiële initiatieven op gemeentegrond - de herinrichting c.q. ontwikkeling van het Museumpark en een evenementenplein - te coördineren. Ook dit 'team' was van mening dat het NAI gevestigd moest worden in het Museumpark en niet daarbuiten. Aldus werd besloten: het gemeentebestuur stelde de grond in het Museumpark beschikbaar voor het symbolische bedrag van f 1,-.

6.3.2 MUSEUMPARK: CLUSTERING VAN MUSEALE INSTELLINGEN

Het voorstel van de gemeente om het Land van Hoboken tot Museumpark om te vormen was geen nieuw idee. In feite borduurde het voort op plannen die na de aankoop van het landgoed in 1924 waren opgesteld. Al in die tijd werd besloten het landgoed 'groen' te houden en het te bestemmen als Museumpark (Schwartz 1994). De komst van het Museum Boymans in 1935 was in dit kader een eerste aanzet.

Volkspark voor cultuur

In de jaren zeventig deed het idee voor concentratie van museale instellingen in een parkachtige omgeving opnieuw haar intrede. Het concept van een Museumkwartier werd

geïntroduceerd door de toenmalige directeur van de Rotterdamse Kunststichting (RKS), Van der Staay. Vanuit de opdracht 'het culturele geweten' van de stad te zijn voelde Van der Staay zich geïnspireerd een visie te geven op de toekomstige culturele ontwikkelingen in het algemeen (Gemeente Rotterdam 1977a: 22). Hij kwam, zoals eerder is vermeld in paragraaf 6.2, onder meer met ideeën voor internationale festivals - waaronder het Filmfestival en Poetry International - buitenlandse excursies en de bouw van een nieuwe schouwburg. In het bijzonder liet hij zijn gedachten gaan over de ontwikkeling van een museumkwartier en het daarmee gepaard gaande nieuwbouwprogramma van museale accommodaties. Van der Staay verwoordde zijn gedachten over de toekomst van de Rotterdamse musea in de nota 'Een nieuwe blik op de museumkwestie' (1974) en werkte dit later uit in 'Het nieuwe museum' (1976). Van der Staay zocht naar een andere vorm en inhoud van het museum en hij legde de nadruk op een verschuiving van accenten in de richting van een thematische aanpak. Hiermee zouden musea voor grote groepen toegankelijk worden. Hij liet zich bij de ideeënvorming leiden door drie tendensen die hij als bepalend zag voor de maatschappelijke context van die tijd: de ontwikkeling van de massacultuur, de ontwikkeling van de technologie en de ontwikkeling van de zogenaamde 'kunst zonder status'. Vanuit de visie van het publiek typeerde hij een aantal musea van de toekomst¹⁰¹, waarbij de educatieve functie van musea als uitgangspunt diende. Een museumconcept als Van der Staay voor ogen had, vereiste een andersoortige ruimte en situatie die zijn aangepast aan de gewenste functie. "Een dergelijk museum zal een verblijf van bijvoorbeeld een dag of meerdere dagen achtereen aantrekkelijk moeten maken en dat vereist een aangename plaats", aldus Van der Staay (1974: 4). Al in 1974 stelde hij voor om het park aan de rivier, tussen Museum Boymans-van Beuningen en de Euromast, te transformeren. In het park zouden naast museale paviljoens eveneens restaurants, recreatieve plekken, crèches en overnachtingsgelegenheden aanwezig moeten zijn. Het museumbezoek zou moeten passen in het patroon van dagrecreatie en zou moeten kunnen concurreren met bijvoorbeeld de Keukenhof; naast museumbezoek zouden ook andere recreatieve mogelijkheden uitgebuit moeten kunnen worden (Gemeente Rotterdam 1977a). De musea zouden gegroepeerd moeten worden in een zogenaamd museumpark, met het 'volkspark voor cultuur' als één van de concepten. Tijdelijke manifestaties, zoals Rotterdam Ahoy en E '55, dienden hierbij als voorbeeld (Van der Staay 1976). Het museumkwartier zou gerealiseerd moeten worden rondom een 'cultuuras', om te verhinderen dat de bezoeker na een vluchtig museumbezoek linea recta naar het station en weer naar huis zou gaan. Om deze ideeën te realiseren, wilde Van der Staay zich in binnen- en buitenland laten inspireren. Het huidige Museumpark kan gezien worden als een uitvloeisel van zijn plannen.

Om bovengenoemde plannen te onderzoeken, stelde Wethouder Riezenkamp, die evenals Van der Staay veel aandacht had voor de aspecten massacultuur en -educatie, in 1976 de Stuurgroep Museumbeleid in. Dit resulteerde in 1977 in het Museumplan Rotterdam. De Stuurgroep schreef: "Wij zien de musea ook als onderdeel van de recreatie. De recreatie ondersteunt de educatie en omgekeerd. Hiervoor is het nodig dat de vorm van de cultuur-overdracht goed past in het recreatieve patroon. Men dient in de tijd afwisseling van inspanning en ontspanning op het juiste moment te garanderen (...) ruimtelijk zal men op één locatie recreatieve en educatief-culturele elementen aan elkaar moeten verbinden" (Gemeente Rotterdam 1977a: 62). Vooral het Museum Kröller-Müller diende als voorbeeld voor de wijze waarop musea grote trekpleisters voor recreatie kunnen zijn en meer bieden dan enkel het museale. "De aanwezigheid van óf een levendige binnenstad (Amsterdam) óf een park (Hoge Veluwe) optimaliseert het museumbezoek", aldus de Stuurgroep (Gemeente Rotterdam

Error! Unknown switch argument.

1977a: 50).

De museumplannen in de jaren zeventig stoelden, kortom, op de gedachte dat musea zich zouden overgeven aan de massa-educatie en het idee dat musea voor een breed publiek toegankelijk zouden moeten zijn. Musea werden in dit kader vooral gezien als recreatieve en educatieve centra. Deze visie werd echter niet door iedereen gedeeld. Critici, waaronder menig museumdirecteur, vonden dat kunstwerken in de musea niet dienstbaar mochten worden gemaakt aan recreatie. Kunst en cultuur werden in die tijd dan wel gezien als middel om de culturele ontwikkeling en ontplooiing van brede lagen van de bevolking te stimuleren (vgl. paragraaf 6.2), maar volgens critici moest kunst daarbij een waarde op zichzelf zijn en het uitgangspunt blijven vormen.

In 1978 verscheen een vervolgnota van de Stuurgroep Museumbeleid waarin een aantal wijzigingen werd voorgesteld. De koerswijziging was onder meer het gevolg van de benoeming van twee nieuwe directeuren van gemeentelijke musea. Over de ruimtelijke concentratie van musea in een 'volkspark voor cultuur' liepen de meningen nogal uiteen. De meerderheid van de Stuurgroep pleitte voor deconcentratie van musea om zo de individuele instellingen ruimte te bieden een eigen identiteit te creëren, dan wel veilig te stellen. Zij meende “dat een aanbod op maatschappelijke kruispunten zowel in de stedelijke als in de parkachtige samenleving een aantrekkelijker en gevarieerder aanbod aan het publiek betekent dan een cultureel getto, waar dan ook gesitueerd” (Gemeente Rotterdam 1978b: 57). De wensen ten aanzien van een 'volkspark voor cultuur' werden subtieler geformuleerd en afgezwakt en het merendeel van de museumplannen van Van der Staay verdween uiteindelijk in de archieven. Het grootste gedeelte van het gebied bleef ongebruikt en alleen in de zomer vonden er zo nu en dan culturele manifestaties plaats (Schwartz 1994: 5).

Eind jaren tachtig, toen andere accenten het cultuurbeleid kleurden, werd een aantal ideeën van destijds alsnog gerealiseerd.

Het hedendaagse Museumpark

Aan de ontwikkeling van het Museumpark is, met andere woorden, een langdurige gedachtevorming en planproces vooraf gegaan. Halverwege de jaren tachtig werden de plannen opnieuw actueel.

De gemeente speelde hierbij een belangrijke rol. Er was sprake van een verregaande gemeentelijke bemoeienis bij de ontwikkeling en realisering van het park wat betreft de vorm en verkaveling ervan. Bakker, directeur van de dienst Stadsontwikkeling, stelde in 1988 voor om, in plaats van gemeentelijke ontwerpers, Rem Koolhaas van het Office for Metropolitan Architecture (OMA) voor het parkontwerp te vragen. Het bureau van Koolhaas was gevestigd in de havenstad maar had tot die tijd nog nooit een groot project in de stad gerealiseerd. Voor het ontwerp van het Museumpark werkte Koolhaas samen met de in 1991 overleden Franse landschapsarchitect Yves Brunier¹⁰². Bij de herinrichting van het museumpark luidde de opdracht om enerzijds de musea ruimtelijk met elkaar te verbinden en anderzijds het park door de vorm een bijzondere betekenis te geven, niet alleen voor de stad zelf maar ook over de grenzen van de gemeente (Bron: Schwartz 1994). Bij de ontwikkeling van het park zelf diende vooral Parc La Villette in Parijs als voorbeeld, alhoewel de ruimtelijke schaal van dat project van een geheel andere orde was. Wat betreft de concentratie van museale instellingen werd onder meer gekeken naar de ontwikkelingen rondom de Museumsufer in Frankfurt am Main. In 1991 werd begonnen met de aanleg van het Museumpark zoals het nu bestaat. Het 'kunstmatige' park heeft de vorm van een rechthoek en wordt door een aantal gebouwen afgebakend. Aan de noordzijde door het NAI, aan de oostzijde door de rozentuin van

Museum Boymans-van Beuningen, aan de zuidzijde door de Kunsthal en het Natuurmuseum en aan de westzijde door de wateras als buffer tussen de medische en recreatieve-culturele voorzieningen.

Het Museumpark is opgebouwd uit drie zones. De middelste is een asfaltvlakte en doet dienst als evenemententerrein. Het ligt, iets verhoogd, als een soort podium in het park. Daarnaast zijn er twee parkachtige zones, waarvan er één een stedelijk karakter heeft en de ander een landschappelijk. Het stedelijke gedeelte markeert de overgang tussen de stad en het park. Hier staan appelbomen in een symmetrisch patroon op een grond van witte schelpen. Door middel van een as tussen de Kunsthal (Westzeedijk) en het NAI (Rochussenstraat) zijn de drie zones met elkaar verbonden. Het landschappelijk gedeelte heeft de uitstraling van een romantische tuin. De bezoeker wordt door een gebied met water en bloemen via een brug naar de Kunsthal geleid.

Museumpark Rotterdam

In het park zijn vijf instellingen gevestigd, te weten Museum Boymans-van Beuningen, het Nederlands Architectuurinstituut, de Kunsthal, het Natuurmuseum en het Chabotmuseum. De eerste drie vormen de zogenaamde culturele driehoek. De projecten zijn allen afkomstig van gerenommeerde Nederlandse architecten. OMA tekende voor de Kunsthal, Jo Coenen voor het NAI, Mecanoo verzorgde de uitbreiding van het Natuurmuseum, de bouw van het Parkhotel en een complex kantoren en appartementen aan de rand van het Museumpark. Hubert-Jan Henket tenslotte, ontwierp het nieuwe paviljoen voor Museum Boymans-van Beuningen. Wat betreft het parkontwerp, de Kunsthal en de uitbreiding van het Natuurmuseum en Museum Boymans-van Beuningen had de gemeente directe invloed op de architectenkeuze (Wortmann 1993). Vanuit het kunstenveld was er in eerste instantie een voorkeur om de culturele voorzieningen dicht bij elkaar te situeren om zo een optimale wisselwerking te creëren¹⁰³. Uiteindelijk koos het planteam Museumpark echter voor spreiding van de voorzieningen in een parkachtige omgeving. Een argument dat hierbij een rol speelde was het feit dat men niet dezelfde fout wilde maken als in Amsterdam, waar de culturele voorzieningen (musea) met de achterkant naar het Museumplein staan. Hierna wordt kort ingegaan op de onafhankelijke instellingen in het Museumpark Rotterdam.

Museum Boymans-van Beuningen. Museum Boymans is in 1849 door particulier initiatief tot stand gekomen. De collectie van het museum bestond voornamelijk uit het legaat van F.J.O. Boymans, een verzamelaar van kunst en werd onder de naam Museum Boymans tentoongesteld in het Schielandhuis (Schwartz 1994). In 1864 brandde dit pand geheel af en ging een deel van de verzameling verloren. Het Schielandhuis werd weer opgebouwd, maar tot 1910 leidde het museum een vrij onbeduidend bestaan (Severens 1995: 26). De collectie werd nauwelijks uitgebreid: de gemeente achtte kunst en cultuur geen overheidszaak en het museum kreeg dan ook geen aankoopbudget. Tussen de beide wereldoorlogen begon de grote opgang van Museum Boymans. Schenkingen van burgers, waaronder D.G. van Beuningen, A.J.M. Goudriaan en F. Koenings, waren daarbij van doorslaggevende betekenis. Het Schielandhuis bleek een te kleine behuizing en al vanaf 1925 werden er plannen gemaakt voor een nieuw onderkomen. Uit het legaat van een kunstverzamelaar kwam geld beschikbaar

Error! Unknown switch argument.

voor de bouw van een nieuw museum dat in 1935 - door architect Adriaan van der Steur - werd gerealiseerd op het Land van Hoboken (zie hoofdstuk 2). De nieuwe ruimte trok nieuwe collecties aan en ook na de oorlog bleven velen het museum schenkingen doen. De huidige naam van het Museum Boymans-van Beuningen komt voort uit de aankoop van de collectie van D.G. van Beuningen in 1958. Sinds de opening van het gebouw in 1935 zijn twee vleugels aan het museum toegevoegd. Van groot belang voor de ontwikkeling van het museum was de bouw van een nieuwe vleugel in 1972 door Alexander Bodon (Schwartz 1994). De uitbreiding was vooral bedoeld voor de afdeling moderne kunst en tentoonstellingsactiviteiten. In 1991 ontwierp Bodon bovendien een nieuw entrepaviljoen met een boekhandel en een restaurant. Een tweede uitbouw werd eveneens in 1991 gerealiseerd. Het betreft de vleugel die is toegevoegd aan de parkzijde en is ontworpen door architect Hubert-Jan Henket. Een schenking aan het museum door het echtpaar Van Beuningen-de Vriese vormde de directe aanleiding voor de bouw van dit paviljoen, dat naar het echtpaar is genoemd. Aan de overdracht van de ruim 10.000 gebruiksvoorwerpen verbonden zij de voorwaarde dat deze collectie permanent tentoongesteld moest worden, zo nodig in nieuwbouw (Schwartz 1994: 34). De realisatie van dit nieuwe gedeelte had echter heel wat voeten in de aarde omdat er nauwelijks uitbreidingsmogelijkheden waren. Uiteindelijk is het terras van het restaurant en een deel van de museumtuin opgeofferd voor deze aanbouw.

Nederlands Architectuurinstituut. Op het moment dat het definitief duidelijk werd dat het NAI in het Museumpark in Rotterdam gevestigd ging worden, stond de regering voor een volgende taak: een gebouw laten ontwerpen. In 1986 stelden de ministers Brinkman (WVC) en Nijpels (VROM) daartoe een stuurgroep samen, waarin naast de drie fuserende instellingen, de Rijksbouwmeester en vertegenwoordigers van de twee betrokken ministeries zitting hadden. Er werd besloten een meervoudige opdracht uit te schrijven voor het ontwerp van het gebouw. Van tevoren was bekend welke zes architecten ¹⁰⁴ werden uitgenodigd; minister Brinkman was bereid subsidie te verstrekken voor de opdracht (Brouwers 1993: 77). Anders dan bij een prijsvraag ten behoeve van een ontwerp was er bij deze meervoudige opdracht geen jury die de winnaar zou aanwijzen maar maakte de opdrachtgever - in dit geval het bestuur van het NAI ¹⁰⁵ - zélf de keuze. Wel werd er een beoordelingscommissie in het leven geroepen om de opdrachtgever te adviseren en de meervoudige opdracht te begeleiden ¹⁰⁶. Het gebouw diende de culturele en praktische betekenis van de architectuur te weerspiegelen en een bijdrage te leveren aan een attractief stedelijk milieu (NAI 1988: 3). Eind 1988 ontving de opdrachtgever, het NAI, een niet-openbaar rapport van de beoordelingscommissie, de raadgevingen van de stuurgroep en tal van adviezen van andere instellingen en instanties zoals de Rijksgebouwendienst, de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam en individuele medewerkers van het instituut. Daarnaast verschenen er tal van artikelen en krantenberichten over de zes ontwerpen. Over het algemeen was het ontwerp van Rem Koolhaas favoriet. Zo ook bij de gemeente Rotterdam: de directeur van de dienst Stadsontwikkeling prees Koolhaas' ontwerp en verzocht het bestuur van het NAI dit oordeel in hun overwegingen mee te nemen. Tot verrassing van velen werd echter aan Jo Coenen de opdracht verleend. Het was een publiek geheim dat de directeur van het NAI (Duivesteijn) gekozen had voor dit ontwerp en dat het bestuur van het NAI hem volgde. De gemeente Rotterdam werd 'overruled', maar accepteerde de keuze om Jo Coenen aan te wijzen als architect. In 1993 werd het NAI in het Museumpark geopend. Het gebouw bestaat uit vier gedeelten met ieder een eigen functie, een ander uiterlijk en van andere materialen

Error! Unknown switch argument.

vervaardigd (Schwartz 1994). Boven de entreehal, foyer en het auditorium - die zijn uitgevoerd in glas - zijn de kantoren en de bibliotheek gevestigd. Het tentoonstellingsgebouw ligt in een gemetseld pand. Het archief en de collecties liggen opgeslagen in het gebogen gedeelte - door Coenen 'de banaan' genoemd - dat is uitgevoerd in staalplaat. Dit gedeelte staat op palen en daaronder bevindt zich een arcade -'s avonds beschenen door gekleurd licht, een kunstwerk van Peter Struycken- die toegang geeft tot het complex (Coenen 1993). In de vijver aan de Museumpark-zijde staat een sculptuur van Auke de Vries.

KunstHAL. De Kunsthal is een tentoonstellingsgebouw zonder een eigen collectie en wordt ook wel een 'cultuursupermarkt' genoemd (Schwartz 1994: 43). In Nederland was de Rotterdamse Kunsthal de eerste, maar steden als Milaan, Frankfurt en Parijs beschikken al jarenlang over een dergelijke faciliteit. Het idee van een kunsthal was oorspronkelijk afkomstig uit Duitsland waar in steden als Keulen, Düsseldorf, München en Hamburg al aan het begin van deze eeuw kunsthallen werden gerealiseerd ¹⁰⁷. Het was de bedoeling een nationale Kunsthal in Rotterdam te bouwen. Ondanks het feit dat het ministerie van WVC niet tot financiering bereid bleek, besloot de gemeente toch tot de bouw van deze voorziening (Schwartz 1994). Het idee om een Kunsthal te realiseren, leefde al geruime tijd bij de commissie Kunstzaken in Rotterdam. In de Randstad bestond er, behalve in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, geen enkele accommodatie waar rondreizende tentoonstellingen een plek konden vinden. Vooral het idee dat een stad met een Kunsthal internationaal een goede indruk zou maken, sprak het gemeentebestuur aan (Schwartz 1994: 48). Rem Koolhaas (OMA) kreeg de opdracht voor het ontwerp van de Kunsthal. Het gebouw moest onderdak bieden aan verschillende typen tentoonstellingen en in een poging de stad naar de rivier te krijgen ¹⁰⁸ moest zij fungeren als 'poortgebouw' tussen het park en de rivier (Schwartz 1994: 49).

In eerste instantie zag de kunstensector - met name de toenmalige directeur van Museum Boymans-van Beuningen - de Kunsthal voornamelijk als een uitbreiding van het museum dat al jaren met ruimteproblemen kampte. Ook de gemeente zag de Kunsthal aanvankelijk vooral als tentoonstellingsruimte voor het museum. De directie van het museum wilde echter alleen in de plannen meegaan als zij ook gedurende een grote tentoonstelling de Kunsthal kon exploiteren. Wethouder Kunstzaken, Linthorst, besloot Van Krimpen aan te wijzen als ad-interim directeur van de Kunsthal gedurende de bouwperiode. Toen deze echter als directeur aanbleef, verdwenen de plannen om de hal beschikbaar te stellen aan Museum Boymans-van Beuningen van tafel ¹⁰⁹. Desondanks wordt er inmiddels wel structureel samengewerkt tussen beide instituten en versterken ze elkaar waar nodig. Het museum maakt echter nauwelijks gebruik van de Kunsthal. Volgens de ad-interim directeur van Museum Boymans-van Beuningen, Ter Molen, worden "(...) grote tentoonstellingen liever in het eigen gebouw gehouden, omdat dit naamsbekendheid betekent en vaak een terugkerend publiek" ¹¹⁰. Volgens Van Krimpen dwong de politiek de samenwerking met Museum Boymans-van Beuningen af: het structureel toegekende subsidiebedrag voor de Kunsthal hing af van de bereidheid tot samenwerking. Het jaarlijks tentoonstellen van moderne kunst uit het museum is onderdeel van deze samenwerkingsovereenkomst ¹¹¹. De 'Pop-art' tentoonstelling in 1995 is een illustratie daarvan.

De Kunsthal ziet zich gesteld voor de opdracht een breed publiek met kunst in aanraking te brengen en de tentoonstellingen variëren dan ook van beeldende kunst en fotografie tot geheel andere publiekstrekkers, zoals 'de geschiedenis van Feyenoord' en de 'compacte Auto' (Schwartz 1994).

Error! Unknown switch argument.

Natuurmuseum. Het Natuur Historisch Museum Rotterdam bestaat sinds 1927 en was op verschillende locaties in de stad gevestigd. In 1987 betrok het museum Villa Dijkzigt, het vroegere verblijf van de heer Van Hoboken, ooit het enige gebouw in het Museumpark. In 1988 is de naam van het museum veranderd in Natuurmuseum Rotterdam. Na een aantal verbouwingen werd aan het einde van de jaren tachtig besloten het museum uit te breiden. Het architectenbureau Mecanoo ontwierp een nieuw paviljoen dat in 1995 is opgeleverd.

Chabotmuseum. Dit museum bestaat sinds 1993 en is ontstaan uit particulier initiatief. Het museum is gevestigd in een bestaande villa van G.W. Baas en L. Stokla uit 1938, en is een typisch voorbeeld van het Nieuwe Bouwen. De collectie bestaat uit het werk van de Rotterdamse kunstenaar Hendrik Chabot.

Tabel 6.3 Instellingen in het Museumpark Rotterdam

	Museumpark	Kunsthall	NAi	Natuur museum	Chabot museum	Paviljoen Van Beuningen
<i>Architect</i>	Rem Koolhaas-OMA i.s.m. Y. Brunier	Rem Koolhaas-OMA i.s.m. F. Hoshino	Jo Coenen	Mecanoo ¹	Bronder ² & Schott	Hubert-Jan Henket
<i>Opdrachtgever</i>	Gemeente Rotterdam	Gemeente Rotterdam	NAi	OBR ⁵ , Gemeente Rotterdam	C. en R. Grootveld	Gemeente Rotterdam
<i>Financier</i>	Gemeente Rotterdam	Gemeente Rotterdam WVC	VROM, WVC en EZ Gemeente Rotterdam Sponsors	Gemeente Rotterdam Provincie Z-H	Grootveld Sponsors	Gemeente Rotterdam WVC Bouwfonds Nederlandse Gemeenten Stichting Cultuurfonds
<i>Ontwerp</i>	1988	1988-1989	1988-1991	1993	1991	1988
<i>Oplevering</i>	1994	1992	1993	1995	1993	1991
<i>Totale oppervlakte</i>	4,8 ha.	5216 m ²	8000 m ²	2250 m ²	375 m ²	1000 m ²
<i>Tentoonstellingsoppervlakte</i>	-	2900 m ²	2860 m ²	800 m ² ⁴	237 m ²	500 m ²
<i>Bouw- en aanlegkosten</i>	9 miljoen	32 miljoen	31,8 miljoen	5 miljoen	1,5 miljoen ³	5,3 miljoen
	¹ Renovatie- en nieuwbouwarchitect		³ Renovatiekosten		⁵ Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam (OBR)	
	² Renovatie-architect		⁴ Waarvan 265 m ² in het nieuwe paviljoen			

Bron: o.a. Schwartz (1994)

Error! Unknown switch argument.

6.3.3 MUSEUMPARK: BINDING EN MEERWAARDE?

Door de ruimtelijke clustering van de culturele instellingen in het Museumpark werd en wordt het gebied door de gemeente als architectonische en stedenbouwkundige eenheid beschouwd. Verondersteld werd dat de clustering en concentratie voordelen bieden voor achtereenvolgens de bezoekers van de instellingen, de functionele en inhoudelijke samenwerking tussen de verschillende aanbieders (instellingen) en de stedenbouwkundige condities van het gebied. Deze factoren werden door de gemeente ook wel gebruikt als legitimering voor de realisering van het Museumpark. Alhoewel de instituten een eigen identiteit hebben, werd een onderlinge samenwerking door de gemeente als zeer wenselijk gezien.

Op de kwaliteiten van het Museumpark als openbare ruimte is nogal wat kritiek; het Museumpark wordt door de directeur van de Kunsthal als een 'tekentafel-park' omschreven. "Aanvankelijk was iedereen enthousiast over de plannen van Koolhaas, maar de plannen zijn in de uitvoering blijven steken. Er staan te weinig planten en bloeiende bloemen en veel 'versieringen' in het park waren na een week al verdwenen en pronken nu in particuliere tuintjes"¹¹². De dienst Stadsontwikkeling is ontevreden over het onderhoud en de uiteindelijke inrichting en afwerking van de openbare ruimte in het park¹¹³. Daarnaast ligt het culturele podium in het park, een grote asfaltvlakte, er het grootste deel van het jaar verlaten bij. Vooral 's avonds wordt het gebied als onherbergzaam ervaren. Door sommigen wordt gepleit voor een permanente invulling van dit gedeelte, bijvoorbeeld in de vorm van een terras of café.

Het gebied ligt erg geïsoleerd: aan vier zijden heeft het Museumpark 'harde' grenzen (Wortmann 1993). De Westzeedijk, een drukke weg waarlangs de Kunsthal, als poort van het Museumpark, is gevestigd wordt beschouwd als fysieke barrière tussen het Museumpark en het Park aan de Maas. Daarnaast sluit het Museumpark niet goed aan op de Westersingel, die door de gemeente in het Binnenstadsplan 1985 werd aangemerkt als 'culturele as'. Voor wat betreft de bereikbaarheid van de museumconcentratie wordt jaloers naar het nieuwe Groninger Museum gekeken. In Groningen ontstond door de bouw van het museum in het Verbindingskanaal een optimale verbinding tussen twee stadsgebieden, in dit geval het Centraal Station en de oude stad¹¹⁴.

De instellingen: Stichting Museumpark

Wat betreft de inhoudelijke samenwerking tussen de instellingen is in 1993 een samenwerkingsverband opgericht: Stichting Museumpark. In deze stichting hebben de directeurs van de vijf instellingen zitting. Incidenteel worden de vergaderingen bijgewoond door de directeur van de Rotterdamse Kunststichting en door een afgevaardigde van de dienst Gemeentewerken, die verantwoordelijk is voor het onderhoud van het Museumpark. Wanneer er festiviteiten in het Museumpark worden georganiseerd, neemt ook de directeur van de Stichting Festivals Rotterdam, Moerman, deel aan het overleg. Doelstellingen van de Stichting Museumpark zijn het inhoudelijke beheer van het park - de opzet en uitvoering van de programmering van culturele manifestaties - en de afstemming van de inhoudelijke programma's van de verschillende instellingen.

In de afgelopen jaren is het culturele podium in het Museumpark gebruikt voor de opening van het culturele seizoen, de zogenaamde uitgaansmarkt. In 1995 was het TheaterPARK Hoboken een belangrijke manifestatie. Ondanks het feit dat het één van de doelstellingen van de stichting is, hebben de instellingen zelf weinig invloed op de inhoudelijke programmering van de buiten-festiviteiten, daar financiële mogelijkheden om evenementen te organiseren ontbreken. Het Museumpark wordt beheerd door de dienst Gemeentewerken en organisatoren

van festivals kunnen daar een aanvraag indienen om een bepaald evenement in het park plaats te laten vinden. Dit resulteert volgens de directeuren van de musea in het park te vaak in 'food & fun'-festiviteiten, die totaal niet aansluiten bij de programmering van de afzonderlijke instellingen ¹¹⁵. Culturele manifestaties worden daarentegen als zeer positief ervaren. Inmiddels ziet de directeur van de Kunsthal liever helemaal geen manifestaties meer in het park want “dat staat maar voor de deur en dat staat maar in de weg, terwijl de Kunsthal toch al niet optimaal bereikbaar is” ¹¹⁶.

De Stichting Museumpark heeft tot nu toe overwegend praktische initiatieven ontplooid, zoals een betere bewegwijzering in het park en de uitgifte van een folder 'Museumpark'. Een inhoudelijke vorm van samenwerking tussen de verschillende instellingen is tot nu toe niet goed van de grond gekomen. Illustratief hiervoor is de reeds aangehaalde verhouding tussen Museum Boymans-van Beuningen en de Kunsthal.

De bezoekers

Behalve het feit dat er bij de ruimtelijke clustering van de instellingen in het Museumpark werd uitgegaan van een inhoudelijke en organisatorische samenwerking tussen de verschillende culturele instellingen (aanbodzijde), werd eveneens verondersteld dat de voorzieningen elkaar konden versterken wat betreft de vraagzijde. Het publiek, zo werd gedacht, zou door de ruimtelijke concentratie eerder geneigd zijn meerdere musea op één dag te bezoeken. Er werd gesproken van combinatiebezoek. Op die wijze zouden de individuele instellingen profiteren van elkaars nabijheid. Zoals eerder werd geschetst, wilde het NAI uiteindelijk wel naar Rotterdam komen, maar alleen in de nabijheid van Museum Boymans-van Beuningen; dit met het oog op de verwachte stroom bezoekers. Inmiddels is een eerste onderzoek naar het combinatiebezoek in het Museumpark verricht ¹¹⁷.

Opvallend is dat een groot gedeelte van het publiek na een bezoek aan het Natuurmuseum Rotterdam een andere instelling, in het bijzonder de Kunsthal, in het park bezoekt (tabel 6.5). Dit combinatiebezoek kan worden verklaard door het feit dat het Natuurmuseum een relatief klein museum is en dat de bezoekers nog energie over hebben om een tentoonstelling elders te bezoeken. Verondersteld mag worden, op basis van het onderzoek, dat de kleinste instellingen (waaronder het Natuurmuseum en het Chabotmuseum) meer profiteren van de ruimtelijke clustering van culturele accommodaties en vaker bezocht zullen worden in combinatie met een

Tabel 6.4 Bezoekersaantallen (x 1000) van instellingen in het Museumpark

	1985	1990	1991	1992	1993	1994
Boymans-van Beuningen	273	439	208	234	150	190
Kunsthal	-	-	-	35	103	120
NAI ¹	-	17	12	14	30	96
Natuurmuseum	-	9	7	5	13	14
Chabotmuseum	-	-	-	-	2	10

¹ Van 1990 tot 1993 gevestigd in 'noodgebouw' aan de Westersingel in Rotterdam

Bron: Stichting VVV Rotterdam (1994a+b+c)

Error! Unknown switch argument.

bezoek elders. Dit wordt bevestigd door het gegeven dat bezoekers van museum Boymans-van Beuningen bijna nooit een tweede museum bezoeken (tabel 6.5). De absolute bezoekersaantallen van de twee kleinste instellingen in het Museumpark - het Chabotmuseum en het Natuurmuseum Rotterdam - staan echter niet in verhouding met de bezoekersaantallen van de overige drie instellingen (tabel 6.4). Hierdoor heeft combinatiebezoek vanuit een kleine instelling, aan één van de drie andere instellingen, een groter procentueel effect dan visa versa. In de absolute bezoekcijfers van de grote instellingen is het effect van deze combinatiebezoeken nauwelijks waarneembaar. Daarnaast is het opvallend dat circa éénvijfde deel van de bezoekers aan instellingen waar voornamelijk tentoonstellingen worden georganiseerd - zoals het Nederlands Architectuurinstituut en de Kunsthal - een tweede instelling in het Museumpark bezoekt.

Tabel 6.5 Combinatiebezoek in het Museumpark Rotterdam, in percentages (1995)

	Van:	BvB	KH ¹	KH ²	NAI	NMR
Naar:						
Boymans- van Beuningen (BvB)		100	19	15	24	4
Chabotmuseum		1,5	-	5	-	-
Kunsthal (KH)		4	100	100	22	47
NAi		9,5	6	5	100	-
Natuurmuseum (NMR)		< 1	-	< 5	0	100

¹ Onderzoek Wemar 1993

² Onderzoek Volkskrant

Bron: Severens (1995)

Op basis van het onderzoek van Severens (1995) kan worden geconcludeerd dat er relatief weinig mensen meerdere instellingen op één dag bezoeken. Een mogelijke verklaring voor het feit dat er een gering synergie-effect is, kan zijn dat het bezoek aan een museum vooraf gepland wordt. Bovendien is het aannemelijk dat er bij de bezoeker na een bepaalde tijd verzadiging optreedt. Daarnaast kan een mogelijke verklaring worden gevonden in culturele voorkeuren en smaak: de collecties van de afzonderlijke musea verschillen nogal van elkaar.

Ten aanzien van de ontwikkeling van het aantal musea en bezoekersaantallen vanaf 1985 laat Rotterdam een trend zien die ook op nationaal niveau waarneembaar is. (vgl. hoofdstuk 1). Het aantal musea en het aantal museumbezoekers nemen sterk toe, al laten de cijfers met betrekking tot het bezoek in Rotterdam de afgelopen jaren een grillig beeld zien (zie bijlage 2). Een verschil met het landelijk beeld is echter het gegeven dat de toename van het aantal musea in Rotterdam sterker is dan de toename van het aantal bezoekers, waardoor het gemiddelde bezoek per museum daalde. De toename van het aantal musea en de toename van het aantal bezoekers op nationaal niveau daarentegen is vrijwel evenredig. Wanneer naar de bezoekcijfers van de overige Rotterdamse musea wordt gekeken, valt het op dat de instellingen in het Museumpark sinds de opening een stijgend aantal bezoekers ontvangen, terwijl de overige musea in de stad steeds minder bezoekers weten te trekken. Dit zou kunnen

Error! Unknown switch argument.

betekenen dat de clustering van de musea in het Museumpark een positief effect heeft op het aantrekken van publiek, terwijl deze clustering voor de overige musea in de stad een negatieve invloed heeft.

Inmiddels is echter gebleken dat ook de instellingen in het Museumpark te kampen hebben met afnemende bezoekersaantallen. Onlangs gaf de huidige directeur van Museum Boymans-van Beuningen, Chris Dercon, een toelichting op de voorgenomen plannen voor verdere uitbreiding van zijn museum. In 1999, wanneer de uitbreiding voltooid zal zijn, moet het museum fungeren als 'epicentrum voor het Museumpark'¹¹⁸. Dit voornemen is een reactie op het uitblijven van het verwachte 'spill-overeffect'; museumparkbezoekers blijken nog steeds niet van het ene naar het andere museum te gaan, maar maken doorgaans vooraf een keuze voor één museum. In 1996 is een daling in het bezoekersaantal per museum te zien. Met de uitbreiding van museum Boymans-van Beuningen - die onder meer zal bestaan uit een vergroting van de museumwinkel en het restaurant, ruimtes voor symposia, een 'doe-centrum en meer expositieruimte - zou dit gegeven omgebogen moeten worden.

6.4 Bevindingen en conclusies

Evenals in de slotparagraaf van hoofdstuk 5 worden in deze paragraaf de belangrijkste bevindingen op een rij gezet alvorens daar in hoofdstuk 7, in vergelijkend perspectief en tegen de achtergrond van het theoretische kader, op terug te komen. Na een samenvatting van het lokale beleid per onderscheiden periode, wordt de rol van culturele voorzieningen in de recente stedelijke ontwikkeling van Rotterdam uiteengezet. Tenslotte wordt ingegaan op de actoren die een belangrijke impuls gaven aan de koppeling tussen beide beleidssectoren, en meer specifiek, betrokken waren bij de realisatie van het project Museumpark.

Lokaal stedelijk beleid

In de stedelijke ontwikkeling van Rotterdam zijn globaal drie perioden te onderscheiden. De eerste periode (1945-1972), *Rotterdam werkstad*, wordt gekenmerkt door wederopbouw en herstel van de tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar getroffen stad. Het Basisplan (1946) vormt de grondslag van deze wederopbouwperiode en het concept van cityvorming - waarin de functies wonen, werken en recreëren ruimtelijk van elkaar zijn gescheiden - het uitgangspunt. De groei van de bevolking dient opgevangen te worden in speciaal daartoe bestemde woonwijken aan de rand van de stad. De stormachtige ontwikkeling van de economie in de jaren vijftig leidt onder meer tot een explosieve groei van het aantal kantoren in het stadscentrum. Daarnaast groeit de bevolking aanzienlijk door de naoorlogse geboortegolf en de nieuwe werkgelegenheid. Door het geringe woningaanbod verhuizen veel Rotterdammers naar de rand van de stad en de omliggende gemeenten. Door deze ontwikkelingen worden de uitgangspunten van de uiteengelegde stad steeds extremer en op grotere schaal toegepast. De verregeaande functiescheiding leidt er in Rotterdam toe dat kantoren en winkels de meest dominante functies in de binnenstad worden. De inwoners zijn ontevreden over deze situatie en een gevoel van onbehagen over de centrale stad overheerst. Deze ontevredenheid leidt in de jaren zeventig tot een vertrekoverschot van, vooral, gezinnen met jonge kinderen. Door het gebrekkige onderhoud en de slechte kwaliteit van de woningvoorraad en de selectieve migratiestroom verpauperen oude stadswijken.

In het beleid vindt aan het begin van de jaren zeventig een abrupte omwenteling plaats naar een tweede periode (1972-1984), *Rotterdam woonstad*. Het nieuwe gemeentebestuur (PvdA) roept stadsvernieuwing uit tot de eerste prioriteit. Centraal staat het streven om de woonfunctie in de stad te versterken. Daarnaast vormt de decentralisatie van cityfuncties een kernthema en wordt de bouw van kantoren in het stadscentrum (tijdelijk) stopgezet. De periode van stadsvernieuwing laat een eenzijdige oriëntatie op de woonfunctie zien; er is nauwelijks aandacht voor andere stedelijke voorzieningen en bedrijvigheid. Naast een wijziging van de inhoud van het stedelijk beleid verandert eveneens de benaderingswijze: van een integrale ruimtelijke ordening van alle facetten wordt overgeschakeld naar een probleemgerichte benadering.

Als antwoord op de verdergaande suburbanisatie en de daarmee gepaard gaande uitholling van het draagvlak van stedelijke voorzieningen wordt enige tijd later het begrip compacte stad geïntroduceerd. Hiermee wordt het beleid van stadsvernieuwing verbreed tot stedelijke vernieuwing, waarin de stad als geheel weer accent moest krijgen. Het is het begin van de omslag 'terug naar de stad'. Deze derde periode (1985-), *Rotterdam complete stad*, is in eerste instantie gericht op het stedelijk economisch herstel. Rotterdam dient zich een goede positie te verschaffen ten opzichte van andere (Europese) regio's. Bij de versterking van de economische positie van de stad krijgen investeringen in de culturele infrastructuur een belangrijke rol toebedacht. Een goed cultureel klimaat, zo is de veronderstelling, zou de aantrekkelijkheid van Rotterdam als vestigingsplaats voor het bedrijfsleven versterken. Voorts zouden culturele voorzieningen de kwaliteit en de ambiance van de stad bevorderen, het beeld van de stad versterken en de leefbaarheid verhogen (vgl. hoofdstuk 3). In het Binnenstadsplan (1985) en de Nota Vernieuwing van Rotterdam (1987) staat in dit kader een evenwichtige ontwikkeling van alle functies in het stadscentrum centraal, waarbij het kunstbeleid als speerpunt van het stedelijk beleid wordt opgevoerd.

Als integratiekader voor toekomstige stedelijke ontwikkelingen dient het Stadsplan (1992). Hierin wordt de ruimtelijke samenhang tussen de verschillende soorten sectoraal beleid en de stedelijke projecten aangegeven. De grenzen van de stad Rotterdam worden hierbij overstegen; het gaat niet meer enkel om de stad zelf maar ook om de kwaliteit van de regio.

Lokaal kunst- en cultuurbeleid

In de ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid van Rotterdam zijn eveneens drie perioden te onderscheiden. In de eerste periode (1945-1974), *schoonheid*, is de bemoeienis van de overheid met culturele aangelegenheden gering. De naoorlogse periode staat in het teken van de wederopbouw van de stad en het kunstleven wordt overwegend gevoed door het bedrijfsleven en het particuliere initiatief. In 1957 wordt, met het verschijnen van het Rapport van de commissie van het Kunstbeleid, een basis gelegd voor de kunstensector zoals die nu bestaat. Het streven in het beleid is gericht op de vormende waarde van kunst en de geestelijke ontplooiing. De geografische en sociale spreiding van culturele voorzieningen en evenementen is daarbij een belangrijke beleidsdoelstelling. In de jaren zeventig groeit het onbehagen over het gevoerde kunst- en cultuurbeleid in Rotterdam. Vooral kunstenaars vinden dat de gemeente de aandacht te eenzijdig richt op de economische ontwikkeling van de stad en te weinig op het culturele vlak. In 1978 verschijnt de Nota Kunstbeleid in Rotterdam. In de uitgangspunten van deze nota is een duidelijke omslag waarneembaar in het kunst- en cultuurbeleid naar een tweede periode: *welzijn*. De nota is sterk 'welzijnsgekleurd' en brengt een verbinding tot stand tussen kunst en welzijn; het streven is gericht op de ontwikkeling van culturele voorzieningen op wijk en buurtniveau. Hiermee ontstaat het

Error! Unknown switch argument.

cultureel opbouwwerk, waarbij kunst wordt gezien als middel om de culturele ontwikkeling van brede lagen van de bevolking te stimuleren.

Als gevolg van de economische teruggang en discussies over het functioneren van het openbaar bestuur komt het voorzieningenstelsel op de helling te staan. Voor het kunst- en cultuurbeleid betekent dit een omslag naar een derde periode, *kwaliteit*, waarin thema's met betrekking tot culturele ontplooiing en welzijn naar de achtergrond verdwijnen. Het economisch belang van cultuur als bestaansbron voor de stad en het begrip kwaliteit krijgen meer accent. Dit vertaalt zich vooral in een aantal impulsen met betrekking tot de verbetering en versterking van de culturele infrastructuur. Daarnaast wordt er, duidelijker dan voorheen, een relatie gelegd met stedenbouwkundige, demografische en economische processen. De geografische spreiding van culturele voorzieningen wordt niet langer vastgehouden; geconcentreerde spreiding is het nieuwe streven. Meer dan in voorgaande jaren wordt in Rotterdam geïnvesteerd in culturele accommodaties in het stadscentrum. Aansluitend bij de omslag in het stedelijk inrichtingsbeleid wordt in de meest recente kunstnota 'De Kunst en de Stad' (1993) gesproken over de economische betekenis van de kunsten en wordt er veel aandacht besteed aan de koppeling tussen het kunst- en cultuurbeleid en de stedelijke ontwikkeling.

De rol van culturele voorzieningen in de recente ontwikkeling van Rotterdam

De verbondenheid tussen enerzijds het kunst- en cultuurbeleid en anderzijds het beleid ten aanzien van de stedelijke inrichting is - zoals uit het voorgaande blijkt - niet altijd vanzelfsprekend geweest. Uit de periodisering van de twee afzonderlijke beleidssectoren blijkt dat het kunst- en cultuurbeleid vanaf 1985 meer accent krijgt in de stedelijke ontwikkeling van Rotterdam. Het meest zichtbare resultaat hiervan is de ontwikkeling van een aantal nieuwe musea in het Museumpark.

Context van de recente planning

Een aantal lokale factoren is bepalend geweest voor het recentelijk naar elkaar toe groeien van beide beleidsvelden. In de naoorlogse wederopbouw, waarin de nadruk ligt op economisch herstel en volkshuisvesting, en in de periode van stadsvernieuwing die daarop volgt, krijgt de culturele sector weinig accent. Mede als gevolg daarvan ontbreken kwalitatief hoogwaardige culturele voorzieningen in het stadscentrum van Rotterdam en staat de stad voornamelijk bekend als 'werkstad' en 'havenstad'. Wordt dit imago in de jaren zestig nog beschouwd als positief, in de tijdgeest van de jaren tachtig is een andere uitstraling gewenst. Investerings in de culturele infrastructuur maken onderdeel uit van een strategie om dit imago te vervangen door een 'nieuw' en de attractiviteit van het stadscentrum te vergroten. Tegen de achtergrond van de toegenomen concurrentie tussen steden en regio's wordt de stad als geheel een locatiefactor en dient het stadscentrum aantrekkelijk te zijn voor bedrijven, bewoners en bezoekers. Er wordt zodoende een koppeling gelegd tussen het kunst- en cultuurbeleid en de inrichting - de verfraaiing - van de stad.

Het imago van 'werkstad' is grotendeels gebaseerd op de eenzijdig ontwikkelde economische basis. In een tijd waarin de industriële werkgelegenheid afneemt en de dienstensector een opmerkelijke groei vertoont, wordt door het stadsbestuur gezocht naar een verbreding van de werkgelegenheid in met name de laatst genoemde sector. Als onderdeel van deze strategie worden de mogelijkheden in de culturele sector en het toerisme niet over het hoofd gezien.

Kunst en cultuur fungeren in de termen van Bianchini (1993) zodoende als 'symbols of rebirth' (vgl. paragraaf 3.4). Prestigieuze culturele projecten, waaronder het Museumpark,

worden ingezet om de economische basis te verbreden, om de stad een ander imago te verschaffen en zodoende werkgelegenheid aan te trekken. Er wordt een koppeling gelegd tussen economische groei-doelstellingen en culturele investeringen.

Het museum als object van studie en planning

Dat investeringen in de culturele infrastructuur tijd- en contextgebonden zijn, blijkt uit het volgende. De eerste ideeën voor de ontwikkeling van een Museumkwartier (volkspark voor cultuur) werden al halverwege de jaren zeventig geopperd door de toenmalige directeur van de Rotterdamse Kunststichting, Van der Staay. In die periode, waarin de aandacht binnen de ruimtelijke ordening met name is gericht op de stadsvernieuwing en binnen het kunst- en cultuurbeleid op maatschappelijke participatie, vernieuwing, zelfontplooiing en sociale en geografische spreiding van voorzieningen, blijken die ideeën niet haalbaar. In 1984 - wanneer andere accenten het kunst- en cultuurbeleid kleuren - koopt de gemeente een gedeelte van de grond in het toekomstige Museumpark en start de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam met het opstellen van een stedenbouwkundig plan. In het Binnenstadsplan (1985) wordt het Museumpark als project opgenomen op de agenda van de stedelijke inrichting.

De rol en functie van het Museumpark zijn naast eerder genoemde algemene aspecten terug te voeren op twee specifieke lokale factoren. Het ontbreken van voldoende culturele accommodaties en de te grote spreiding over het stadscentrum bleken zwakke punten van de stad te zijn. De nadruk werd zodoende gelegd op clustering van instellingen; als kristallisatiepunt fungeerde het Museumpark, ook wel omschreven als de 'culturele kroon' op de wederopbouw van Rotterdam. De realisatie van het Museumpark was daarnaast ingegeven door het verlangen het 'werkstad-imago' te vervangen door een nieuw. Inmiddels is het park een kenmerk van de stad geworden.

Besluitvorming

Twee actoren zijn zeer belangrijk geweest bij de ontwikkeling en realisering van het project. Allereerst de directeur van de dienst Stedebouw en Volkshuisvesting, Bakker. Samen met de wethouder van kunstzaken, Linthorst, initieerde, organiseerde en bepaalde ze grotendeels het project. Het is opvallend dat waar door middel van investeringen in musea en aanverwante instellingen de versterking van de stad centraal staat, zoals bij het project Museumpark in Rotterdam, blijkt dat de museumsector (kunstensector) zelf grotendeels buiten spel staat.

Evenals in Frankfurt zijn er, in tegenstelling tot wat werd verondersteld in het theoretische raamwerk voor onderzoek (paragraaf 4.7), geen private partijen betrokken bij de ontwikkeling van het Museumpark. Alle instellingen zijn tot stand gekomen door financiering van Rijk, provincie en de stad Rotterdam. In een gering aantal gevallen is een deel gefinancierd door sponsors.

Het recente kunst- en cultuurbeleid van Rotterdam past in wat Peterson in zijn stadstheorie het stedelijk ontwikkelingsbeleid noemt. Dit beleid is voornamelijk gericht op de economische versterking van een stad, waarbij investeringen in niet-economische voorzieningen ook een belangrijke ontwikkelingsfunctie kunnen hebben (vgl. paragraaf 4.4). Juist deze laatstgenoemde voorzieningen zijn vaak bepalend voor het prestige en de status van de stad (vgl. paragraaf 3.1).

Error! Unknown switch argument.

Eindnoten hoofdstuk 6:

49.. Kuypers was directeur van De Balie in Amsterdam. Hij deed deze uitspraak tijdens het lustrumcongres 'Utrecht, stadsgewest van (on)begrensde mogelijkheden', van de Stichting voor Ruimtelijk Onderzoek en Advies (Stogo) op 28 oktober 1994 te Utrecht.

50.. Onder andere in het Streekplan IJsselmonde uit 1938 (Wagenaar 1992).

51.. In de literatuur wordt het Basisplan van Van Traa (1946) een schoolvoorbeeld genoemd van de moderne stedenbouw. Het plan wordt gezien als een wetenschappelijke vertaling van het programma. Tot in het midden van de jaren tachtig werd er in de literatuur benadrukt dat het Basisplan ontstond als een reactie op het 'traditionele' plan van Witteveen, dat de stad ziet als 'ruimtelijk-functionele compositie'. Er werd een breuk geconstateerd tussen beide plannen: het moderne vernieuwende karakter van het Basisplan werd afgezet tegen het traditionele plan. Recent onderzoek van onder andere Wagenaar (1992) beklemtoont dat de verschillen tussen beide wederopbouwplannen niet zozeer liggen in tegengestelde architectuur-theoretische opvattingen, maar meer in de veranderde context van maatschappelijke ontwikkelingen. De naoorlogse samenleving stelde nieuwe eisen aan de stedenbouw, en de veranderde inhoud van de toekomstige stad vroeg op haar beurt om een nieuwe planvorm. In dit onderzoek wordt aangesloten bij de laatste interpretatie omtrent de verschillen tussen beide plannen. In plaats van de opvatting van een scheiding tussen twee tradities, wordt uitgegaan van een verandering door het tijdsaspect (maatschappelijke context en maatschappelijke opvattingen). Voor een genuanceerder beeld wordt verwezen naar het proefschrift van Wagenaar (1992), 'Welvaartsstad in wording; de wederopbouw van Rotterdam 1940-1952'.

52.. Het concept van cityvorming bleef in Nederland tot in de jaren zeventig één van de belangrijkste ontwikkelingsconcepten ten aanzien van het stedelijke gebied (Zonneveld 1991: 111).

53.. In 1928 organiseerde Le Corbusier en Siegfried Giedion voor het eerst een internationaal congres van moderne architecten. Het werd afgesloten met de oprichting van het CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne). In de beginselverklaring werd onder andere een pleidooi gehouden voor een rationele, gestandaardiseerde en geïndustrialiseerde bouw. In 1933 volgde een congres over de functionele stad, dat resulteerde in het 'Handvest van Athene' (Le Corbusier 1943). Van Eesteren was van 1930 tot 1947 voorzitter van CIAM. Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) in 1934 was het eerste grote uitbreidingsplan in Nederland dat was opgesteld volgens de grondslagen van de functionele stad (o.a. Van der Cammen & de Klerk 1986).

54.. De Randstad Holland was een planologisch concept dat al in de jaren dertig werd geïntroduceerd door de president-directeur van de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM), Albert Plesman. Vanuit de lucht nam hij een constellatie van steden waar dat een 'groen hart' ontsloot. In de jaren vijftig werden de termen en de concepten Randstad Holland en Groene Hart overgenomen door de rijksoverheid.

55.. In dit verband kan gedacht worden aan de gehele opzet van de Bijlmermeer in Amsterdam.

56.. In 1961 gaf Jacobs in het boek 'The death and life of great American cities' aan dat steden en stedelijkheid synoniem zijn met concentratie en menging van verschillende functies en activiteiten. Dat ontbrak juist in de nieuwe steden. Over het algemeen vertoonden zij een gebrek aan variatie en waren ze het toonbeeld van uniformiteit.

57.. De Derde Nota Ruimtelijke Ordening werd gespreid, over een periode van tien jaar, uitgebracht (1973-1983).

58.. De Verstedelijkingsnota (1976) maakt, evenals de Oriënteringsnota (1973), deel uit van de Derde Nota Ruimtelijke Ordening (1973-1983).

59.. Vanaf de jaren vijftig was de spreiding van mensen en welvaart het overkoepelende sociaal-economische en ruimtelijke concept waarvoor het Rijk zich sterk had gemaakt. Dit kwam met name tot uitdrukking in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966). Tot 1970 waren er maar enkele critici die zich tegen spreiding verzetten (Van der Cammen & De Klerk 1986).

60.. De nieuwe aanpak van planning werd gevoed door de wetenschappelijke discussie over eindplanning versus procesplanning. Eindplannen (ook wel blauwdrukken genoemd) konden volgens velen onvoldoende aan veranderende maatschappelijke normen en eisen worden aangepast. Procesplannen daarentegen wel. Bovendien zag men in procesplanning - met een verhoogde participatie en een breder maatschappelijk draagvlak voor de plannen - een aanvulling op de parlementaire democratie (o.a. Van der Cammen & De Klerk 1993).

61.. In 1985 zette de Haagse wethouder Duivesteyn met de campagne 'Stadsvernieuwing als culturele activiteit' een nieuwe koers in. Er kwam meer aandacht voor architectuur en vernieuwing van de woonomgeving. In de Schilderswijk in Den Haag schakelde men architect Jo Coenen in om een geïntegreerd plan te ontwerpen voor het openbaar gebied en de architectuur (Van der Cammen & De Klerk 1993: 189). Ook in Rotterdam wordt er vanuit de architectuur meer aandacht gevraagd voor de culturele dimensie van de vormgeving. Het veranderende beleid is het meest duidelijk uiteengezet in de

Error! Unknown switch argument.

Nota Vernieuwing van de stadsvernieuwing (Gemeente Rotterdam 1988).

62.. Het beleid was in Amsterdam met name gericht op de overloop van de bevolking naar Purmerend.

63.. Bakker was tot 1986 werkzaam bij het bureau Bakker & Bleeker in Amsterdam. Zij adviseerde in die functie de gemeente Rotterdam op het gebied van toekomstige stedelijke ontwikkelingen.

64.. Uit interview van Meurs met Bakker in Vrij Nederland, 25 december 1993.

65.. Uit interview met Bakker, d.d. 7 april 1994 te Utrecht.

66.. Uit interview met Bakker, d.d. 7 april 1994 te Utrecht.

67.. Uit interview met Den Dunnen (vml. wethouder Haven en Economie in Rotterdam; 1981-1990), d.d. 2 augustus 1994 te Den Haag.

68.. Uit interview met Den Dunnen (vml. wethouder Haven en Economie in Rotterdam; 1981-1990), d.d. 2 augustus 1994 te Den Haag.

69.. Er werden in Rotterdam vijf winteravonden georganiseerd met betrekking tot vijf verschillende thema's. In Nederland was het in die tijd zeer uniek dat het stedelijk bestuur met bewoners, wetenschappers en vertegenwoordigers uit andere sectoren 'om tafel ging zitten' en de toekomst van de stad besprak. Geïsoleerde overheidsplanning was nog zeer gebruikelijk (Van der Cammen & De Klerk 1993). Inmiddels hebben bijeenkomsten als de Rotterdamse winteravonden navolging gekregen in steden als Amsterdam en Utrecht. Recentelijk hebben de winteravonden in Rotterdam een vervolg gekregen met bijeenkomsten in de Laurenskerk in het kader van de Manifestatie '50 jaar Wederopbouw-50 jaar Toekomst'. In vijf avonden werd de toekomst van Rotterdam tot 2045 in verschillende thema's besproken.

70.. De burgemeester van Rotterdam, dr. A. Peper, opperde in zijn nieuwjaarsrede (1987) het idee van een dergelijke adviescommissie waarin vertegenwoordigers van de belangrijkste sectoren van de Rotterdamse samenleving zitting hebben. Op 11 maart 1987 werd de commissie, onder leiding van de voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid Prof. dr. W. Albeda, geïnstalleerd.

71.. De keuze voor de ontwikkeling van Rotterdam-Zuid (Kop van Zuid) is een strategische, die niet zonder gevolgen zal blijven voor het stadscentrum. Van een aantal kanten is er inmiddels kritiek geuit op de ontwikkeling van dit voormalig havengebied. De vraag is of de noodzakelijke infrastructuurele voorzieningen voldoende zullen zijn voor een dergelijk plan. Geografisch gezien lijkt de Kop van Zuid nauw verbonden met het huidige stadscentrum; de rivier blijft echter een fysieke barrière. Daarnaast is het de vraag of beleggers willen investeren in het gebied. Een laatste punt is de verhouding tussen het stadscentrum en de Kop van Zuid. De ontwikkeling van Zuid kan betekenen dat niet langer alle centrumvoorzieningen en -functies een plaats krijgt in het stadscentrum en dat de ontwikkelingen in het centrum zullen worden afgeremd.

72.. Uit interview met Bakker, d.d. 7 april 1994 te Utrecht.

73.. De huidige winteravonden werden geïnitieerd door Hoekstra van Heidemij Advies, in samenwerking met directeur Beijer van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam (OBR) en Schrijnen, het hoofd van de afdeling ROVV van de dienst Stedebouw & Volkshuisvesting.

74.. De vijf thema's hadden betrekking op een toekomst voor achtereenvolgens de stedelijke samenleving, de economie van de regio, het milieu, het bestuur en de planning.

75.. Van de vijf winteravonden is een verslag opgesteld door Hoekstra, Machielse en van Teeffelen (red.) onder de titel Toekomstproject Rotterdam 2045 (1995). Vervolgens is er een notitie verschenen (een Bericht halverwege) waarin de vraagstukken worden uitgewerkt tot scenario's (Gemeente Rotterdam 1995).

76.. Een en ander blijkt o.a. uit een onderzoek van Van der Wijk en Roukens (1994). De netto overheidsuitgaven voor cultuur in gemeenten stegen van 1.806 miljoen gulden in 1988 naar 1.985 miljoen in 1991.

77.. De indeling van schoonheid via welzijn naar kwaliteit is gebaseerd op de indeling die Oosterbaan Martinius hanteert in zijn boek 'Schoonheid, welzijn, kwaliteit; kunstbeleid en verantwoording na 1945' (1990). Kern van dit boek wordt gevormd door redeneringen waarmee de overheid het kunstbeleid sinds 1945 heeft gelegitimeerd. In de eerste periode lag de nadruk op de waarde van schoonheid, in de jaren zestig en zeventig lag het accent op welzijn en in de jaren tachtig op kwaliteit.

Error! Unknown switch argument.

- 78.. Het duurde tot in de jaren tachtig voordat deze 'noodschouwburg' zou worden vervangen door een nieuwe schouwburg.
- 79.. De Rotterdamse Kunststichting (RKS) heeft als taak het gevraagd en ongevraagd adviseren van het gemeentebestuur aan de hand van criteria die zij ontleent aan de kunst zelf of aan de kunst in relatie tot de maatschappij. De RKS is sinds 1952 volledig gesubsidieerd door de lokale overheid. De RKS is een institutie van de gemeente Rotterdam die haar doel vindt in: “het bevorderen van alle vormen van kunst en al datgene wat daarmee in verband staat, alles in de ruimste zin genomen, zowel na verkregen opdrachten van de gemeente, als zonder zulk een opdracht (...)” (RKS 1982: 10). De directie Sociale en Culturele Zaken van de gemeente Rotterdam toetst het kunstbeleid aan de politieke uitgangspunten (Gemeente Rotterdam 1991b). In de jaren negentig is de RKS uitgegroeid tot een sterk bekritiseerde instelling. Door de veelomvattende taken van de RKS, waaronder de advisering van het gemeentebestuur, de subsidiëring van kunstenaars en de organisatie van 'eigen' manifestaties en projecten, ligt het gevaar van belangenverstrengeling op de loer. Kritiek van 'buitenstaanders' is dat de RKS zichzelf en 'vrienden' bevoordeelt (zie onder andere berichten hierover in de Volkskrant 18 mei 1996 en de NRC 19 juli 1996). Het is dan ook de vraag welke rol de RKS in de toekomst zal vervullen, na de huidige periode van reorganisatie en het afstoten van taken.
- 80.. Tot 1958 was het kunstbeleid in Rotterdam ondergebracht bij de dienst Onderwijs en Volksontwikkeling. In de jaren vijftig kreeg het beleid een aparte bestuurlijke status en vanaf 1958 werd het onderdeel van de nieuwe portefeuille Kunstzaken en Financiën (Brouwer 1992). De Commissie voor het Kunstbeleid, opgericht in 1954, bestond uit vertegenwoordigers uit de gemeenteraad en deskundigen uit het veld, zoals die van de Rotterdamse Kunststichting. Voorzitter van de commissie was Van der Vlerk, wethouder van Onderwijs en Volksontwikkeling, vice-voorzitters waren Idenburg en De Monchy. Er werd een aantal subcommissies ingesteld die aparte rapporten schreven voor de verschillende deel terreinen van de kunst- en cultuursector. Uiteindelijk was het de taak van de subcommissie 'kunst en burgerij' de verbinding tussen de afzonderlijke rapporten te leggen.
- 81.. Voor een goed begrip van de positie van gemeenten dient er teruggerepen te worden op Thorbecke, die het Nederlandse staatkundige bestel voor een belangrijk deel gestalte heeft gegeven. Hij gaf het bestuurlijke systeem vorm door middel van het institutionaliseren van het mechanisme van elkaar controlerende en in evenwicht houdende machten. Lagere overheden vervullen hierin een eigen rol. De verdeling van taken en bevoegdheden over diverse overheidsniveaus is gebaseerd op het uitgangspunt dat macht niet op één overheidsniveau, bijvoorbeeld het centrale niveau, geconcentreerd moet worden (Wijn 1993).
- 82.. Ten eerste wordt cultuurspreiding begrensd door de aard van de cultuur zelf, door de moeilijkheidsgraad of de complexiteit. Daarnaast blijkt uit het onderzoek van Ganzeboom (1984, 1989) dat opleiding een sterk effect heeft op cultuurdeelname en dat hoe complexer de cultuurvorm, des te geringer de sociale spreiding (Bever 1993b).
- 83.. Intussen is de Rotterdamse wethouder Riezenkamp Directeur-Generaal kunst- en cultuurbeleid bij het ministerie van WVC.
- 84.. De opvatting van een rigoureuze scheiding van taken is inmiddels achterhaald. “In de praktijk is deze driedeling diffuus en blijken ook plaatselijke overheden te investeren in productie-initiatieven (...). Deze overheden voelen zich bovendien betrokken bij lokaal gevestigde instellingen die door het Rijk worden gesubsidieerd. Het wordt daarom des te belangrijker het beleid van verschillende overheden op elkaar af te stemmen en de kansen voor interessante artistieke ontwikkelingen op lokaal niveau te benutten (...). Vroeger bestonden er 'koppelsubsidies' in de kunstsector. Dit betekende dat het Rijk zorg droeg voor een deel van de financiering wanneer ook de betreffende gemeente dit deed. In de jaren tachtig zijn deze subsidies, onder Brinkman, afgeschaft. Momenteel werkt het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen al enige tijd aan een systeem van afspraken dat recht moet doen aan de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de verschillende overheden ten aanzien van het kunstbeleid” (Raad voor de Kunst 1995: 16-17). Op onderdelen moet er sprake zijn van een gezamenlijke verantwoordelijkheid. In die geest zullen de bestaande convenanten met de vier grote steden worden uitgebreid (mOCW 1995: 13).
- 85.. Secties vormen binnen de RKS de basis van waaruit de werkzaamheden worden verricht. In 1974 werd de sectie Architectuur opgericht als deelgebied van culturele activiteit.
- 86.. Joseph Paul Kleihues, Aldo Rossi, Oswald Mathias Ungers en Derek Walker zonden een stedenbouwkundig ontwerp in.
- 87.. De manifestatie werd georganiseerd in navolging van de evenementen 'Chambres d'Amis' in Gent (1986), 'Skulptur Projekte' in Münster (1987) en 'Century' in Amsterdam (1987). In Rotterdam werden dezelfde kunstenaars uitgenodigd als in Münster. Bijzonder aan de Rotterdamse manifestatie was dat er eveneens drie architecten waren gevraagd wier werk een sculpturaal karakter heeft, te weten Coop Himmelblau, Zaha Hadid en Aldo Rossi. Alleen de laatste had al eerder grote projecten gerealiseerd (Van Giersbergen 1988).
- 88.. Aldo Rossi, een van de drie architecten die was uitgenodigd, liet zich inspireren door Rotterdam als havenstad. Met dit gegeven was hij immers inmiddels bekend vanwege de hierboven aangehaalde AIR-manifestatie in 1982. Rossi plaatste twee vuurtorens, één op de kop van de Veerkade en één daar recht tegenover, vlakbij de loods van de Holland Amerika Lijn (Van Giersbergen 1988).

Error! Unknown switch argument.

- 89.. Het betreft hier het Museum voor Volkenkunde, het Historisch Museum, het Museum Boymans-van Beuningen en het Maritiem Museum.
- 90.. De periodisering, op basis van de legitimatie en doelstellingen van het kunst- en cultuurbeleid op nationaal niveau, loopt niet geheel parallel aan die van Rotterdam. De eerste periode 'schoonheid' loopt op nationaal niveau van 1945 tot 1960. De tweede periode 'welzijn' van 1960 tot 1980 en de derde periode 'kwaliteit' van 1980 tot heden.
- 91.. Uit interview met Van Krimpen (dir. Kunsthal), d.d. 23 mei 1995 te Rotterdam.
- 92.. Brief van het bestuur van het AZR aan het college van B&W van de gemeente Rotterdam; reactie op het voorontwerp-Bestemmingsplan Dijkzigt, d.d. 15 maart 1989.
- 93.. Brief van het college van B&W van de gemeente Rotterdam aan het bestuur van het AZR, d.d. 29 maart 1989.
- 94.. Blijkens een interne notitie naar aanleiding van een bespreking van het planteam Museumpark op 17 augustus 1987; uit interview met Crouwel (vml. dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 15 juni 1995 te Amsterdam.
- 95.. Interne notitie planteam Museumpark, d.d. 17 augustus 1987.
- 96.. Brief van het bestuur van het AZR aan het college van B&W van de gemeente Rotterdam; reactie op het voorontwerp-Bestemmingsplan Dijkzigt, d.d. 15 maart 1989.
- 97.. Uit interview met Aarts (ontwerper bij de dienst Stedebouw & Volkshuisvesting, gemeente Rotterdam), d.d. 13 juli 1994 te Rotterdam.
- 98.. Als recent voorbeeld van hoe een dergelijk instituut zou kunnen functioneren, diende het Deutsches Architektur Museum (DAM) dat in 1984 in Frankfurt geopend werd.
- 99.. Doelstelling van het NAI: “het bijeenbrengen, behouden en toegankelijk maken van collecties op het gebied van de nederlandse architectuur en stedenbouw en het bevorderen van de kennis van en de belangstelling voor de culturele aspecten van de gebouwde omgeving”.
- 100.. Het planteam Museumpark bestond uit Linthorst (wethouder Kunstzaken), Laan (wethouder Ruimtelijke Ordening, Verkeer en Vervoer), Bakker (dir. dienst Stedebouw & Volkshuisvesting), Doets (dir. Ontwikkelingsbedrijf), Van Leeuwen (dir. Gemeentewerken) en Crouwel (dir. Museum Boymans-van Beuningen).
- 101.. Met betrekking tot de inhoud van musea kwam Van der Staay tot onder andere het museum van de uitvindingen, het museum van de ambachten, het museum van de volken, het museum van de mens en het museum van het wonen (1974: 3-4).
- 102.. Koolhaas en Brunier hadden samen een ontwerp gemaakt voor Parc La Villette in Parijs, dat niet werd gekozen, maar wel veel waardering oogstte. Ook Bakker, voormalig directeur van de dienst Stedebouw & Volkshuisvesting, leverde een ontwerp in. Uiteindelijk werd gekozen voor een ontwerp van Tschumi.
- 103.. Interne notitie planteam Museumpark, d.d. 17 augustus 1987.
- 104.. Zes architecten werden benaderd waarvan vier uit Nederland: Jan Benthem/Mels Crouwel (Amsterdam), Jo Coenen (Eindhoven), Rem Koolhaas/OMA (Rotterdam) en Wim Quist (Rotterdam). Verder werden Luigi Snozzi (Locarno) uit Italië en Ralph Erskine uit Zweden uitgenodigd. Laatstgenoemde haakte echter af en de Nederlandse architect Hubert-Jan Henket (Boxtel) nam zijn plek in.
- 105.. Het bestuur van het NAI bestond uit de volgende personen: Beelaerts van Blokland (voorzitter), Asselbergs, Blotkamp, Caminada, Duivesteijn, Prensela, Verheijen en Hong Seng (Bron: Brouwers 1993).
- 106.. De beoordelingscommissie bestond uit de volgende personen: architect Peereboom Voller (voorzitter), architect Bodon, Prof. Dicke, De Leeuw (dir. Van Goghmuseum) en de planoloog Van der Cammen (secretaris).
- 107.. De commissie Kunstzaken van Rotterdam heeft als voorbereiding op de komst van een Kunsthal een rondtocht gemaakt langs (een aantal) kunsthallen in Duitsland; uit interview met Crouwel (vml. dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 15 juni 1995 te Amsterdam.

Error! Unknown switch argument.

- 108.. Uit interview met Bakker (vml. dir. dienst Stedebouw & Volkshuisvesting, gemeente Rotterdam), d.d. 7 april 1994 te Utrecht.
- 109.. Uit interview met Crouwel (vml. dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 15 juni 1995 te Amsterdam.
- 110.. Uit interview met Ter Molen (ad-interim dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 18 mei 1995 te Rotterdam.
- 111.. Uit interview met Van Krimpen (dir. Kunsthal), d.d. 23 mei 1995 te Rotterdam; uit interview met Ter Molen (ad-interim dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 18 mei 1995 te Rotterdam.
- 112.. Uit interview met Crouwel (vml. dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 15 juni 1995 te Amsterdam.
- 113.. Uit interview met Bakker (vml. dir. dienst Stedebouw & Volkshuisvesting, gemeente Rotterdam), d.d. 7 april 1994 te Utrecht.
- 114.. Uit interview met Crouwel (vml. dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 15 juni 1995 te Amsterdam; uit interview met Van Krimpen (dir. Kunsthal), d.d. 23 mei 1995 te Rotterdam.
- 115.. Uit interview met Crouwel (vml. dir. Museum Boymans-van Beuningen), d.d. 15 juni 1995 te Amsterdam.
- 116.. Uit interview met Van Krimpen (dir. Kunsthal), d.d. 23 mei 1995 te Rotterdam.
- 117.. Doctoraalonderzoek van Severens (1995), Erasmus Universiteit Rotterdam. 'Museumpark Rotterdam; ontstaat er een meerwaarde door het clusteren van culturele instellingen?'. Begeleiding: M. Halbertsma (EUR), W. de Nooy (EUR) en I. van Aalst (UU). In het betreffende onderzoek wordt nader ingegaan op de veronderstelde synergie door ruimtelijke clustering, op basis van gegevens uit publieksonderzoek, uitgevoerd door de onafhankelijke instellingen. Vermeld dient te worden dat de publieksonderzoeken op verschillende wijzen zijn uitgevoerd en dat het aantal ondervraagden per instelling sterk verschilt. De uitkomsten van onderzoek dienen te worden opgevat als indicatie voor het bestaan van het genoemde verschijnsel: meerwaarde voor bezoek door clustering van instellingen.
- 118.. In NRC Handelsblad, 12 december 1996.

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

7 Slotbeschouwing

In dit onderzoek staat de volgende hoofdvraag centraal:

Welke rol vervullen culturele voorzieningen, in casu musea, in de recente ontwikkeling van stadscentra? Welke actoren zijn bij de besluitvorming en realisering betrokken en wat zijn hun overwegingen, referenties en belangen?

Aan deze onderzoeksvraag ligt een aantal overwegingen en constateringten ten grondslag. Allereerst kan worden gewezen op het feit dat, zowel nationaal als internationaal, een opleving is te constateren in de (beleidsmatige) aandacht voor de stad en haar ontwikkeling. Na een jarenlange periode van geringe interesse voor stad en stedelijkheid is de stad momenteel weer 'in'. Niet langer worden stedelijke problemen breed uitgemeten, maar worden de sterke kanten en de ontwikkelingskansen van steden benadrukt. In het stedelijk beleid is stedelijke vernieuwing inmiddels een geveleugeld begrip en in de ruimtelijke planning is de aandacht verschoven naar beeldvorming. Afgebakende strategische projecten, in plaats van integrale visies, zijn illustratief voor deze ontwikkeling. Twee succesvolle voorbeelden van stedelijke vernieuwing, die beschouwd kunnen worden als 'voorlopers', zijn de waterfront-projecten in Boston en Baltimore. De in onbruik geraakte havengebieden ondergingen aan het begin van de jaren tachtig een metamorfose door de realisatie van restaurants, musea, hotels, luxe appartementen en hoogwaardige winkels. Inmiddels zijn de projecten, zowel in binnen- als buitenland, veelvuldig geïmiteerd. In de Verenigde Staten wordt dit proces wel aangeduid als "Rousification", naar de sleutelpersoon achter de succesformule, James Rouse (o.a. Hall 1988). Alhoewel de nadruk momenteel wordt gelegd op de unieke en specifieke kwaliteiten van steden, leiden bovengenoemde ontwikkelingen paradoxaal genoeg vaak tot een toenemende homogeniteit en uniformiteit, met als resultaat overall 'dezelfde' waterfronten.

Verder kan worden gewezen op het feit dat er de afgelopen decennia een opleving is te constateren in de interesse voor stedelijke kunst- en cultuurfaciliteiten. Als gevolg hiervan zijn in veel steden in West-Europa en Noord-Amerika theaters gebouwd en uitgebreid, operagebouwen ontwikkeld en worden tijdelijke evenementen - zoals festivals - georganiseerd. Opvallend bij deze ontwikkeling is de explosieve groei in de bouw en verbouw van musea. Het museumgebouw neemt in veel gevallen een belangrijke plaats in in de recente ontwikkeling van stadscentra. Er lijkt zich een ontwikkeling af te tekenen waarbij culturele accommodaties worden ingezet om andere dan kunstinhoudelijke overwegingen. Meer dan eens lijken de stedelijke wedergeboorte en de daarmee gepaard gaande aandacht voor kunst en cultuur gebaseerd op imago's en beelden, waarbij 'verleidelijke stadsbeelden'¹¹⁹ aan populariteit winnen. De motieven en beweegredenen die leiden tot de recent ontstane museumhausse en het inmiddels veelvuldig in de literatuur gesuggereerde gegeven dat culturele voorzieningen verworden tot instrument van ruimtelijk planners, vormen de directe aanleiding voor dit onderzoek. Nu het onderzoek is afgerond, kan een aantal opvallende bevindingen op een rij worden gezet.

7.1 Twee steden, twee projecten: één verhaal?

Het recentelijk naar elkaar toe groeien van de twee beleidsvelden die in dit onderzoek centraal staan - het stedelijk inrichtingsbeleid en het kunst- en cultuurbeleid - is nader bekeken op basis van het analytische model van Fainstein & Fainstein (paragraaf 1.3). De (hernieuwde) aandacht en belangstelling voor kunst en cultuur in de inrichting van steden zijn zichtbaar gemaakt in de onderzoekssteden Frankfurt en Rotterdam. Gebleken is dat zich tussen beide steden opvallende en interessante parallellen voordoen in verschillende tijdsperioden en dat de rol en functie van culturele voorzieningen in het algemeen, en musea in het bijzonder, in de recente ontwikkeling van stadscentra onlosmakelijk zijn verbonden met de specifieke historische context van beide steden (zie hoofdstuk 5 en 6). Toch spelen niet enkel objectieve factoren, zoals een tekort aan hoogwaardige culturele voorzieningen, een belangrijke rol maar wordt het recente cultuurbeleid eveneens gerechtvaardigd vanuit esthetische overwegingen en marketingmotieven, tegen de achtergrond van een toegenomen concurrentie tussen steden onderling.

Zowel Frankfurt als Rotterdam hebben van oudsher niet de naam 'cultuursteden' te zijn. Toch hebben beide steden in de jaren tachtig en negentig veel geïnvesteerd in culturele accommodaties en afficheren ze zich daarmee. Het meest zichtbare en in het oog springende resultaat van deze ontwikkeling is af te lezen aan de concrete investeringen op projectniveau. Twee recent ontwikkelde museumprojecten, te weten de Museumsufer in Frankfurt en het Museumpark in Rotterdam, zijn in dit kader geselecteerd en geanalyseerd.

In beide steden zijn de museumconcentraties gesitueerd op een markante binnenstedelijke locatie en nemen ze, zowel letterlijk als figuurlijk, een belangrijke plaats in het stadscentrum in. Zowel in Frankfurt als in Rotterdam liggen stedenbouwkundige en planologische ideeën over het functioneren van de toekomstige stad ten grondslag aan de realisatie van de museumprojecten.

In Frankfurt fungeert de Museumsufer als intermediair tussen twee stedelijke gebieden die worden gescheiden door de rivier. Een reeks nieuwe musea aan beide oevers van de rivier de Main zou de oriëntatie van de stad op de rivier versterken en zou een betere verbinding tussen de noordelijke en zuidelijke stadsdelen tot stand brengen, zo was de veronderstelling. Door de bouw van een aantal nieuwe bruggen is een 'fysieke' overbrugging van de rivier gerealiseerd. De situatie in Frankfurt is in dit opzicht vergelijkbaar met die van Groningen, waar het nieuwe Groninger Museum functioneert als toegangspoort tot het centrum van de stad (vgl. hoofdstuk 2).

Kenmerkend voor Rotterdam is eveneens de ligging aan een rivier die de stad doorkruist. Ook in Rotterdam staat, tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de Kop van Zuid, het herstel van de relatie tussen het stadscentrum en de rivier centraal. De stad heeft zich ontwikkeld 'met de rug' naar de rivier, waardoor er een tweedeling is ontstaan tussen Rotterdam en Rotterdam-Zuid. Om een betere verbinding en fysieke samenhang tussen het stadscentrum en Zuid tot stand te brengen is een aantal projecten, waaronder het Museumpark, ontwikkeld. Het Museumpark fungeert als verlengstuk van de binnenstad en als schakel (intermediair) naar de rivier de Maas. In tegenstelling tot de situatie in Frankfurt ligt het Museumpark in Rotterdam echter geïsoleerd. Een aantal wegen rondom het gebied beperkt de bereikbaarheid en van een optimale verbinding tussen de verschillende stadsdelen is dan ook geen sprake.

Error! Unknown switch argument.

De (binnenstedelijke) situering van de museumclusters in beide steden vraagt om een goede en markante vormgeving van de afzonderlijke museumgebouwen. Behalve de gebruiksfunctie is ook de symbolische en representatieve waarde van belang.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat in Frankfurt de kwaliteit van de museumarchitectuur veel accent kreeg bij de ontwikkeling van de Museumsufer. Om internationaal aanzien te verwerven en te kunnen concurreren met de museumbouw in andere Duitse steden is in Frankfurt gekozen voor het aantrekken van toparchitecten uit binnen- en buitenland, soms door middel van prijsvragen of meervoudige opdrachten. Zo ontwierp de Amerikaanse architect Richard Meier het Museum für Kunsthandwerk, Hans Hollein het Museum für Moderne Kunst en is Oswald Mathias Ungers verantwoordelijk voor de verbouw van het Architekturmuseum. Dat de nadruk ligt op de gebouwde omgeving en prestige-overwegingen daarbij een belangrijke rol spelen, wordt onder meer geïllustreerd door de realisatie van het nieuwe Museum für Moderne Kunst. Op het moment dat het gebouw was ontworpen, moest de kunstcollectie nog worden verzameld. Waar in vroeger tijden het ontwerp van het museumgebouw werd afgestemd op de bestaande collectie, en het gebouw dienst deed als 'dienend' omhulsel, lijkt zich hier het omgekeerde voor te doen (vgl. hoofdstuk 2). Niet enkel 'verdringt' de architectuur van het gebouw de kunst, het museumgebouw neemt de functie van de kunst over. De situatie rondom het Museum für Moderne Kunst vertoont veel overeenkomsten met die in Atlanta, waar Richard Meier een imposant gebouw ontwierp voor een museum met nauwelijks een collectie. Ook hier is de totstandkoming van het museum blijkbaar een gevolg van andere dan kunsthoudelijke overwegingen. Het museum als instituut krijgt op deze wijze een heel andere functie.

Evenals in Frankfurt zijn de investeringen in de museale infrastructuur in Rotterdam opgenomen in de verfraaiing van de stad als geheel. Het museumpark vormt daarbij de 'culturele kroon' op de wederopbouw van de stad. Zowel bij het parkontwerp - waar Rem Koolhaas verantwoordelijk voor is - als bij de afzonderlijke instituten, is veel aandacht besteed aan de vormgeving. Menig bezoeker zal dan ook louter voor de vormgeving van de gebouwen een kijkje komen nemen.

Deze trend bij museumprojecten staat niet op zichzelf en is ook waar te nemen in andere sectoren. Woningbouwprojecten, zoals de wijk Kattenbroek in Amersfoort en de Villes Nouvelles in Parijs, zijn eveneens gebaseerd op de vormgeving van de gebouwen en de stedenbouwkundige kwaliteiten van het gebied. In Rotterdam zijn de investeringen in de kwaliteit van de gebouwde omgeving niet beperkt gebleven tot het Museumpark. Inmiddels is ook de Erasmusbrug gereed, die de binnenstedelijke (ontwikkelings)gebieden en de Kop van Zuid verbindt. Ook hierbij heeft het stadsbestuur zich laten leiden door esthetische overwegingen in plaats van financiële (en praktische).

Bij de recente investeringen in culturele voorzieningen in de stadscentra van Frankfurt en Rotterdam blijken de achterliggende motieven, de nagestreefde doelen en de beoogde effecten in grote lijnen overeen te komen. De competitie tussen steden - met het doel het aantrekken van bewoners, bedrijven en bezoekers - wordt grotendeels bepaald door **economische belangen** en heeft ertoe geleid dat stadsbestuurders investeren in dergelijke specifieke voorzieningen. Een opvallend element van de recente museumontwikkeling is het gegeven dat zowel in Frankfurt als in Rotterdam een verregaande koppeling tot stand is gebracht met de stedelijke inrichting. Concreet betekent dit dat de museumconcepten zijn geïntegreerd in de stedenbouwkundige en planologische ideeën over de toekomstige stadsontwikkeling. Het concept van de museumconcentraties is niet zozeer gericht op de inhoudelijke kant, maar op

Error! Unknown switch argument.

stedenbouwkundige en architectonische uitgangspunten. Het resultaat is dat kunstinhoudelijke doelstellingen ondergeschikt zijn gemaakt aan andere factoren in het lokale beleid en dat de investeringen vaak worden gerechtvaardigd vanuit economische, esthetische en marketingmotieven. De ontwikkeling en aanwezigheid van de museumconcentraties worden op deze wijze een kunstmatig gevolg van andere dan kunstinhoudelijke overwegingen.

De eenzijdige opbouw en het imago 'bankenstad' respectievelijk 'havenstad' te zijn, leidden in Frankfurt en Rotterdam in de jaren tachtig tot het zoeken naar compensatie en evenwicht in het voorzieningsniveau. De stad als geheel moest worden versterkt en het stadscentrum diende aantrekkelijk te worden gemaakt. Het kunst- en cultuurbeleid werd zodoende gekoppeld aan de marketing van de stad en aan strategieën ter verbetering van het economisch potentieel (o.a. Logan & Molotch; Whitt; Knight). Peterson (1981) en een aantal andere auteurs benadrukken dat het feit dat de concurrentie tussen steden zich met name richt op economische factoren niet betekent dat het versterken van de lokale economie enkel gebaseerd hoeft te zijn op investeringen in direct-economische functies. Verondersteld wordt dat investeringen in bijvoorbeeld culturele voorzieningen een gunstig klimaat scheppen voor investeringen, voor potentiële bewoners en voor binnen- en buitenlandse toeristen en in die zin te karakteriseren is als wat door Peterson (1981) wordt omschreven als 'ontwikkelingsbeleid' (vgl. paragraaf 4.4). Op het moment dat de economische basis van steden aan verandering onderhevig is en de absolute en relatieve ligging van een stad een andere betekenis krijgen dan in het industriële 'tijdperk' het geval was, wordt bewust een aantal andere kwaliteiten ontwikkeld die aansluiten bij de tijdgeest (o.a. Knight 1982, 1991). Iedere periode van stedelijke ontwikkeling kent zodoende haar eigen nadrukken en contextgebonden lokale strategieën ter bevordering van stedelijke groei (vgl. paragraaf 3.4 en 4.3). Harvey (1987) karakteriseert de koppeling van kunst en stedelijke ontwikkelingsprojecten "(...) as the substitution of ethics with aesthetics in urban policy". De inzet van culturele voorzieningen in de stedelijke inrichting wordt in deze visie opgevat als een zogenaamd 'decorbeleid'. De vraag of de aanwezigheid van musea op lokaal niveau daadwerkelijk een gunstig klimaat scheppen voor toekomstige investeringen is een interessante, maar valt buiten het onderzoekskader. Duidelijk is wel dat beide onderzochte museumprojecten inmiddels het kenmerk van de desbetreffende steden zijn geworden en fungeren als een zogenaamd *stedelijk visitekaartje*. De museumconcentraties zijn een attractie op zich en zowel de afzonderlijke musea als de stad als geheel lijken te profiteren van deze gebiedsontwikkeling.

Alhoewel generalisaties niet goed mogelijk zijn daar er op lokaal niveau sprake is van unieke patronen en variaties, is het niettemin interessant te constateren dat zich, met de nodige faseverschillen, opvallende parallellen voordoen in de verstedelijkingstendensen en in de ontwikkeling van het kunst- en cultuurbeleid in het algemeen. Het verhaal van beide onderzoekssteden lijkt niet op zichzelf te staan; in veel steden in West-Europa en in Noord-Amerika manifesteren zich dezelfde soort processen.

7.2 Twee steden, twee projecten: één spel?

Het tweede centrale thema van onderzoek betreft de besluitvorming omtrent het recente

Error! Unknown switch argument.

lokale beleid in het algemeen en de geselecteerde museumprojecten in het bijzonder. Vandaag de dag is er zowel beleidsmatig als theoretisch een kentering te constateren wat betreft de stad: steden worden wederom erkend als knooppunten van sociale, economische en culturele activiteit. Daarnaast is er meer erkenning voor het feit dat steden niet functioneren als autonome eenheden, maar dat de ontwikkelingen ter plaatse worden beïnvloed door externe factoren (o.a. Peterson 1981; Kreukels 1985). Dit betekent dat zowel specifieke kenmerken van de stad als niet-lokale factoren de stedelijke ontwikkeling beïnvloeden. Het stedelijk beleid en de stedelijke planning zijn dan ook geen verschijnselen op zich, maar worden gemaakt in een bestuurlijke en maatschappelijke context die plaats- en tijdgebonden is (o.a. Kreukels 1979). Verondersteld wordt dat zowel bestuurlijke instituties als maatschappelijk factoren invloed hebben op het handelen van actoren. Gegeven de toegenomen concurrentie en competitie tussen steden en de recente decentralisatietendensen, zou er een toegenomen behoefte aan samenwerking tussen de overheid en het bedrijfsleven bestaan (o.a. Stone 1989). In het stedelijke vernieuwingsbeleid wordt deze publiek-private samenwerking - in strategische projecten - dan ook veelvuldig benadrukt. Het onderzoek naar de besluitvorming over de geselecteerde museumprojecten heeft plaatsgevonden tegen de achtergrond van de hier genoemde theoretische veronderstellingen.

In Frankfurt zijn drie actoren uit de politieke arena bepalend geweest bij de ontwikkeling van het project Museumsufer. De wethouder van kunst en cultuur, Hoffmann, drukte gedurende twintig jaar zijn stempel op het kunst- en cultuurbeleid van de stad. Daarnaast speelde de burgemeester van de stad, Wallmann, een voorname rol. Als laatste kan wethouder Haverkamp worden genoemd. Wat betreft het project Museumsufer bestond een grote mate van consensus. Dat de uiteindelijke realisatie weinig problemen opleverde, is onder andere het gevolg van het feit dat de financiële situatie van de stad Frankfurt het toeliet om grote investeringen te plegen in museale nieuw- en verbouw.

In Rotterdam initieerde met name de ambtelijke top: de directeur van de dienst Stedebouw en Volkshuisvesting, Bakker, kan in grote mate verantwoordelijk worden gesteld. In samenwerking met de verantwoordelijke wethouder van kunst en cultuur, Linthorst, kwam het Museumpark in de jaren tachtig tot ontwikkeling.

Daar de bouw en verbouw van musea in hoge mate afhankelijk zijn van investeringsbeslissingen, is het verrassend dat bij de onderhavige culturele projecten in beide steden geen sprake is van samenwerking (en coördinatie) tussen publieke en private partijen. In Frankfurt zou - op basis van de veronderstellingen zoals geuit in hoofdstuk 4 - worden verwacht dat in het bijzonder de banken zich zouden verbinden aan het betreffende museumproject. Zowel wat betreft de financiering van de projecten als de inhoudelijke planvorming is er in Frankfurt echter sprake van een verre gaande publieke autonomie. Niet onderzocht is waarom private investeerders geen bijdrage hebben geleverd aan de realisatie van de Museumsufer. Wel kan men speculeren over mogelijke verklaringen. Wellicht wilde de lokale overheid geen bredere coalitie om belangentegenstellingen en discussies te voorkomen. Een spel zonder medespelers is nu eenmaal gemakkelijk te winnen. In Frankfurt is de gehele ontwikkeling dan ook opgezet vanuit de gedachtegang de ontwikkeling niet tussentijds te frustreren. Zo werd er niet gestuurd vanuit een integrale visie en werd er telkens één project gerealiseerd. Een andere mogelijke verklaring zou de ijdelheid kunnen zijn van de verantwoordelijke politici die hun naam aan bepaalde gebouwen en stadsdelen wilden verbinden. Dit zou bovendien een verklaring zijn voor het feit dat de museumprojecten een duidelijke gerichtheid hebben op het visuele en de esthetiek. En wellicht voelden private investeerders er meer voor tijdelijke

Error! Unknown switch argument.

evenementen, zoals tentoonstellingen, te sponsoren in plaats van structurele investeringen te ondersteunen.

In Frankfurt bepalen vooral lokale factoren en krachten het handelen van de actoren, alhoewel dient te worden opgemerkt dat een aantal externe factoren wel degelijk van belang is voor de besluitvorming. Hierbij kan worden gedacht aan de 'val van de muur' en het daardoor belangrijker worden van de stad Berlijn.

In Rotterdam bestaat er een sterkere verbondenheid tussen nationale en lokale instellingen, hetgeen betekent dat naast de lokale overheid ook de nationale overheid een rol speelt. Dit geldt vooral wat betreft de vestiging van het Nederlands Architectuurinstituut - een rijksinstelling - in het Museumpark. Voor zowel de vestigingsplaatskeuze als een gedeelte van de financiering is de rijksoverheid verantwoordelijk. Daarnaast is in Rotterdam, in tegenstelling tot in Frankfurt, een groot aantal lokale en niet-lokale actoren tijdens de zogenaamde Winteravonden aan het woord geweest, in de eerste fase van ideeënvorming.

Naast het gegeven dat private partijen niet betrokken zijn geweest bij de besluitvorming en de financiering van de beide museumprojecten is het opvallend te constateren dat, waar de versterking van de stad door middel van kunst en cultuur centraal staat, de kunstensector zelf vaak buiten spel staat. Ook hier rijst de vraag of de museumwereld bewust buiten het spel van de besluitvorming is gehouden of dat ze zichzelf buitenspel heeft geplaatst. Enerzijds wordt er door museumdirecteuren positief gereageerd op een voorgenomen uitbreiding of vervanging van het eigen gebouw. Het museum in kwestie heeft er baat bij zich aan te passen aan de eisen die deze tijd en het publiek stellen. Anderzijds blijken de museumdirecties vaak minder positief te staan tegenover de uitbreiding van het museumbestand in het geheel. Zo verzocht een aantal verantwoordelijke directeuren de gemeente Rotterdam geen verdere uitbreiding van het aantal musea te initiëren. In een tijd waarin musea in toenemende mate afhankelijk zijn van de verwerving van eigen inkomsten geldt immers: hoe meer musea, hoe meer concurrentie op de sponsormarkt en de bezoekersmarkt.

De temporele en maatschappelijke context bepalen grotendeels in welke functies wordt geïnvesteerd; persoonlijke en stedelijke ambities leiden tot eventuele realisering.

Bij de realisatie van zowel de Museumsufer in Frankfurt als het Museumpark in Rotterdam is er sprake van een dominantie van het lokale bestuur. De lokale overheid werkt solistisch en veel minder dan bijvoorbeeld in Amerikaanse steden het geval is in samenwerking met de ondernemingswereld.

7.3 Cultuur in de stad: tot slot

Kunst kan alleen bestaan als zij een voedingsbodem vindt, een milieu waarin zij haar eigen spoor kan trekken. Een dergelijk milieu is meer dan een infrastructuur van geld, gebouwen en andere materiële voorzieningen.

Paul Kuypers (1993: 149)

De bouw en verbouw van culturele voorzieningen in het algemeen en musea in het bijzonder is blijkens het voorgaande vaak gebaseerd op motieven die betrekking hebben op het

Error! Unknown switch argument.

vergroten van de stedelijke aantrekkingskracht. Bij potentiële bedrijven, bewoners en bezoekers dient de stad in kwestie in het oog te springen. Allerlei (gelegenheids)argumenten, die niet direct zijn ontleend aan artistieke en kunstinhoudelijke behoeften maar eerder samenhangen met stedelijk en persoonlijke ambities, spelen een belangrijke rol. Culturele voorzieningen worden, in een tijd waarin steden zich graag afficheren als cultuurmetropolen, zodoende gebruikt als instrument ter bereiking van andere doelstellingen dan kunstinhoudelijke.

Onduidelijk is of de verregeande relatie tussen de stedelijke inrichting en de kunstensector in de jaren tachtig heeft geresulteerd in een kwalitatieve verbetering van de kunst- en cultuursector in het algemeen. Het is de vraag of deze sector structureel meer aandacht zal krijgen. Zowel in Frankfurt als in Rotterdam blijkt het beleid in de afgelopen jaren vaak gebaseerd te zijn op investeringen in de culturele infrastructuur, de zogenaamde 'hardware'. Voor culturele activiteiten, de programmering en het experiment - de 'software' - zijn daarentegen minder geld en aandacht beschikbaar gesteld. In die zin lijkt het gebouw (*de verpakking*) vaak belangrijker te zijn dan de kunst (*het product*). Dit kan tegen de bestaande instituten gaan werken en maakt bovendien de stad erg kwetsbaar voor externe factoren (o.a. Bianchini 1993). Tijdelijk zijn de nieuwe complexen en faciliteiten succesvol en trekken ze veel bezoekers. Na verloop van tijd kan dat echter veranderen, zeker wanneer de investeringen beperkt blijven tot de gebouwen.

De nadruk op de gebouwde omgeving is het gevolg van het feit dat het kunst en cultuurbeleid in de jaren tachtig in grote mate is gedomineerd vanuit de ruimtelijke ordening en stedelijke inrichting. Op korte termijn lijken beide sectoren van deze situatie te profiteren: zowel de stad als de individuele instellingen zijn 'bediend'. De stad profiteert van de aanwezigheid van een aantal nieuwe en vernieuwde instellingen; de instellingen die te kampen hadden met ruimtegebrek en verouderde gebouwen, profiteren van het nieuwe onderkomen. Enerzijds is het stadscentrum verfraaid en hebben de ontwikkelingen een positieve impuls aan de museumsector gegeven; anderzijds is er 'misbruik' gemaakt van kunst en cultuur. De investeringen in de culturele infrastructuur in het algemeen, en in musea in het bijzonder, hebben vaak weinig te maken met de intrinsieke waarde van de kunstensector. Het is dan ook de vraag of de stad en de kunstensector op langere termijn gediend zijn bij de recente ontwikkelingen. Beide beleidssectoren hebben eigen belangen, culturen en referenties. Het lijkt dan ook gewenst dat op het moment dat de ruimtelijke ordening zich verbindt met een andere sector, de desbetreffende sector ook daadwerkelijk wordt betrokken bij de planvorming en de (inhoudelijke) beleidsontwikkeling. In Frankfurt en Rotterdam is te constateren dat bij de ontwikkelingen rondom de twee geselecteerde projecten de kunstensector in het algemeen en de museumsector in het bijzonder pas in de laatste fase bij de besluitvorming betrokken zijn. De vraag of coalitievorming tussen beide sectoren tot een ander resultaat zou hebben geleid, is een interessante maar achteraf niet te beantwoorden. De ervaringen uit beide projecten leren dat de kunstensector zichzelf vaak buiten spel plaatst door een afwachtende, bijna introverte houding aan te nemen. Waar planologen de ruimtelijke en functionele inrichting van de stad domineren en de sector zelf afhankelijk is van investeringsbeslissingen, lijkt dit een voorspelbare reactie. De eerste zorg betreft het nieuwe of vernieuwde museumgebouw; daarna kan er worden ingegaan op de inhoudelijke aspecten, de vulling van het gebouw.

De aandacht voor culturele voorzieningen in de recente stedelijke inrichting vertoont echter modieuze trekken. Het lijkt een zeer tijd- en situatiegebonden ontwikkeling, hetgeen betekent

Error! Unknown switch argument.

dat op het moment dat kunst en cultuur weer minder 'in de mode' zijn de aandacht zal verslapen, investeringen uit zullen blijven en musea zullen verworden tot 'lege' verpakkingen. Nu al blijkt uit de ervaringen in Frankfurt dat door allerlei bezuinigingen het mes wordt gezet in de kunst- en cultuursector. Het is zelfs de vraag of alle museale instellingen die in de jaren tachtig zijn geopend in het jaar 2000 nog zullen bestaan. Door de grote mate van lokale autonomie in Duitsland - waarin steden veel vrijheid hebben in investeringen op cultureel gebied - kan in tijden van economische neergang de financiering abrupt weer worden stopgezet.

Ook in het Rotterdamse Museumpark heeft een aantal instellingen, zoals het Nederlands Architectuurinstituut, moeite om het hoofd boven water te houden. De financiële middelen om werkelijk inhoud te geven aan een dergelijk instituut lijken, gezien de alarmerende berichtgeving in een aantal nieuwsbladen, volstrekt onvoldoende te zijn.

In de toekomst zal het derhalve van belang zijn om meer aan te sluiten bij reeds bestaande lokale (kunst)disciplines en specifiek potentieel. De differentiatie in stedelijke profielen zou hierdoor meer bepalend kunnen worden bij de ontwikkeling van zwaartepunten in het voorzieningenbeleid. Daar waar vaak het imiteren van andere steden en het najagen van allure en prestige voorop staan, zou het benutten en onderkennen van de eigen kwaliteiten meer accent kunnen krijgen. Alleen door differentiatie en specialisatie op het terrein van kunst en cultuur is het mogelijk dat de stad zich werkelijk onderscheidt van andere. Iedere situatie en locatie vraagt immers om andere 'middelen'. Zo zou een stad als Rotterdam een eigen specialisatie - bijvoorbeeld architectuur en vormgeving - meer kunnen benutten en uitbuiten. Hierbij zou gebruik kunnen worden gemaakt van de eigen kwaliteiten van de desbetreffende sector.

Een ander opvallend aspect van de verregaande relatie tussen de stedelijke inrichting en de kunstensector in de jaren tachtig en negentig, is het gegeven dat er een duidelijke fixatie waarneembaar is op het stadscentrum. De aandacht voor steden, waarin stadscentra worden gepresenteerd als verblijfscentra met een concentratie van topvoorzieningen lijkt een dominante. Enerzijds worden de accenten in het ruimtelijk beleid afgestemd op veranderende maatschappelijke ontwikkelingen, anderzijds worden de bestaande stedelijke structuren nog steeds als uitgangspunt genomen. Deze constatering is des te opvallender gezien het feit dat regio's een steeds belangrijker rol krijgen toebedeeld en dat meerkernigheid en diffusie van stedelijke gebieden een issue in de literatuur is. Blijkbaar is de verspreiding van functies en voorzieningen over perifere kernen - door de Amerikaan Garreau (1991) 'edge cities' genoemd - in Nederlandse en Duitse steden minder snel voortgeschreden dan verwacht zou mogen worden. En blijkbaar hebben eerder geschetste maatschappelijke trends minder invloed op het functioneren van stadscentra dan doorgaans wordt aangenomen. Behalve een aantal functieveranderingen in de centra van de steden, zal het waarschijnlijk zo zijn dat het stadscentrum blijft functioneren als een toplocatie voor hoogwaardige voorzieningen, waaronder culturele. In dat geval zullen dan ook niet alle stedelijke functies gelijkmatig worden verspreid over een steeds groter wordende stedelijke regio, maar zullen de oude centra zich meer gaan specialiseren (o.a. Friedrichs & Goodmann et al. 1987). Dit betekent dat de stad een specifieke functie zal behouden en ook in de toekomst een attractie zal blijven, juist door een exclusief en hoogwaardig aanbod. Steden en cultuur zullen dan onlosmakelijk met elkaar verbonden blijven.

Error! Unknown switch argument.

Eindnoten hoofdstuk 7:

119.. Naar het gelijknamige boek van Koos Bosma (red.) (1990).

Error! Unknown switch argument.

Verantwoording

Dit onderzoek heeft plaatsgevonden in de tijdsperiode 1991-1996. Gedurende deze gehele periode is literatuuronderzoek verricht. In oktober 1996, op het moment dat het concept van dit boek gereed was, is daarmee gestopt.

Het empirisch onderzoek in Rotterdam is uitgevoerd in de periode april-augustus 1994 en mei-juni 1995; in Frankfurt betrof het de periode mei-juni 1993 en september-oktober 1995. Daarnaast is het van belang te vermelden dat het in Duitsland, in vergelijking met de Nederlandse situatie, vaker ontbreekt aan allerlei (beleids)nota's, stukken en notities. Daar waar in Rotterdam de interviews veelal zijn gebruikt om de beleidsprocessen en accenten - vastgelegd in schriftelijke stukken - te verifiëren, waren de interviews in Frankfurt dan ook meer gericht op het verkrijgen van informatie.

Irina van Aalst, november 1996

Noten

Error! Unknown switch argument.

Error! Unknown switch argument.

Bijlage 1 Interviews/ respondenten

Rotterdam

- M. Aarts*, stedenbouwkundig ontwerper, dienst Stedebouw + Volkshuisvesting, gemeente Rotterdam.
- R. Bakker*, voormalig directeur dienst Stadsontwikkeling (1986-1991) en dienst Stedebouw + Volkshuisvesting (1992-1993), gemeente Rotterdam.
- C. Beke*, stafmedewerker communicatie, Nederlands Architectuurinstituut NAI, Rotterdam.
- W. Crouwel*, voormalig directeur museum Boymans-van Beuningen (1985-1993), Rotterdam.
- C. Dercon*, voormalig directeur Kunstcentrum Witte de With, Rotterdam. Thans directeur museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.
- R. den Dunnen*, voormalig wethouder Algemeen Welzijn (1977-1981) en Haven en Economie (1981-1990); voormalig loco-burgemeester (1986-1990), gemeente Rotterdam.
- C. Grootveld-Parré*, directeur Chabotmuseum, Rotterdam
- J.D. Hoekstra*, dienst Stedebouw + Volkshuisvesting, gemeente Rotterdam.
- A. de Kler*, stafmedewerker algemene zaken, Nederlands Architectuurinstituut NAI, Rotterdam
- W. van Krimpen*, directeur KunstHAL.
- S. Kolthek*, voormalig algemeen directeur DROS (1980-1989), gemeente Rotterdam.
- J. Laan*, voormalig wethouder Ruimtelijke Ordening, Verkeer & Vervoer, Milieu en Openbare Werken, gemeente Rotterdam (1982-1990).
- J. Oosterman*, voorzieningenplanoloog dienst Stedebouw + Volkshuisvesting, gemeente Rotterdam.
- W. Ter Molen*, hoofd afdeling Kunstnijverheid, adjunct-directeur, ad-interim directeur (1993-1996) museum Boymans-van Beuningen.

Frankfurt am Main

- J.C. Ammann*, directeur Museum für Moderne Kunst, Frankfurt am Main.
- R. Burgard*, voormalig abteilungsleiter Kultur und Sport; thans directeur Hochbauamt, Stadt Frankfurt am Main.
- F. Greif*, architect, Geschäftsführer Architektenbureau Albert Speer & Partner, Frankfurt am Main.
- D. Hausmann*, Amt für Kommunale Gesamtentwicklung und Stadtplanung, Stadt Frankfurt am Main.
- H. Haverkamp*, voormalig Planungs- en Baudezernent, Stadt Frankfurt am Main.
- A. Herbst*, directeur Museum für Kunsthandwerk, Frankfurt am Main.
- G. Heuberger*, directeur Jüdisches Museum, Frankfurt am Main.
- H. Huber*, Abteilungsleiter Verwaltung, Amt für Wissenschaft und Kunst (Dezernat Kultur und Freizeit), Stadt Frankfurt am Main.
- K. Klemp*, Abteilungsleiter Kultur, Amt für Wissenschaft und Kunst (Dezernat Kultur und Freizeit), Stadt Frankfurt am Main
- Kohlberger*, Amt für Kommunale Gesamtentwicklung und Stadtplanung, Flächennutzungsplan und Gesamtentwicklung, Stadt Frankfurt am Main.
- D. Meuer*, stedelijk planoloog, Architektenbureau Albert Speer & Partner, Frankfurt am Main.
- W. Schobert*, sinds 1974 directeur Kommunales Kino, Frankfurt am Main. Thans tevens directeur Deutsches Filmmuseum.
- H. Seemann*, directeur Kunsthal Schirn, Frankfurt am Main.
- D. Zimmermann*, Leiter, Amt für Kommunale Gesamtentwicklung und Stadtplanung, Stadt Frankfurt am Main.

Bijlage 2 Kerngegevens musea en museumbezoek in Nederland

2.1 Musea en tentoonstellingen in Nederland (1945-1992)

	Musea ¹	Georganiseerde tentoonstellingen ²		Bezoeken	
		door musea	in musea	Totaal x 1000	Gemiddeld per museum (x 1000)
1945	147			1088	
1950	243			2616	
1955	304			3769	
1960	311			4767	
1965	323			6206	
1970	328	451	-	7695	25
1975	355	892	-	11924	34
1977	394	996	1007	12856	33
1978	410	1136	1068	12794	31
1979	432	1138	1100	13532	31
1980	485	1344	1287	14504	30
1981	489	1237	1197	14992	31
1982	500	1405	1389	14578	29
1983	525	1429	1454	14661	28
1984	539	1454	1375	15959	30
1985	538	1472	1443	15879	30
1986	572	1655	1606	17699	31
1987	615	1786	1778	19847	32
1988	633	1956	1908	19880	31
1989	667	1906	1913	20042	30
1990	697	2012	1935	22042	32
1991	735	1965	1970	21806	30
1992	723	2040	1980	22559	31

¹ Exclusief de musea die in het verslagjaar gesloten waren; zo telde Nederland in 1992 736 musea, waarvan er tijdelijk 13 gesloten waren gedurende het jaar

² Georganiseerde tentoonstellingen in Nederland; het grootste deel van de tentoonstellingen wordt georganiseerd door het museum waar de tentoonstelling plaatsvindt. In circa 10% van de gevallen organiseert een museum een tentoonstelling in een andere (dan museale) ruimte. Nog minder vaak organiseert een museum een tentoonstelling in een ander (dan het eigen) museum

Bron: CBS (1994), CBS-Statistisch Jaarboek (verschillende jaren)

Error! Unknown switch argument.

2.2 Kerngegevens musea in Nederland (1988, 1991)

	1988	1991
Totaal	642	748¹
<u>Beheerder museum</u>		
Rijk	45	49
Provincie	3	6
Gemeente	122	128
Overheidsstichting	17	16
Andere stichting	303	372
Vereniging	57	65
Bedrijf	13	13
Particulier	69	86
Overig	13	13
<u>Openingsjaar museum</u>		
Voor 1945		155
1945-1964		108
1965-1974		121
1975-1979		76
1980-1984		87
1985-1989		161
1990 en later		40
<u>Provincie</u>		
Groningen	28	36
Friesland	54	62
Drenthe	27	36
Overijssel	52	63
Flevoland	5	5
Gelderland	90	104
Utrecht	36	38
Noord-Holland	103	116
Zuid-Holland	105	130
Zeeland	25	28
Noord-Brabant	76	82
Limburg	41	48
<u>Gemeentegrootte</u>		
tot 10.000 inwoners	119	123
10.000 - 20.000	155	198
20.000 - 50.000	139	164
50.000 - 100.000	82	90
100.000 - 250.000	86	87
250.000 of meer	61	86
w.v. Amsterdam	35	36
Den Haag	16	22
Rotterdam	10	17
Utrecht	-	11

¹ Nederland telt in 1991 748 musea waarvan er 13 tijdelijk gesloten waren

Bron: CBS (1989; 1993a)

Error! Unknown switch argument.

2.3 Bezoekersaantallen en aantal musea in Rotterdam (1985-1994)

	Musea ¹	Bezoekers	Gemiddeld aantal bezoekers ²
1985	7	476.003	68.000
1986	10	543.938	54.394
1987	12	783.773	65.314
1988	14	613.255	43.804
1989	15	625.821	41.721
1990	19	974.096	51.268
1991	23	746.852	32.472
1992	23	889.152	38.659
1993	24	761.995	31.750
1994	24	846.828	35.285

¹ Totaal aantal opengestelde musea in het betreffende jaar

² Gemiddeld aantal bezoekers per museum, per jaar

Bron: Stichting VVV Rotterdam (1994a+b+c)

2.4 Museumbezoek naar gemeentegrootte (1988, 1991)

Gemeentegrootte	Bezoeken (x1000)		1988		1991	
	Totaal	Gemiddeld per museum	Totaal	Gemiddeld per museum	Totaal	Gemiddeld per museum
tot 10.000 inwoners	1500	13	2149	18	2149	18
10.000 - 20.000	3210	21	3609	18	3609	18
20.000 - 50.000	1962	14	2204	14	2204	14
50.000 - 100.000	3627	45	3948	45	3948	45
100.000 - 250.000	3283	39	2736	32	2736	32
250.000 of meer	6298	107	7160	86	7160	86
w.v. Amsterdam		4513	137	5032	152	152
Den Haag		1174	73	1064	48	48
Rotterdam		611	61	600	35	35
Utrecht		-	-	464	42	42

Bron: CBS (1989; 1993a)

2.5 Musea en museumbezoek naar de aard van de collectie (1992)

Aard van de collectie	Aantal musea		Aantal bezoeken		Gemiddeld bezoek per museum (x1000)	
	(abs)	(in %)	(x1000)	(in %)		
Beeldende Kunst	71	10	4617	20	66	
Geschiedenis		378	51	6972	31	19
Natuurlijke Historie		72	10	3360	15	47
Bedrijf & techniek		150	20	4027	18	28
Volkenkunde		17	2	608	3	38
Gemengd		48	7	2975	13	63
Totaal		736	100	22559	100	31

Bron: Van Leenders & Sips (1996)

Error! Unknown switch argument.

2.6 Overzicht financiële gegevens Nederland, in miljoenen guldens (1984-1993)

	1984	1988	1990	1992	1993
Totaal Cultuurbeheer ¹	279,7	226,2	181,1	231,2	250,7
<i>Musea</i>	57,8	50,5	65,2	74,8	76,9
Totaal MBL ²	1301,2	1278,2	1267,7	1319,5	1353,3
Totaal Kunsten ³	248,8	370,7	383,2	416,7	406,1
<i>BKVB</i>	36,6	77,1	78,1	100,9	97,9
<i>Podiumkunsten</i>	154,2	238,7	238,4	247,0	245,0
Overige uitgaven	116,0	143,8	148,5	139,9	159,0
Totaal	1945,7	2018,9	1980,5	2107,3	2169,1

¹ Totaal Cultuurbeheer omvat musea, monumentenzorg, archeologie, archieven

² Totaal MBL omvat media, letteren, bibliotheken

³ Totaal Kunsten omvat BKVB (beeldende kunsten, bouwkunst, vormgeving) en Podiumkunsten (muziek, dans, toneel)

Bron: mWVC (1993)

2.7 Totale overheidsuitgaven aan musea per inwoner, in guldens (1980-1991)

	Aantal inwoners (per 1 januari)	Rijk	Provincie	Gemeenten	TOTAAL
1980	14.091.014	8,53	0,76	10,52	19,81
1982	14.285.829	7,49	0,75	10,33	18,57
1984	14.394.589	8,04	0,78	9,67	18,49
1986	14.529.430	8,29	1,42	10,36	20,08
1988	14.714.948	5,57	1,17	9,58	16,31
1990	14.892.574	6,80	1,27	9,44	17,51
1991	15.010.445	6,47	1,26	9,83	17,56

Bron: mWVC (1993)

Error! Unknown switch argument.

2.8 Inkomsten van musea (1985, 1992)

Bron	Aandeel totale inkomsten (in %)		Omvang van inkomsten (mln. gld.)	
	1985	1992	1985	1992
<i>Bijdragen overheid</i>				
Rijk	33	33	114,3	177,3
Provincie	4	5	14,0	29,1
Gemeenten	42	29	146,4	157,8
Totaal	78	67	274,7	364,2
<i>Bijdragen derden</i>				
Vriendenvereniging	1	1	2,0	3,5
Fondsen, particulieren	2	4	5,5	20,2
Sponsors	2	2	6,4	9,2
Totaal	4	6	13,9	32,9
<i>Overige inkomsten</i>				
Entreegelden ¹	11	17	39,9	90,6
Verkoop artikelen	4	5	14,9	26,7
Overig ²	2	5	8,0	28,7
Totaal	18	27	62,8	146,0
Totale inkomsten	100	100	351,4	543,1

¹ Inclusief opbrengsten Museumjaarkaart

² Inclusief uitkeringen schadeverzekeringen en ontvangen interest

Bron: Van Leenders & Sips (1996)

2.9 Lasten van musea naar kostenpost (1985, 1992)

Kostenpost	Aandeel totale uitgaven (in %)		Omvang van uitgaven (mln. gld.)	
	1985	1992	1985	1992
Personeel	49	46	172,8	251,6
Administratie & beheer	5	5	17,3	29,7
Huisvesting ¹	17	14	60,9	76,6
Aankopen	4	5	13,6	26,4
Afschrijvingen ²	5	4	18,7	19,8
Interest ²	3	3	12,2	18,4
Tentoonstellingen	-	8	-	43,9
Collectie ³	-	3	-	16,4
Overig ⁴	16	12	55,8	64,3
Totale lasten	100	100	351,3	547,0

¹ Exclusief aflossing en interest

² Inclusief huisvesting

³ Verzekering en onderhoud

⁴ In 1985 bevat deze post tevens de kosten voor tentoonstellingen, verzekeringen en onderhoud van de collectie

Error! Unknown switch argument.

Bron: Van Leenders & Sips (1996)

Error! Unknown switch argument.

Bijlage 3 Kerngegevens musea en museumbezoek in Duitsland

3.1 Musea en tentoonstellingen in Duitsland¹ (1982-1992)

	Musea	Georganiseerde tentoonstellingen	Bezoeken x 1000
1982	1454	2994	52428
1983	1560	2875	52027
1985	1640	3578	60779
1986	1763	3866	62432
1987	1840	4065	66337
1988	2107	4210	66377
1989	2301	4701	70035
1990	2622	5380	73783
1991	2768	5299	73623
1992	2877	5660	73234

¹ Voor alle gegevens in deze bijlage geldt Duitsland exclusief het voormalige Oost-Duitsland

Bron: Statistisches Bundesamt (verschillende jaren)

3.2 Museumbezoek naar Deelstaat (1985, 1990-1992)

Deelstaat	Bezoeken (x1000)			
	1985	1990	1991	1992
Totaal	60779	73783	73623	73234
Baden-Württemberg	9945	11666	12278	12278
Bayern	16718	18506	18939	18681
Bremen	818	1017	1272	1212
Hamburg	1274	1462	1451	1507
Hessen	6385	7730	7019	7039
Niedersachsen	5735	7287	7442	7542
Nordrhein-Westfalen	10315	12924	12694	12683
Rheinland-Pfalz	2256	4302	4146	4664
Saarland	237	344	390	391
Schleswig-Holstein	3040	3074	3077	3109
Berlin (West)	4057	5471	4915	4128

Bron: Statistisches Bundesamt (verschillende jaren)

Error! Unknown switch argument.

3.3 Kerngegevens musea in Duitsland (1985, 1991)

	1985	1991 (abs.)	(in %)
Totaal	1640	2768	100
<u>Beheerder/ rechtspersoon museum</u>			
Bund	12	16	0,6
Land	179	226	8,2
Bezirk/ Kreis	76	109	3,9
Gemeinde	729	1196	43,2
Verein/ Korperschaft	447	899	32,5
Private Gesellschaft	170	292	10,5
Sonstige Trager	27	30	1,1
<u>Naar aard van de collectie</u>			
Historische / Archeologische Museen		153	5,5
Kulturgeschiedliche Spezialmuseen		338	12,2
Kunstmuseen		319	11,5
Mehrere Museen in einem Museumskomplex		61	2,2
Naturkundliche Museen		131	4,7
Naturwissenschaftliche/ technische Museen		275	9,9
Sammelmuseen mit komplexen Bestanden		15	0,6
Schloss-/ Burgenmuseen		137	5,0
Volkskunde-/ Heimatkundemuseen		1339	48,4
<u>Per Land (Deelstaat)</u>			
Baden-Wurttemberg	391	603	21,8
Bayern	395	656	23,7
Bremen	10	19	0,7
Hamburg	19	32	1,1
Hessen	201	307	11,1
Niedersachsen	165	364	13,1
Nordrhein-Westfalen	257	419	15,1
Rheinland-Pfalz	80	172	6,2
Saarland	7	36	1,3
Schleswig-Holstein	76	106	3,8
Berlin (West)	39	54	1,9

Bron: Statistisches Bundesamt (verschillende jaren); Institut für Museumskunde (1992)

3.4 Overzicht van lopende en éénmalige cultuuruitgaven naar gemeentegrootte¹ (1979, 1991)

Gemeentegrootte	DM per inwoner		Mill. DM		1991 (in %) ²	
	1979	1991	(abs.)	(abs.)		
> 500.000 inwoners	170	329		1094	2057	5,4
200.000-500.000 inwoners	136	255		743	1389	5,3
100.000-200.000 inwoners	98	203		454	1039	4,3
50.000-100.000 inwoners		72		413	873	3,7
20.000- 50.000 inwoners	39	94	386		1018	2,7
Totaal		96	190	3090	6376	4,2

¹ Exclusief stadsstaten ('Stadtstaaten')

² Percentage van de totale begroting

Bron: *Deutscher Städtetag* (verschillende jaren)

3.5 Cultuuruitgaven van gemeenten¹ (1981-1991)

	1981	1983	1985	1987	1989	1991	Tot. stijging (1981-1991)
Totale cultuuruitgaven (x 1.000.000 DM)	3818	3876	4405	5103	5607	6376	+ 2558
<i>Stijging (in %)</i>		+1,5	+13,6	+15,8	+ 9,8	+13,7	+ 66,9%
Percentage van totale begroting (in %)	3,8	3,9	4,0	4,2	4,2	4,2	+ 0,4%
Uitgaven aan musea (x 1.000.000 DM)	307	356	387	485	549	641	
<i>Stijging (in %)</i>		+9,4	+15,1	+25,5	+13,0	+16,7	+ 109,0%
Cultuuruitgaven per inwoner (in DM)	117	120	138	159	169	190	+ 62,0%

¹ Exclusief stadsstaten ('Stadtstaaten')

Bron: *Klein* (1993)

3.6 Overzicht van cultuuruitgaven in steden met meer dan 500.000 inwoners (1979, 1991)

	DM per inwoner		Mill. DM		1991 (in %) ¹
	1979	1991	1979 (abs.)	1991 (abs.)	
Berlijn (West)	1341	1756	2555	3790	9,8
Hamburg	591	1015	979	1677	11,1
München	112	237	146	292	3,5
Keulen	202	312	197	297	6,0
Essen	96	191	63	120	3,8
Frankfurt am Main	456	921	287	594	11,3
Dortmund	118	189	72	113	3,7
Düsseldorf	204	348	122	201	5,0
Stuttgart	124	395	72	229	5,5
Bremen	232	370	130	204	3,4
Duisburg	104	169	58	90	4,1
Hannover	145	234	78	120	3,9

¹ Percentage van de totale begroting

Error! Unknown switch argument.

Bron: Deutscher Städtetag (verskillende jaren)

Error! Unknown switch argument.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aalst, I. van (1993), Rotterdam: regeneration of the inner city. The transformation of city centres as part of the new urbanization. In: Nethur School Proceedings 1992, pp. 71-78. Utrecht: The Netherlands Graduate School of Housing and Urban Research (Nethur).
- Aalst, I. van (1994), De rol van musea in de recente ontwikkeling van stadscentra. In: Boogaarts, I. en J. Oosterman (red.), Stedelijke cultuur- en vrijetijdsvoorzieningen in Rotterdam. Rotterdam: Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting.
- Aalst, I. van & M. Severens (1996), Een hoop musea; de Museumsufer in Frankfurt am Main en het Museumpark in Rotterdam. In: Museumvisie, 20, 2, pp. 4-8.
- Aarts, M. (red.) (1987), Leven in de stad: Rotterdam op weg naar het jaar 2000. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Adrichem, J. van et al. (1987), Beeldende Kunst en Kunstbeleid in Rotterdam 1945-1985. Rotterdam: Boymans-van Beuningen.
- Adrichem, J. van (1991), Witte de With: een 'museum' van onderhandeling. In: Archis, 4, pp. 37-39.
- Ammann, J. (1990), Fiktiver Rapport an den Kulturdezernenten. In: Erd, R. (Hg.), Kulturstadt Frankfurt; Szenen Institutionen Positionen, pp. 195-199. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Andela, G. (1985), Internationale ontwerp presenteren plannen voor het Land van Hoboken. In: Wonen/ TABK, 19-20, pp. 4-6.
- Anderson, M. (1964), The federal bulldozer. New York: McGraw-Hill.
- Appel, G. (1991), Regionalstatistik in Deutschland. In: Raumforschung und Raumordnung, 49, 6, pp. 382-386.
- Ashworth, G. & Goodall, B. (eds.) (1990), Marketing Tourism Places. London, New York: Routledge.
- ASVR Adviescommissie Sociaal-Economische Vernieuwing Rotterdam (1987), Nieuw Rotterdam; een opdracht voor alle Rotterdammers.
- Bachrach, P. & M.S. Baratz (1970), Power and poverty; theory and practice. New York: Oxford University Press.
- Bakker, R. (1987), Vorm van pret. Bijdrage aan recreatieve ontwikkelingen. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Banfield, E.C. (1968), The Unheavenly City. Boston Mass.: Little Brown and Co.
- Barbieri, U. et al. (red.) (1981), Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981. Rotterdam: Dienst Stadsontwikkeling.
- Bartzeko, D. (1987), Die doppelte Stadt Frankfurter Bauwelten. In: Jaeger, S. en K. Milich (Hg.), Kulturhandbuch Frankfurt 1987/88, pp. 288-301. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- Bartzeko, D. (1992), Reforminseln und Kommerz. In: Becker, K.E. en M. Wentz, Frankfurt am Main; Stadtperspektiven, pp. 35-42. Köln: Rudolf Müller.
- Barthelme, S. (1988), Das postmoderne Museum als Erscheinungsform von Architektur. München: Tuduv Verlag.
- Beauregard, R.A. (1990), Bringing the City Back In. In: Journal of the American Planning Association, Spring, pp. 210-215.
- Becker, H.S. (1982), Art Worlds. Berkeley Los Angeles, Londen: University of California Press.
- Becker, K.E. & M. Wentz (Hg.) (1992), Frankfurt am Main; Stadtperspektiven. Köln: Rudolf Müller.
- Beeren, W.A. et al. (1982), Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960. Delft: University Press.
- Behr, V., F. Gnad & K.R. Kunzmann (Hg.) (1989), Kultur, Wirtschaft, Stadtentwicklung. Dortmunder Beiträge zur Raumplanung 51. Dortmund: IRPUD, Universität Dortmund.
- Bekeart, G. (1987), Een gebouw waar de kunst haar intrek kan nemen. Overpeinzingen over museum en museumarchitectuur. In: Archis, 1, pp. 12-16.
- Bekaert, G. (1989), Een gebouw waar de kunst haar intrek kan nemen. In: Ven, C. van de (red.), Museumarchitectuur, pp. 56-68. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Bell, D. (1979), The cultural contradictions of capitalism. London: Heinemann Educational Books Ltd.
- Bemmel, L.P. van et al. (1992), De Randstad als regio van internationale allure. Concentratie als kracht en knelpunt. SMO-informatief 92-3. Delft: TNO-beleidsstudies, Stichting Maatschappij en Onderneming.
- Bennet, T. (1995), The birth of the museum. History, theory, politics. Londen, New York: Routledge.
- Berg, L. van den, H.A. van Klink & J. van der Meer (1991), Bestuur in stedelijke regio's. Ervaringen in Lille,

Error! Unknown switch argument.

- Antwerpen, Frankfurt en Birmingham. Rotterdam: Erasmus Universiteit, European Institute for Comparative Urban Research (EURICUR).
- Bergevoet, F. (1994), Weer een nieuw museum: waarom eigenlijk niet? In: *Museumvisie*, 18, 2, pp. 18-20.
- Beyers, T. (1993a), Stad en cultuur. In: Burgers, J., A. Kreukels en M. Mentzel (red.), *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*, pp. 117-132. Utrecht: Jan van Arkel.
- Beyers, T. (1993b), Georganiseerde cultuur. De rol van overheid en markt in de kunstwereld. Bussum: Coutinho.
- Bianchini, F. (1991), Urban Renaissance? The arts and the urban regeneration process. In: Macgregor, S. & B. Pimlott (eds.), *Tackling the inner cities*, pp. 215-250. Oxford: Clarendon Press.
- Bianchini, F. (1993), Remaking European cities: the role of cultural policies. In: Bianchini, F. & M. Parkin son (eds.), *Cultural policy and urban regeneration*, pp. 1-20. Manchester: University Press.
- Bianchini, F. & M. Parkinson (eds.) (1993), *Cultural policy and urban regeneration. The West European experience*. Manchester: University Press.
- Blaas, P.B.M. & J. van Herwaarden (1986), *Stedelijke Naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. 's-Gravenhage: VUGA*.
- Blau, J. R. (1989), *The shape of culture. A study of contemporary cultural patterns in the United States*. New York: Cambridge University Press.
- Bleij, E. & M. Halbertsma (1994), *Beelden tegen de puin. Oorlogsmonumenten en monumentale kunst in Rotterdam 1940-1955*. Rotterdam: Stichting Kunstpublicaties.
- Blijstra, R. (1965), *Rotterdam, stad in beweging*. Amsterdam, Rotterdam: De Arbeiderspers.
- Blokland, H. (1988), Sociale cultuurspreiding: complot of ideaal?. In: *Socialisme en democratie*, 12, pp. 349-354.
- Blomsma, M. (1985), *Cultuurbeleid over de grenzen*. Den Haag: HRWB/ WRR.
- Boer, M. de, W. Janssen & D. Lambert (1990), *Architectuurbeleid in acht steden: San Francisco, Chicago, New York, Toronto, Barcelona, Parijs, W-Berlijn en Londen*. Rotterdam: Nederlands Architectuurinstituut.
- Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen (1985), *Stedebouw in Nederland, 50 jaar Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen*. Zutphen: Walburg.
- Bongenaar, A. & R.T. Lie (1992), Schaarste op de Duitse kantorenmarkt. In: *VOGON Journaal*, 2, pp. 5-9.
- Boogaarts, I. & T.M. Leistra (1986), *De Fainstein & Fainsteinanalyse toegepast op Rotterdam*. Utrecht: RUU.
- Boogaarts, I. (1992), Food, fun and festivals. De festivalisering van de stad. In: Burgers, J. (red.), *De uitstad. Over stedelijk vermaak*, pp. 119-131. Utrecht: Jan van Arkel.
- Borchert, J.R. (1991), Futures of American cities. In: Hart, J.F. (ed.), *Our changing cities*, pp. 218-250. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Bordewijk, F. (1938), *Karakter*.
- Bosma, K. (red.) (1990), *Verleidelijk Stadsbeeld: Ontwerpen voor stedelijke vernieuwing*. Rotterdam: NAI.
- Boudewijns, G. (1988), De stedelijke rol van de nieuwe generatie museumgebouwen. In: *Plan*, 9-10, pp. 15-20.
- Boudon, R. (1981), *De logica van het sociale. Een inleiding tot sociologisch denken*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bourdieu, P. (1986), *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. London, New York: Routledge & Kegan Paul (oorspronkelijke publicatie 1979).
- Bourdieu, P. (1994), Structures, Habitus, Power: basis for a theory of symbolic power. In: Dirks, N.B. et al. (eds.), *Culture-Power-History; a reader in contemporary social theory*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bourdieu, P. & A. Darbel (1991), *The love of art. European museums and their public*. Cambridge: Polity Press.
- Boyer, M.C. (1983), *Dreaming the rational city: The myth of American city Planning*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Boyer, M.C. (1994), *The city of collective memory. Its historical imagery and architectural entertainments*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Brouwer, R. (1992), *Stedelijke revitalisering en kunstbeleid in Rotterdam*. KUB: Vrijtijds wetenschappen (doctoraalscriptie).
- Brouwers, R. (1991), *Metropool aan de Maas*. Rotterdam: NAI.
- Brouwers, R. (1993), Het Nai -de geschiedenis van een onwerpogave. In: Duivesteijn, A. et al., *Het Nederlands Architectuurinstituut*, pp. 72-94. Rotterdam: NAI.
- Brugge, A. van der (1994), *Kunsten en steden*. In: *Idee*, 1, pp. 11-16.
- Brunt, L. (1989), *De magie van de stad*. Meppel, Amsterdam: Boom (rede).

- Brunt, L. (1996), *Stad. Meppel*, Amsterdam: Boom.
- Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau (1994), *Raumordnungsbericht 1993*. Bonn: Bundesministerium RBS.
- Burgers, J. (1992), *Stadsgezichten*. In: Burgers, J. (red.), *De Uitstad. Over stedelijk vermaak*, pp. 9-25. Utrecht: Jan van Arkel.
- Burgers, J. (red.) (1992), *De uitstad. Over stedelijk vermaak*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Burgers, J., A. Kreukels & M. Mentzel (red.) (1993), *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Burns L.S. & J. Friedmann (eds.) (1985), *The art of planning. Selected essays of Harvey S. Perloff*. New York, London: Lenum press.
- Buursink, J. (1991), *Steden in de markt: het elan van citymarketing*. Muiderberg: Coutinho.
- Cammen, H. van der & L.A. de Klerk (1986), *Ruimtelijke Ordening, van plannen komen plannen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Cammen, H. van der & L.A. de Klerk (1993), *Ruimtelijke Ordening. Van plannen komen plannen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Castells, M. (1983a), *Crisis planning and the quality of life: Managing the new historical relationships between space and society*. In: *Environment and planning D: Society and space*, I, 1, pp. 3-21.
- Castells, Manuel (1983b), *The city and the grassroots. A cross-cultural theory of urban social movements*. London: Edward Arnold Publishers Ltd.
- Castells, M. (1989), *The informational city. Information technology, economic restructuring and the urban-regional process*. London: Basil Blackwell.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek (verschillende jaren), *Statistisch Jaarboek*. 's-Gravenhage: SDU.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek (1989), *Musea 1989. Sociaal-culturele berichten*, nr. 12. 's Gravenhage: SDU.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek (1993a), *Musea 1991. Sociaal-culturele berichten*, nr. 9. 's-Gravenhage: SDU.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek (1993b), *Musea; kosten en financiering 1990-1991. Sociaal-culturele berichten*, nr. 16. 's-Gravenhage: SDU.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek (1993c), *Huishoudensprognose 1993*. 's-Gravenhage: SDU.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek (1994), *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994*. 's-Gravenhage: SDU.
- Clarke, S.E. (ed.) (1989), *Urban innovation and autonomy; political implications of policy change*. Newbury Park; London; New Delhi: Sage Publications.
- Coenen, J. (1993), *Complex maar ongecompliceerd*. In: Duivesteijn, A. et al., *Het Nederlands Architectuurinstituut*, pp. 65-71. Rotterdam: NAi.
- Commissie Montijn (1989), *Grote Steden Grote Kansen. Rapport commissie Grote Stedenbeleid*. 's-Gravenhage: MBiZa.
- Commissie Sociale Vernieuwing (1988), *Het Nieuwe Rotterdam in Sociaal Perspectief*.
- Coppus, S.A. (1994), *Cultuurbeleid in Europa. Een vergelijking van het cultuurbeleid in vier EU-landen*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden (doctoraalscriptie).
- Cortie, C. (1991), *De dynamiek van stedelijke systemen. Veranderingen in functies en welvaart van steden in de Verenigde Staten en de Europese Gemeenschap*. Assen, Maastricht: Van Gorcum.
- Dahl, R.A. (1961), *Who governs? Democracy and power in an American city*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R.A. (1986), *Rethinking Who governs? New Haven revisited*. In: R.J. Waste (ed.), *Community power directions for future research*. Newbury Park CA: Sage publications.
- Damme, L. van (1994), *Institutionele aspecten van de bestemmingsplanpraktijk*. Nijmegen: KUN, Vakgroep Planologie (Rapport nummer 6).
- Davis, D. (1990), *The museum transformed*. New York: Abbeville Press.
- Deelder, Jules (1994), *Renaissance; gedichten '44-'94*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Dekker, P. (1989), *Overheidsplanning in West-Europa. Sociale en Culturele Studies*, nr 10. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (proefschrift).
- Delden, A.Th. van (red.) (1988), *Investeren in stedelijke vernieuwing*. Stichting Forum voor Stedelijke Vernieuwing.
- Dettingmeijer, R. (1988), *Open Stad. Wijk bij Duurstede: Optimax* (proefschrift).

Error! Unknown switch argument.

- Deutscher Städtetag (Hg.) (verschillende jaren), Statistisches Jahrbuch Deutscher Gemeinden. Köln: Deutscher Städtetag.
- Digaetano, A. & J. S. Klemanski (1993), Urban regimes in comparative perspective: The politics of urban development in Britain. In: *Urban Affairs Quarterly*, 29, 1, pp. 54-83.
- Dijk, H. van (1985), Brinkman: als we het niet eens worden komt er geen architectuurmuseum. In: *Wonen/TABK*, 11-12, p. 2.
- Dijk, H. van & D. Lambert (1987), Er is maar een Rotterdam. Ontwerpers streven naar samenhangende stadsstructuur. In: *Archis*, 8, pp. 13-23.
- Dijk, H. van (1991), Een vliegdekschip in de stad; Holleins Museum für Moderne Kunst in Frankfurt. In: *Archis*, 10, pp. 46-52.
- Dijk, H. van (1993), Principes van metropolitane architectuur. OMA's Kunsthal in Rotterdam. In: *Archis*, 1, pp. 17-27.
- Dijkink, G. (1990), *Beleidenissen*. Groningen: Styx.
- Dogan, M. & J.S. Kasarda (1988), *The Metropolis Era. Volume I: A world of giant cities; Volume II: Mega cities*. Newbury Park: Sage Publications.
- Duivesteijn, A., J. Coenen & R. Brouwers (1993), *Het Nederlands Architectuurinstituut*. Rotterdam: NAI.
- Duivesteijn, A. (1993), Het gesprek over architectuur: een intentieverklaring. In: Duivesteijn, A. et al., *Het Nederlands Architectuurinstituut*, pp. 9-30. Rotterdam: NAI.
- Dunleavy, P. (1987), *Theories of the State*. London: Macmillan.
- Elias, W. (1993), *Tekens aan de wand. Hedendaagse stromingen in de kunsttheorie Antwerpen, Baarn: Hadewijch (proefschrift)*.
- Erd, R. (Hg.) (1990). *Kulturstadt Frankfurt; Szenen Institutionen Positionen*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Eurostat (1987), *Basisstatistieken van de Gemeenschap; vergelijking met de belangrijkste handelspartners van de Gemeenschap*. Luxemburg: Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Eurostat (1992), *Basisstatistieken van de Gemeenschap; vergelijking met enige Europese landen, Canada, USA, Japan en de USSR*. Luxemburg: Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Eurostat (1994), *Basisstatistieken van de Gemeenschap; vergelijking met de belangrijkste handelspartners van de Gemeenschap*. Luxemburg: Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Fainstein, N.I. & S.S. Fainstein (1984), *Stages in the politics of urban development: New York since 1945 (Congresspaper Social Science Research, New York, mei 1984)*.
- Fainstein, S.S., N.I. Fainstein et al. (1983), *Restructuring the City. The Political Economy of Urban Redevelopment*. New York: Longman Inc..
- Fainstein, S.S. (1991), *Promoting Economic Development. Urban Planning in the United States and Great Britain*. In: *Journal of the American Planning Association*, 57, 1, pp. 22-33.
- Fainstein, S.S., I. Gordon & M. Harloe (eds.) (1992), *Divided Cities: London and New York in the contemporary world*. London: Blackwell.
- Fainstein, S.S. (1994), *The city builders. Property, politics & planning in London and New York*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Falk, J.H. & L.D. Dierking (1992), *The museum experience*. Washington: Whalesback Books.
- Faludi, A. & A.J. van der Valk (1990), *De groeikernen als hoekstenen van de Nederlandse ruimtelijke planningsdoctrine*. Assen, Maastricht: Van Gorcum.
- Fassbinder, H. & H. Rikhof (red.) (1994), *Strategische plannen voor de stad; onderzoek en planningspraktijk in drie steden*. Eindhoven: Technische Universiteit.
- Featherstone, M. (1991), *Consumer culture and postmodernism*. London.
- Ford, L.R. (1991), *A metatheory of urban structure*. In: Hart, J.F. (ed.), *Our changing cities*, pp. 12-30. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Freund, B. (1991), *Das Rhein-Main-Gebiet*. In: *Geographische Rundschau*, 43, 5, pp. 272-282.
- Frieden, B.J. (1990), *Center City Transformed. Planners as Developers*. In: *Journal of the American planning Association*, Autumn, pp. 423-428.
- Friedrichs, J. & J.S. Dangschat (1993), *Hamburg: culture and urban competition*. In: Bianchini, F. & M. Parkinson (eds.), *Cultural policy and urban regeneration. The West European experience*. Manchester: University press.
- Friedrichs, J., A. C. Goodman et al. (1987), *The Changing Downtown. A comparative study of Baltimore and Hamburg*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

- Frijhoff, W. (1993), Beelden, verhalen, daden: stadscultuur. In: Jonge, A.D. & M.D. de Wolff, De Rotterdamse cultuur in elf spiegels, pp. 9-18. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Fuchs, F. und M. Friedrich (1986), Frankfurt am Main zwischen 1836 und 1986. 150 Jahre Frankfurter Geographische Gesellschaft. Frankfurter Geographische Hefte, nr. 56.
- Gall, S. et al. (red.) (1993), Stedebouw in beweging. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Ganzeboom, H. (1988), Leefstijlen in Nederland. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ganzeboom, H. (1989), Cultuurdeelname in Nederland. Assen, Maastricht: Van Gorcum.
- Ganzeboom, H. & F. Haanstra (1989), Museum en publiek. Rijswijk: mWVC.
- Garreau, J. (1991), Edge City. Life on the new frontier. New York: Anchor Books-Doubleday.
- Gemeente Rotterdam (1957), Rapport van de Commissie voor het Kunstbeleid. Rotterdam: Commissie voor het Kunstbeleid.
- Gemeente Rotterdam (1975), Beleidsnota 1976. Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (1976), Beleidsnota 1977. Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (1977a), Museumplan Rotterdam; schets voor een gezamenlijke toekomst (deel I).
- Gemeente Rotterdam (1977b), Stuurgroep museumbeleid, Lokatie onderzoek voor een nieuw museumbeleid.
- Gemeente Rotterdam (1978a), Structuurplan Rotterdam binnen de Ruit.
- Gemeente Rotterdam (1978b), Stuurgroep museumbeleid. Museumplan Rotterdam, Schets voor een gezamenlijke toekomst, deel I en II.
- Gemeente Rotterdam (1980a), Kunstbeleid in Rotterdam, deel II: standpuntbepaling. Raadsstukken, verzameling 1980, volgnr. 1.
- Gemeente Rotterdam (1980b), Kunstbeleid in Rotterdam, deelnota beeldende kunst, eerste uitwerking. Raadsstukken, verzameling 1980, volgnr. 2.
- Gemeente Rotterdam (1981), Planologische Verkenningen Rotterdam 1980-1995. Rotterdam: Stadsontwikkeling en Verkeersdienst.
- Gemeente Rotterdam (1985), Binnenstadsplan Rotterdam 1985; bijstelling van Basisplan 1946. Rotterdam: Stadsontwikkeling, Grondbedrijf en Verkeersdienst.
- Gemeente Rotterdam (1988), Vernieuwing van de stadsvernieuwing.
- Gemeente Rotterdam (1989a), Bestemmingsplan Dijkzigt.
- Gemeente Rotterdam (1989b), Het 1001 Plannenboek van Rotterdam. Rotterdam: Grondbedrijf.
- Gemeente Rotterdam (1989c), Het Project Rotterdam 1989. Rotterdam: Stadsontwikkeling.
- Gemeente Rotterdam (1989d), Intercities 1989. Reader 1: Plannen voor de stad. Rotterdam: Stadsontwikkeling.
- Gemeente Rotterdam (1989e), Intercities 1989. Reader 2: Stedebouwkundige plannen en de revitalisatie van de stad. Reader 3: Stedelijke ontwikkelingen en het idee van de Randstad. Rotterdam: Stadsontwikkeling.
- Gemeente Rotterdam (1990a), Een nieuwe stad in oude wijken. Rotterdam: Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing.
- Gemeente Rotterdam (1990b), Verrijken of Bezwijken. De Rotterdamse musea in de jaren '90. Rotterdam: Dienst Gemeentelijke Musea.
- Gemeente Rotterdam (1991a), Keuzes voor kwaliteit. Stedelijk-Economische vernieuwing in Rotterdam. Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (1991b), Kunstzaken in negentig. Rotterdam: Sociaal en Culturele Zaken.
- Gemeente Rotterdam (1991c), Strategienota. Rotterdam: Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (1992), Stadsplan Rotterdam. Een visie op de ruimtelijke ontwikkeling van Rotterdam tot 2005. Rotterdam: dienst Stedebouw & Volkshuisvesting.
- Gemeente Rotterdam (1993a), Binnenstad Rotterdam; beleidskader voor verdere verdichting en beheer 1993-2000.
- Gemeente Rotterdam (1993b), De Kunst en de Stad.
- Gemeente Rotterdam (1994), Rotterdam een binnenstad met buitenkansen. Rotterdam: dienst Stedebouw en Volkshuisvesting.
- Gemeente Rotterdam (1996), Rotterdam Europese culturele hoofdstad. Rotterdam: afdeling Culturele Zaken.
- Giersbergen, M. van (1988), Monument van stedelijkheid; Beeldenroute in Rotterdam. In: Archis, 6, pp. 20-23.
- Giersbergen, M. van (1989), Kleihues' architectuur van analogieën; Museum für Vor- und Frühgeschichte in Frankfurt. In: Archis, 8, pp. 8-11.
- Girouard, M. (1985), Cities en people, A social and architectural history. New Haven, Londen: Yale University Press.

Error! Unknown switch argument.

- Gläser, H. (1988), Die Rolle und Bedeutung der Kultur für die Zukunft der europäischen Städte. In: Der Städtetag, 3, pp. 176-178.
- Gottmann, J. (1983), The coming of the transitional city. Maryland: University of Maryland.
- Gottmann, J. & R.A. Harper (eds.) (1990), Since Megalopolis. The Urban Writings of Jean Gottmann. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gouldner, A.W. (1979), The future of intellectuals and the rise of the new class. London: Macmillan Press.
- Graaf, R. de (1985), Stagnatie door stedenstrijd. In: Wonen/ TABK, 11-12, pp. 11-12.
- Grüssen, C. & I. Pohl (1992), Kulturelle Einrichtungen als Instrument städtebaulicher Entwicklungsstrategien im internationalen Vergleich. In: Informationen zur Raumentwicklung, 1, pp. 37-42.
- Guinee, A. (1993), De spanning tussen kunst en openbaarheid in het Museumpark. In: Blauwe Kamer, 5, pp. 18-22.
- Haan, H. de & I. Haagsma (1982), Stadsbeeld Rotterdam 1965-1982. Utrecht: Oosthoek.
- Haaren, H. van (1993), Kanttekeningen bij Rotterdam. In: Jonge, A.D. & M.D. de Wolff, De Rotterdamse cultuur in elf spiegels, pp. 19-30. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Hajdu, J. (1983), Postwar development and planning of West. In: T. Wild (ed.), Urban and Rural Change in West Germany, pp. 16-40. Barnes & Noble Books.
- Hajer, M.A. (1993), Rotterdam: re-designing the public domain. In: Bianchini, F. & M. Parkinson (eds.), Cultural policy and urban regeneration, pp. 48-72. Manchester: University Press.
- Hall, P. (1980), Great Planning Disasters. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Hall, P. (1988), Cities of tomorrow. An intellectual history of urban planning and design in the Twentieth Century. Oxford: Basil Blackwell.
- Hall, P. (1989a), London 2001. Unwin and Hyman.
- Hall, P. (1989b), The turbulent eight decade. Challenges to American City Planning. In: Journal of the American Planning Association, 55, 3, pp. 275-282.
- Hall, P. (1992), Urban & Regional planning. London, New York: Routledge.
- Harding, A., J. Dawson, R. Evans & M. Parkinson (eds.) (1994), European cities towards 2000. Profiles, policies and prospects. Manchester: University Press.
- Harding, A. (1995a), 'My city, right or wrong?'. Urban regimes in the united states of Europe (Paper to the APSA Conference, Chicago, september 1995).
- Harding, A. (1995b), Elite Theory and Growth Machines. In: Judge, D., G. Stoker & H. Wolman (eds.), Theories of urban politics, pp. 35-54. London, Thousands Oaks, New Delhi: Sage publications.
- Harloe, M. (1995), The people's home; social rented housing in Europe & America. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Hart, J.F. (ed.) (1991), Our changing cities. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hartman, W. & J. van de Ven (eds.) (1991), Symposium City Centre. Planning and Design (final report). Amsterdam: UvA, DRO.
- Harvey, D. (1989), The urban experience. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1990), The condition of postmodernity. Massachusetts: Blackwell.
- Häussermann, H. & W. Siebel (1987), Neue Urbanität. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Haverkamp, H. (1985), Fernsicht auf Frankfurt-Entwicklungslinien der Main-Metropole bis zur Jahrhundertwende. FAZ (artikelenserie).
- Hazewinkel, F. (1988), Toneel in Rotterdam 1945-1986; rapport van het gemeentelijk beleid. Rotterdam: gemeentelijke archiefdienst.
- Heinemeijer, W.F. (1993), Cultuur laat zich niet zomaar decentraliseren. In: Geografie, 2, 5, pp. 5-6.
- Heinig, N. (1988), The pompidou centre and its public; the limits of a utopian site. In: Lumley, R. (ed.) (1988), The museum time machine, pp. 199-213. London: Routledge.
- Heller, J. & W. Martin (1990), Mainhattan. Das Finanzzentrum Frankfurt am Main. In: Praxis Geographie, 20, 9, pp. 16-19.
- Hellmann, P. (1993), Het kwetsbare in de werkstad. De culturele eerbied van Rotterdam. In: Cultureel supplement NRC Handelsblad, 6 aug. 1993.
- Hemerijck, A.C. & M. Verhagen (1994), De institutionele factor: De maatschappelijke inbedding van de economie; thema-inleiding. In: Beleid & Maatschappij, 5, pp. 214-216.
- Henckel, D. et al. (1986), Produktionstechnologien und Raumentwicklung. Stuttgart.
- Hendriks, F. (1996), Beleid, cultuur en instituties; het verhaal van twee steden. Leiden: DSWO Press (proefschrift).

Error! Unknown switch argument.

- Henig, J. R. (1992), Defining city limits. In: *Urban Affairs Quarterly*, 27, 3, pp. 375-395.
- Henkel, U. (1992), Ruimtelijke ordening in de Bondsrepubliek. In: *Agora*, november, pp. 22-23.
- Hietbrink, S., F. van Puffelen & J.A.M. Wesseling (1985), *De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam*. Amsterdam: SEO, Universiteit van Amsterdam.
- Hitters, E. (1992a), Culture and Capital in 1990s. In: *Built Environment*, 18, 2, pp. 111-122.
- Hitters, E. (1992b), Particulier initiatief en lokale cultuur. In: Burgers, J. (red.), *De Uitstad*. Over stedelijk vermaak, pp. 133-154. Utrecht: Jan van Arkel.
- Hoefnagel, F.J.P.M. (1992), *Cultuurpolitiek: het mogen en moeten*. 's-Gravenhage: SDU (WRR, V73).
- Hoefnagel, F.J.P.M. et al. (1993), *Het Duitse cultuurbeleid in Europa*. 's-Gravenhage, SDU (WRR, V81).
- Hoekstra, J.D., K. Machielse & J. van Teeffelen (red.) (1995), *Toekomstproject Rotterdam 2045; verslagen van vijf winteravondgesprekken*. Rotterdam: manifestatie 50 jaar Wederopbouw-50 jaar Toekomst.
- Hoesel, P.H.M. van (1985), *Het programmeren van sociaal beleidsonderzoek: analyse en receptuur*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- Hoffmann, H. (1981), *Kultur für Alle; Perspektiven und Modelle (Aktualisierte und erweiterte Ausgabe)*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Hoffmann, H. (1985), *Kultur für Morgen; Ein Beitrag zur Lösung der Zukunftsprobleme*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Hoffmann, H. (1988a), *Das wachsende Museum*. In: *Der Städtetag*, 8, pp. 543-547.
- Hoffmann, H. (1988b), *Kommunale Museumslandschaft am Beispiel Frankfurt*. In: *Museumskunde*, 53, 2, pp. 81-87.
- Hoffmann, H. (1990a), *Kultur als Lebensform; Aufsätze zur Kulturpolitik*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Hoffmann, H. (1990b), *Kultur in Defensive?*. In: *Der Städtetag*, 5, pp. 329-330.
- Hoffmann, H. & H. Seemann (1995), *Die Kulturgeschichte Frankfurts im Rückblick: Wiederaufbau, Expansion, Reflexion. Ein Gespräch*. In: Lauter, R. (Hg.), *Kunst in Frankfurt 1945 bis heute*, pp. 26-43. Frankfurt am Main: Societäts-Verlag.
- Hoover, E.M. & F. Giarratani (1985), *An introduction to regional economics*. New York.
- Horkheimer, M. & Adorno, T.W. (1987), *Dialectiek van de verlichting*. (Oorspronkelijk verschenen in 1944; uit het Duits vertaald door M.J. van Nieuwstadt). Nijmegen: SUN.
- Huberts, L.W. & A.F.A. Korsten (red.) (1990), *Besturen op niveau; bestuur in grootstedelijke gebieden ter discussie*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Hummel, M. & M. Berger (1988), *Die volkswirtschaftliche Bedeutung von Kunst und Kultur*. Berlijn, München: Duncker und Humblot.
- Hunter, F. (1953), *Community power structure: A study of decision makers*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Hutjes, J.M. & J.A. van Buuren (1992), *De gevalsstudie. Strategie van kwalitatief onderzoek*. Meppel: Boom.
- Institut für Museumskunde (1992), *Erhebung der Besuchszahlen an den Museen der Bundesrepublik Deutschland für das Jahr 1991*. Berlin: Materialien aus dem Institut für Museumskunde (Heft 36).
- InterNations Bonn (1985), *Museumsbau in der Bundesrepublik Deutschland*. Köln: Nettessheim Druck GmbH.
- Jacobs, J. (1961), *The death and life of great American cities. The failure of town planning*. New York: Random House.
- Jacobs, J. M. (1993), *The city unbound: qualitative approaches to the city*. In: *Urban Studies*, 30, 4-5, pp. 827-848.
- Jaeger, S. & K. Milich (Hg.) (1987), *Kulturhandbuch Frankfurt 1987/88*. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- Jaeger, S. & K. Milich (1987), *Kultur für alle? Ein Gespräch mit Hilmar Hoffmann*. In: Jaeger, S. & K. Milich (Hg.), pp. 11-19. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- Jager, H. (1990), *Hessen -Mitte der Bundesrepublik Deutschland*. In: *Praxis Geographie*, 20, 9, pp. 6-11.
- Jencks, C. (1995), *Het plezier van de architext*. In: Martin, M., C. Wagenaar & A. Welkamp (red.), *Mendini! Starck! De Lucchi! Himmelb(l)au! in Groningen!*, pp. 9-13. Groningen: Groninger Museum.
- Jobse, R.B. & S. Musterd (1994), *De stad in het informatietijdperk. Dynamiek, problemen en potenties*. Assen: Van Gorcum.
- Jong, J. de, H. Meijer & M. Mooij (1984), *Die stad komt nooit af. Een collage van verhalen en foto's over stadsvernieuwing in Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Jonge, A.D. & M.D. de Wolff (1993), *De Rotterdamse cultuur in elf spiegels*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Judd, D. & M. Parkinson (eds.) (1990), *Leadership and urban regeneration. Cities in North America and Europe*.

Error! Unknown switch argument.

- Urban Affairs Annual Reviews, vol. 37. London: Sage Publications.
- Judge, D., G. Stoker & H. Wolman (eds.) (1995), Theories of urban politics. London, Thousands Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Judge, D. (1995), Pluralism. In: Judge, D., G. Stoker & H. Wolman (eds.), Theories of urban politics, pp. 13-34. London, Thousands Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Julien, R.L.C.I. & L.T. Rozema (1991), Gemeentelijk kunstbeleid vergeleken. Groningen: RUG, Faculteit Bedrijfskunde.
- Kam, C.A. de (1986), Een klein kunstje. In: Economisch-Statistische Berichten, 71, p. 79.
- Kantor, P. (1991), A case for a national urban policy. The governmentalization of economic dependency. In: Urban Affairs Quarterly, 26, 3, pp. 394-415.
- Kantor, P. & H.V. Savitch (1993), Can politicians bargain with business? A theoretical and comparative perspective on urban development. In: Urban Affairs Quarterly, 29, 2, pp. 230-255.
- Karp, I. & S.D. Lavine (eds.) (1991), Exhibiting Cultures. The poetics and politics of museum display. Washington, London: Smithsonian Institution Press.
- Kassies, J. (1985), Over cultuurspreiding en cultuurvorming. In: Wonen/TABK, 11-12, pp. 44-45.
- Kearns, G. & C. Philo (eds.) (1993), Selling Places. The city as cultural capital, past and present. Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press.
- Keating, W.D. & N. Krumholz (1991), Downtown Plans of the 1980s. The Case for More Equity in the 1990s. In: Journal of the American Planning Association, 57, 2, pp. 136-152.
- Keil, R. & U. Lehrer (1992), Grenzenlos- Zentrumslos; Stadtentwicklung in Frankfurt und Zürich. In: Disp 112, pp. 23-44.
- Klaasen, I.T. & C.Th.J.M. de Ruwe (1991), Stedelijke knooppunten; achtergronden en perspectieven. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, augustus, pp. 4-9.
- Klein, A. (1993), Neues Interesse an der Kultur; die Ausgaben der Gemeinden von 1981 bis 1991. In: Der Städtetag, 1, pp. 4-10.
- Klemp, K. (1992), Vortrag Museumsufer; Schweizer Architektengruppe. Deutsche Architekturmuseum DAM (24 april 1992) (ongepubliceerd).
- KNAG Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (1990), Geografisch Tijdschrift. XXIV, 3: Themanummer Rotterdam.
- Knight, R.V. (1982), City development in advanced industrial societies. In: Gappert, G. & R.V. Knight (eds.), The future of the metropolis, pp. 47-69. Berlin: Walter de Gruyter.
- Knox, P.L. (ed.) (1993), The restless urban landscape. New Jersey: Prentice Hall.
- Knulst, W. (1989), Van vaudeville tot video. Sociaal-Culturele Studies, nr. 12. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. (1995), Podia in een tijdperk van afstandsbediening. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kräfte, S. (1992), Urban land rent and real estate markets in the process of social restructuring: the case of Germany. In: Environment and Planning D: Society and Space, 10, 3, pp. 245-264.
- Kreissig, G. & J. Grabbe (1989), Anmerkungen zum Kulturbegriff und seiner statistischen Abgrenzung. In: Der Städtetag, pp. 266-271.
- Kreissig, G. (1990), Kulturausgaben 1987; vergleichende Stadtestatistik. In: Der Städtetag, 6, pp. 459-464.
- Kreukels, A.M.J. (1979), Planning en planningproces. 's-Gravenhage: VUGA (proefschrift).
- Kreukels, A.M.J. (1983), Stad en stadsplanning in beweging. Utrecht: RUU (rede).
- Kreukels, A.M.J. (1985), Planning als spiegel van de westerse samenleving: de frontlinie van de nieuwe grootstedelijke plannen in de V.S. in de jaren tachtig. In: Beleid en maatschappij, 12, pp. 311-324.
- Kreukels, A.M.J. (1988), Naar een aangepaste stadsplanning. In: Nelissen, N. (red.), De stad van de toekomst, tussen crisis en renaissance, pp. 209-222. Zeist: Kerckebosch bv.
- Kreukels, A.M.J. (1989), Civic Culture. In: Studium Generale; Het eerste en het beste Apeldoorn. Gemeente Apeldoorn.
- Kreukels, A.M.J. & J.B.D. Simonis (1990), Grootstedelijke gebieden: dynamiek en beleidsuitdagingen. In: Beleid & Management, 4, pp. 166-174.
- Kreukels, A. (1992), The restructuring and growth of the Randstad cities: current policy issues. In: F.M. Dieleman & S. Musterd (eds.), The Randstad: a research and policy laboratory, pp. 237-262. Dordrecht: Kluwer.
- Kreukels, T. (1993a), Stedelijk Nederland: de actuele positie vanuit sociaal-wetenschappelijk gezichtspunt. In: Burgers, J., A. Kreukels & M. Mentzel (red.), Stedelijk Nederland in de jaren negentig, pp. 7-37. Utrecht:

- Jan van Arkel.
- Kreukels, T. (1993b), Stadsplanning en stedenbouw: verleden, heden, toekomst. In: Gall, S. et al. (red.), *Stedenbouw in beweging*, pp. 29-50. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Krueckeberg, D.A. (ed.) (1983), *Introduction to planning history in the United States*. New Brunswick: Rutgers University, Center for Urban Policy Research.
- Kunz, V. & O.W. Gabriel (1992), Determinanten der kommunalen Kulturausgaben. In: *Informationen zur Raumentwicklung*, 1, pp. 43-55.
- Kunzmann, K.R. (1984), The Federal republic of Germany. In: R.H. Williams (ed.), *Planning in Europe*, pp. 8-26. London: George Allen & Unwin.
- Kunzmann, K.R. & M. Lang (1994), Frankfurt. In: Harding, A., J. Dawson, R. Evans and M. Parkinson (eds.), *European Cities towards 2000*, pp. 88-106. Manchester: University Press.
- Kuspit, D. (1993), De geest van de zakelijkheid, de zaak van de geest: het post-moderne dilemma van het museum. In: *Kunst & Museumjournaal*, 4, 4, pp. 1-5.
- Kuypers, P. (1993), De stad is sterker dan de staat: stedelijke ambities en kunstbeleid. In: *Boekmancahier*, 5, 16, pp. 144-161.
- Kuypers, P. (1994), Cultuur en toerisme als promotie-instrument; verbreding van de stedelijke economie. In: Stichting voor Ruimtelijk Onderzoek en Advies (STOGO), *Congresverslag 'Utrecht, stadsgewest van (on)begrensde mogelijkheden'*, 28 oktober 1994, pp. 5-6. Utrecht: Stogo.
- Laermans, R. (1984), Bourdieus voor beginners. In: *Heibel*, 18, pp. 21-48.
- Lampugnani, V.M. (Hg.) (1990), *Museumsarchitektur in Frankfurt 1980-1990*. München: Prestel-Verlag.
- Lasch, C. (1995), *The revolt of the elites and the betrayal of democracy*. Norton.
- Lauter, R. (1995), Kunst in Frankfurt-1945 bis heute oder Gedanken über das 'Archiv Gegenwart' und die Bedeutung der Kultur für das kollektive Bewusstsein. In: Lauter, R. (Hg.), *Kunst in Frankfurt 1945 bis heute*, pp. 9-24. Frankfurt am Main: Societäts-Verlag.
- Leenders, J. van & C. Sips (1996), *Musea in de economie*. Den Haag: Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven. Onderzoekreeks IOO, nr. 78.
- Leering, J. (1992), Museumbeleid, onderwerp van 25 jaar denken en handelen, van kritiek en evaluatie. In: *Kunst & Museumjournaal*, 4, 2, pp. 1-8.
- Leering, J. (1996), Interactief participerende bezoekers: kan het kunstmuseum leren van de openbare bibliotheek?. In: *Boekmancahier*, 8, 27, pp. 27-40.
- Leyer & Weerstra (Management Consultants) (1991), *Nieuwe coalities in de kunst; een internationaal onderzoek naar behoud en versterking van de internationale positie van Amsterdamse kunstinstellingen*. Amsterdam: Leyer & Weerstra Management Consultants bv.
- Lieser, P. & R. Keil (1988), Frankfurt. Die Stadt GmbH & Co.KG. In: *Stadtbauwelt*, 48, pp. 2122-2125.
- Ligtenberg, C. (1995), De voortschrijdende visie, een nieuw programma voor een museum. Een gesprek met Frans Haks. In: Martin, M., C. Wagenaar & A. Welkamp (red.), *Mendini! Starck! De Lucchi! Himmelb(l)au! in Groningen!*, pp. 47-53. Groningen: Groninger Museum.
- Lim, H. (1993), Cultural strategies for revitalizing the city: a review and evaluation. In: *Regional Studies*, 27, 6, pp. 589-595.
- Logan, J. R. & H.L. Molotch (1987), *Urban Fortunes. The political economy of place*. Berkeley, LA: University of California Press.
- Logan, J.R. & T. Swanstrom (eds.) (1990), *Beyond the city limits*. Philadelphia, Temple University Press.
- Lumley, R. (ed.) (1988), *The museum time machine*. London: Routledge.
- Macgregor, S. & B. Pimlott (eds.) (1991), *Tackling the inner cities. The 1980s reviewed, prospects for the 1990s*. Oxford: Clarendon press.
- Martin, H.H. (1988), Museumsbesucher in Städten mit 50.000 und mehr Einwohnern 1985; Ein Stadtvergleich. In: *Münchener Statistik, Monatsbericht*, 10, pp. 385-397.
- Martin, M., C. Wagenaar & A. Welkamp (red.) (1995), *Mendini! Starck! De Lucchi! Himmelb(l)au! in Groningen!* Groningen: Groninger Museum.
- mBiZa Ministerie van Binnenlandse Zaken (1990), *Bestuur en stedelijke gebieden. Bestuur op niveau. 's-Gravenhage: BiZa, Directoraat-Generaal Openbaar Bestuur*.
- mBiZa Ministerie van Binnenlandse Zaken (1991), *Bestuur op niveau, deel 2. Bestuur en stedelijke gebieden. 's-Gravenhage: BiZa, Directoraat-Generaal Openbaar Bestuur*.
- mBiZa Ministerie van Binnenlandse Zaken (1993), *Bestuur op niveau, deel 3. Vernieuwing bestuurlijke organisatie. 's-Gravenhage: BiZa, Directoraat-Generaal Openbaar Bestuur*.

Error! Unknown switch argument.

- Meltzer, J. (1984), *Metropolis to Metroplex. The Social and Spatial Planning of Cities*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- mOCW Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1995), *Pantser of ruggegraat. Uitgangspunten voor cultuurbeleid*. 's-Gravenhage: SDU.
- Mohr, R. (1990), *Kultur für alles. Zwanzig Jahre Kulturpolitik in Frankfurt*. In: Erd, R. (Hg.), *Kulturstadt Frankfurt; Szenen Institutionen Positionen*, pp. 323-331. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Molenaar, G. (1992), *Randstad in gebruik. Utrecht: Stedelijke Netwerken* (proefschrift).
- Molfino, A.M. (1995), *De ontwikkeling van een nieuw type gebouw: het Europese museum 1750-1980*. In: Martin, M., C. Wagenaar & A. Welkamp (red.), *Mellini! Starck! De Lucchi! Himmelb(l)au! in Groningen!*, pp. 13-33. Groningen: Groninger Museum.
- Mollenkopf, J.H. (1983), *The contested city*. Princeton: Princeton University Press.
- Mollenkopf, J.H. & M. Castells (eds.) (1991), *The Dual City: Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation.
- Mönninger, M. (1992), *Boomstadt Frankfurt*. In: Becker, K.E. & M. Wentz, *Frankfurt am Main; Stadtperspektiven*, pp. 13-20. Köln: Rudolf Müller.
- Morill, R.L. (1991), *Myths about metropolis*. In: Hart, J.F. (ed.), *Our changing cities*, pp. 1-11. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mumford, L. (1938), *The culture of cities*. New York: Harcourt Brace & Company.
- mV&B Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid (1960), *Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland*. 's-Gravenhage: SDU.
- mVRO Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1966), *Tweede nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland*. 's-Gravenhage: SDU.
- mVRO Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1974), *Derde nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland. Deel 1: Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening*. 's-Gravenhage: SDU.
- mVRO Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1976), *Derde nota over de Ruimtelijke Ordening. Deel 2: Verstedelijkingsnota*. 's-Gravenhage: SDU.
- mVROM Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1988), *Vierde Nota over de ruimtelijke ordening. Op weg naar 2015. Deel a: Beleidsvoornemens*. 's-Gravenhage: mVROM.
- mVROM Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1990), *Vierde Nota over de ruimtelijke ordening. Deel 3: Kabinetsstandpunt*. 's-Gravenhage: mVROM.
- mVROM Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1991), *Vierde nota over de Ruimtelijke Ordening Extra*. 's-Gravenhage: mVROM.
- mVROM Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1993), *Vierde nota over de Ruimtelijke Ordening Extra. Deel 4: Planologische Kernbeslissing Nationaal Ruimtelijk Beleid*. 's-Gravenhage: mVROM.
- mWVC Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1992), *Investeren in cultuur. Nota cultuurbeleid 1993-1996*. 's-Gravenhage: SDU.
- mWVC Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1993), *Cultuurbeleid in Nederland. Europees programma voor de evaluatie van nationaal cultuurbeleid*. Den Haag: WVC, Directoraat-Generaal voor Culturele Zaken.
- Myerscough, J. et al. (1988), *The economic importance of the arts in Glasgow, Merseyside and Great Britain*. London: Policy Studies Institute.
- Nagelkerke, A.G. (1992), *Instituten en economisch handelen. Een onderzoek naar de wetenschappelijke betekenis van de institutioneel-economische benadering*. Tilburg: University Press.
- Nagelkerke, A.G. (1994), *De klassieke institutionele economie en de mainstream*. In: *Beleid & Maatschappij*, 5, pp. 217-228.
- NAi Nederlands Architectuurinstituut (1988), *Zes ontwerpen voor het Nederlands Architectuurinstituut*. Amsterdam: NAI.
- NAi Nederlands Architectuur Instituut (1991), *Beleidsplan 1993-1996*. Rotterdam: NAI.
- Nederland Museumland 1995. Leiden: Stichting Museumjaarkaart.
- Nelissen, N. (red.) (1986), *Het verkennen van beleidsproblemen*. Zeist: Kerckebosch.
- Niederholtmeyer, K. (1993), *Die Bedeutung von Kunst und Kultur als Wirtschaftsfaktor*. Berlijn: Deutsches Institut für Urbanistik DIFU.
- Nio, I. (1989a), *Kunsthallen in West-Duitsland*. Amsterdam: Dienst Ruimtelijke Ordening.
- Nio, I. (1989b), *Musea in West-Duitsland*. Amsterdam: Dienst Ruimtelijke Ordening.

- Noller, P. (1990), *Metropole und Lebensstil*. In: Erd, R. (Hg.), *Kulturstadt Frankfurt*, pp. 304-313. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Nicolaas, J. (red.) (1988), *Rotterdam. Praktijk van stedenbouw*. Delft, University Press.
- O'Connor (1973), *The fiscal crisis of the state*. New York: St. Martin's Press.
- OD 205 (1983), *Struktuurschets EUR-AZR-Hoboken (interimrapport)*. Delft: OD 205.
- Oosterbaan Martinius, W. (1990), *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*. 's-Gravenhage: SDU.
- Oosterman, J. (1993), *Parade der passanten. de stad, het vertier en de terrassen*. Utrecht: Jan van Arkel (proefschrift).
- Orr, M. & G. Stoker (1994), *Urban regimes and leadership in Detroit*. In: *Urban Affairs Quarterly*, 30, 1, pp. 48-73.
- Overduin, H. (1988), *Het museum als obsessie*. Amsterdam: AHA Books.
- Paddison, R. (1993), *City marketing, image reconstruction and urban regeneration*. In: *Urban Studies*, 30, 2, pp. 339-350.
- Pappermann, E. (1988), *Museen, ein Wirtschaftsfaktor?* In: *Der Städtetag*, 7, pp. 460-464.
- Parkinson, M. et al. (1992), *Urbanisation and the functions of cities in the European community*. Liverpool: John Moores University, European Institute for Urban Affairs.
- Parkinson, M, A. Harding & J. Dawson (1994), *Introduction: the changing face of urban Europe*. In: Harding, A. et al. (eds.), *European cities towards 2000. Profiles, policies and prospects*. Manchester: University Press.
- Pels, D. (red.) (1989), *Pierre Bourdieu; opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip (gekozen door Dick Pels)*. Amsterdam: Van Genneep.
- Pelsers, L. (red.) (1993), *Desgevraagd: zijn er teveel musea?*. In: *Museumvisie*, 1993, 49. Amsterdam: Nederlandse Museumvereniging.
- Perloff, H.S. (1980), *Planning the post-industrial city*. Washington DC, Chicago: Planners Press.
- Perloff, H.S. (1985), *The central city in the postindustrial age. Using the arts to improve life in the city*. In: Burns, L.S. & J. Friedmann (eds.), *The art of planning. Selected essays of H.S. Perloff*, pp. 29-62. New York, London: Lenum press.
- Peters, B. & K. Schmid (Hg.) (1991), *Kunst in Frankfurt Main*. Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Peterson, P.E. (1981), *City Limits*. Chicago: University of Chicago.
- Peterson, P.E. (1985), *The new urban reality*. Washington DC: Brookings Institute.
- Pickvance, C. (1995), *Marxist Theories of Urban Politics*. In: Judge, D., G. Stoker & H. Wolman (eds.), *Theories in urban politics*, pp. 253-275. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage publications.
- Pletsch, A. (1991), *Hessen. Land in der neuen Mitte*. In: *Geographische Rundschau*, 43, 5, pp. 262-270.
- Poppelaars, J.A.A. & C. Sips (1993), *Economische effecten van cultuur*. Den Haag: Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven. Onderzoeksrapport IOO, nr. 53.
- Prak, N.L. (1984), *Architects: the noted and the ignored*. John Wiley & Sons.
- Preiss, A., K. Stamm und F.G. Zehnder (Hg.) (1990), *Das Museum. Die Entwicklung in den 80er Jahren*. München: Klinkhardt und Bierman.
- Puffelen, F. (1994), *Impactstudies; recente inzichten*. In: *Boekmancahier*, 6, 22, pp. 453-462.
- Raad voor het Binnenlands Bestuur (1989), *Het bestuur in grootstedelijke gebieden*.
- Raad voor de Kunst (1995), *Kunst op de groei. Vooradvies ten behoeve van de cultuurnota*. Den Haag: Raad voor de Kunst.
- Recktenwald, J. (1991), *Regionalstatistik in Europa*. In: *Raumforschung und Raumordnung*, 49, 6, pp. 379-382.
- Reijndorp, A. (1989), *Nieuw beleid spoort met tijdsgeest. Vernieuwing van de stadsvernieuwing in Rotterdam*. In: *Archis*, 6, pp. 24-29.
- Riezenkamp, J. (1978), *Kunstbeleid in Rotterdam. Deel I: persoonlijke beschouwingen*. Rotterdam.
- RKS Rotterdamse Kunststichting (1982), *De Kop van Zuid: ontwerp en onderzoek*. Rotterdam: RKS.
- RKS Rotterdamse Kunststichting (1990), *Jaarverslag 1990*. Rotterdam: RKS.
- RKS Rotterdamse Kunststichting (1992), *Jaarverslag 1992*. Rotterdam: RKS.
- RPD Rijksplanologische Dienst (1988), *Ruimtelijke Verkenningen 1988. Jaarboek RPD*. 's-Gravenhage: SDU.
- Ruigrok, W.M. & R.J.M. van Tulder (1993), *The ideology of interdependence: the link between restructuring, internationalisation and international trade*. Amsterdam: UvA (proefschrift).
- Sassen, S. (1991), *The global city: New York, London, and Tokyo*. Princeton, NJ: University Press.
- Sassen, S. (1993), *Analytic borderlines: economy and culture in the global city*. In: *Columbia documents of*

Error! Unknown switch argument.

- architecture and theory (D), vol. III, pp. 5-24.
- Sassen, S. (1994), *Cities in a world economy*. California: Pine Forge Press.
- Savitch, H.V. (1989), *Post-Industrial Cities: politics and planning in New York, Paris, and London*. Princeton, NJ: University Press.
- Scheytt, O. (1988), Kultur 90; Eine Kulturoffensive Nordrhein-Westfälischer Städte. In: *Der Städtetag*, 10, pp. 687-689.
- Scheytt, O. (1990), Stadtmarketing und Kultursponsoring; der Imagefaktor 'Kultur'. In: *Der Städtetag*, 3, pp. 198-203.
- Schilfgaard, P. van (1987), *De Wederopbouw van Rotterdam. Stedelijke herverkaveling in de praktijk*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Scholz, C. (1989), *Frankfurt, eine Stadt wird verkauft*. Frankfurt am Main (proefschrift).
- Schoneich, M. (1988), Kultur für wen, Kultur wozu? In: *Der Städtetag*, 6, pp. 388-390.
- Schreiber, M. (1990), Die Frankfurter Postmoderne. Museen, Messebauten, gerettete Villen-sind die Jahre der Historisierung nun gezählt?. In: Erd, R. (Hg.), *Kulturstadt Frankfurt; Szenen Institutionen Positionen*, pp. 106-117. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Schuck-Wersig, P. & G. Wersig (1992), *Museen und Marketing in Europa*. Berlin: Materialien aus dem Institut für Museumskunde (Heft 37).
- Schwartz, I. (1994), *Museumpark Rotterdam*. Amsterdam: Stichting Kunst & Onderwijs.
- Scott, A. (1988), *New industrial spaces: flexible production, organisation and regional development in North America and Western Europe*. Londen.
- Scott, A.J. (1990), *Metropolis. From the division of labor to urban form*. Berkeley, LA: University of California Press.
- SCP Sociaal en Cultureel Planbureau (1992), *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk: SCP.
- SCP Sociaal en Cultureel Planbureau (1994), *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: SCP.
- SCP Sociaal en Cultureel Planbureau (1996), *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk: SCP.
- Severens, M.H.H. (1995), *Museumpark Rotterdam; ontstaat er een meerwaarde door clustering van culturele instellingen?*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, Faculteit der Historische- en Kunstwetenschappen (doctoraalscriptie).
- Skrodzki, B. (1989), Stadtentwicklung und Kultur im Ruhrgebiet aus der Sicht von Geschäftsführern von Unternehmen. In: Behr, V. et al (Hg.), *Kultur-Wirtschaft-Stadtentwicklung*, pp. 84-90. Dortmund: IRPUD, Universität Dortmund.
- Soja, E.W. (1991), *The stimulus of a little confusion*. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek.
- SOR Sub-college Stedelijke Ontwikkeling Rotterdam (1987), *Vernieuwing van Rotterdam*. Gemeente Rotterdam: SOR
- Staay, A. van der (1974), *Een nieuwe blik op de museumkwesitie*. Rotterdam: RKS.
- Staay, A. van der (1976), *Het nieuwe museum*. Rotterdam: RKS.
- Staay, A. van der (1994), Museum en themapark: wedloop om de gunst van het publiek. In: *Museumvisie*, 1, pp. 13-18.
- Stadt Frankfurt am Main (verschillende jaren), *Statistisches Jahrbuch 1980 Frankfurt am Main*. Frankfurt am Main: Amt für Statistik, Wahlen und Einwohnerwesen.
- Stadt Frankfurt am Main (1992), *Entwicklung des Stadtraumes Main. Die Zukunft des Städtischen*. Frankfurt am Main: Dezernat Planung.
- Statistisches Bundesamt (Hg.) (1985), *Statistisches Jahrbuch 1985 für die Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart/Mainz: Kohlhammer GmbH.
- Statistisches Bundesamt (Hg.) (verschillende jaren), *Statistisches Jahrbuch 1990 für die Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Metzler-Poeschel.
- Stein, J.M. (ed.) (1993), *Growth Management. The planning challenge of the 1990's*. Newbury Park: Sage Publications.
- Steiner, D. (1990), Scheiding der machten als architectonische strategie. In: *Archis*, 11, 1990, pp. 15-17.
- Steiner, G.J. (1990), *Real presences: is there anything in what we say?* London: Faber and Faber.
- Steinert, H. & F. Brauerhoch (1994), *Die Frankfurter Museen und ihr Publikum; eine Untersuchung an zehn städtischen Museen*. Frankfurt am Main: Johan Wolfgang Goethe Universität.
- Stephens, S. (red.) (1986), *Building the new museum*.
- Stichting VVV Rotterdam (1994a), *Stedelijke vrijetijdsmarketing Rotterdam. Marketingplan 1995*. Rotterdam: Stichting VVV.

Error! Unknown switch argument.

- Stichting VVV Rotterdam (1994b), Strategisch marketingplan stedelijk kunstprodukt Rotterdam 1995-1997. Rotterdam: Stichting VVV.
- Stichting VVV Rotterdam (1994c), Vrije tijd en de stad. Rotterdam: Stichting VVV.
- Stoker, G. (1995), Regime theorie and Urban Politics. In: Judge, D., G. Stoker & H. Wolman (eds.), Theories of urban politics, pp. 54-71. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage publications.
- Stokkom, B. van (1995), De jazz van de moderne ervaring; over cultuurvernieuwing, plezier en belevingswaarde. In: *Beleid & Maatschappij*, 6, pp. 330-341.
- Stone, C. N. (1989), Regime politics. *Governing Atlanta 1946-1988*. University Press of Kansas.
- Stone, C.N. (1993), Urban regimes and the capacity to govern: a political economy approach. In: *Journal of Urban Affairs*, 15, 1, pp. 1-28.
- Swanborn, P. (1994), Het ontwerpen van case-studies: enkele keuzen. In: *Mens & Maatschappij*, 69, 3, pp. 322-335.
- Symposium City Centre (1991), Planning and Design. Final report. Amsterdam: UvA.
- Tabak, I. (1992), Rotterdam wil een eigen cultureel klimaat. In: *Vrij Nederland*, 5 december, pp. 30-35.
- Taverne, E. (1987), De ruine als teken van vooruitgang. In: *Archis*, 11, pp. 44-51.
- Taverne, E. (1995), Mendini's afscheid aan de architectuur. In: Martin, M., C. Wagenaar & A. Welkamp (red.), *Mellini! Starck! De Lucchi! Himmelb(l)au! in Groningen!*, pp. 33-47. Groningen: Groninger Museum.
- Teeffelen, J. van, K. Machielse & J.D. Hoekstra (1995), *Publicatie Bericht halverwege: van vraagstukken naar scenario's*. Rotterdam.
- Teisman, G.R. (1992), Complexe besluitvorming. Een pluricentrisch perspectief op besluitvorming over ruimtelijke investeringen. 's-Gravenhage: VUGA (proefschrift).
- Teisman, G.R. & F.H. Hartog (1993), De kunst van complexe besluitvorming. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 1, pp. 4-10.
- Telgenhof, G. (1992), Een bronzen kameel op lichtblauw beton. In: *Cultureel supplement NRC Handelsblad*, 3 april 1992.
- Tzonis, A. & L. Lefavre (1992), *Architecture in Europe since 1968; memory and invention*. Londen: Thames and Hudson.
- Vaessen, J.A.M.F. (1986), *Musea in een museale cultuur*. Zeist: Kerckebosch (proefschrift).
- Valery, P. (1989), Het museumprobleem. In: Ven, C. van de & B. Martens (red.), *Museumarchitectuur*, pp. 122-125. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Ven, C. van de (1989), Het museumgebouw, planning en ontwerp. In: C. van de Ven & B. Martens (red.), *Museumarchitectuur*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Ven, C. van de, B. Martens (red.) (1989), *Museumarchitectuur*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Verband Deutscher Städtestatistiker (1987), *Städte in Zahlen* (heft 4); ein Strukturbericht zur Thema Kultur und Bildung. Nürnberg: Verband Deutscher Städtestatistiker.
- Verhoeff, R. (1993), De weg naar de podia. Ruimtelijke aspecten van het bezoek aan podiumkunsten in Nederland. Utrecht: RUU (proefschrift).
- Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1986), Stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst. Stijlen en strategieën in het alledaagse bestaan. *Nederlandse Geografische Studies*, nr. 22. Amsterdam: UvA.
- Vijgen, J. & R. van Engelsdorp Gastelaars (1992), Centrum, Stadsrand, Groeikern. Bewonersprofielen en leefpatronen in drie woonmilieus binnen het gewest Amsterdam. *Stedelijke Netwerken*, nr. 40. Amsterdam: UvA/ CGO.
- VNG Vereniging van Nederlandse Gemeenten (1988), *Kunstbeleid in beweging*. 's-Gravenhage: VNG.
- Vogel, R.K. & B.E. Swanson (1989), The growth machine versus the antigrowth coalition. The battle for our communities. In: *Urban Affairs Quarterly*, 25, 1, pp. 63-85.
- Vroom, M.J. & J.H.A. Meeus (eds.) (1990), *Learning from Rotterdam; Investigating the process of urban park design*. New York: Nichols Publishing.
- Wagenaar, C. (1992), *Welvaartsstad in wording-de wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*. Rotterdam: NAI (proefschrift).
- Wagener, M. (1994), *Kunstgreep of toverkunst? Kunst en cultuur in het stedelijk beleid van zes Nederlandse gemeenten*. Utrecht: RUU (doctoraalscriptie).
- Wallis de Vries, G. (1992), Niets blijft, behalve de oevers. In: *Archis*, 2, pp. 18-25.
- Walther, U.J. (1992), Die regionale Verteilung von Theatern, Orchestern und Museen in Deutschland: eine Überblick. In: *Informationen zur Raumentwicklung*, 1, pp. 1-9.
- Warren, R. (1990), National urban policy and local state. Paradoxes of meaning, action, and consequences. In:

Error! Unknown switch argument.

- Urban Affairs Quarterly, 25, 4, pp. 541-561.
- WBS Wiardi Beckman Stichting (1988), *De grote steden, hun stadsgewesten en het compacte-stadbeleid*. Amsterdam: WBS, PvdA.
- Weber, M. (1968), *Economy and society: parts I and II*. Berkeley: University of California Press.
- Weber, R. (1988), Frankfurt-die Hauptstadt der Wende. In: *Der Spiegel*, 3, pp. 130-147.
- Wekel, J. (1992), Das Consilium zur Entwicklung des Stadtraumes Main. In: Becker, K.E. & M. Wentz (Hg.), *Frankfurt am Main; Stadtperspektiven*, pp. 52-58. Köln: Rudolf Müller.
- WEMAR vrijetijd onderzoek (1994), *Publieksonderzoek Museumpark(-festival)*. Rotterdam: WEMAR.
- WEMAR vrijetijd onderzoek (1994), *Naamsbekendheid Museumpark*. Rotterdam: WEMAR.
- Wentholt, R. (1968), *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*. Rotterdam: Ad. Donker.
- Wentz, M. (1992), Stadtentwicklung in den neunziger Jahren. In: Becker, K.E. & M. Wentz, *Frankfurt am Main; Stadtperspektiven*, pp. 5-12. Köln: Rudolf Müller.
- Westervoorde, W. & B. Roelofs (red.) (1991), *Stedelijke Vernieuwing Werkt. Sociaal-Geografische Studies nr. 33*. Amsterdamse: UvA.
- Whitt, J.A. (1987), Mozart in the metropolis: The arts coalition and the urban growth machine. In: *Urban Affairs Quarterly*, 23, 1, pp. 15-36.
- Whitt, J.A. (1988), The role of performing arts in urban competition and growth. In: Cummings, S. (ed.), *Business elites and urban development: case studies and critical perspectives*. Albany: State University of New York Press.
- Whitt, J.A. & J.C. Lammers (1991), The art of growth: Ties between development organizations and the performing arts. In: *Urban Affairs Quarterly*, 26, 3, pp. 376-393.
- Whyte, W.H. (1988), *City, Rediscovering the center*. New York: Doubleday.
- Wijk, P. van der & O. Roukens (1994), Overheidsbemoeienis met kunst en cultuur in Nederland. In: *Boekmancahier*, 21, pp. 300-314.
- Wijn, C.H. (1993), *Gemeentelijk kunst- en cultuurbeleid*. In: *Handboek Cultuurbeleid*. Den Haag: Vuga.
- Wild, T. (ed.) (1983), *Urban and rural change in West Germany*. Barnes & Noble Books.
- Williams, R.H. (ed.) (1984), *Planning in Europe. Urban and Regional Studies, no. 11*. London: George Allen & Unwin.
- Wortmann, A. (1991), Visie op museum. Mendini, Rossi en de aanhoudende museumgroei. In: *Archis*, 6, pp. 34-40.
- Wortmann, A. (1993), Het Rotterdamse Museumpark. Aselecte verzameling prestigeprojecten. In: *Archis*, 1, pp. 28-39.
- Woud, A. van der et al. (1983), *Het Nieuwe Bouwen Internationaal*. Delft: University Press.
- Woud, A. van der (1987), *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief.
- WRR Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990), *Van de Stad en de Rand. Rapporten aan de Regering (nr. 37)*. 's-Gravenhage: SDU.
- Wynne, D. (ed.) (1992), *The Culture Industry. The arts in urban regeneration*. Aldershot, Brookfield, Hong Kong, Singapore, Sydney: Abebury.
- Zijderveld, A.C. (1991), *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*. Utrecht: Lemma.
- Zijderveld, A.C. (1992), *Stedelijkheid als economische cultuur. 2e Cornelis van Eesteren-Lezing*. Amsterdam: BNS.
- Zolberg, V. L. (1990), *Constructing a sociology of the arts*. New York: Cambridge University Press.
- Zonneveld, W. (1991), *Conceptvorming in de ruimtelijke planning; Patronen en processen*. Amsterdam: UvA, Planologisch en Demografisch Instituut (proefschrift).
- Zukin, S. (1982), *Loft Living*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Zukin, S. (1995), *The cultures of cities*. Cambridge, Oxford: Blackwell Publishers.

Summary

Culture in the City; On the Role of Cultural Amenities in the Development of City Centers

Introduction

In recent years, culture and the arts have been given a higher profile in the local policy of many cities. This is demonstrated in the construction and expansion of museums and art exhibition halls as well as in the development of theaters and opera houses. It has also prompted the cities to organize temporary events such as festivals. Among the recent forms of support - particularly financial - for cultural amenities, the most notable is investment in museums. Many cities in Western Europe and the United States are witnessing explosive growth in the building and renovation of museums.

Germany is the front-runner in the museum boom; the number of museums doubled from 1454 to 2877 between 1982 and 1992. The cities of Frankfurt, Cologne, Munich, Stuttgart, and Berlin are obviously competing for the honor of having the most sensational museum. Frankfurt has seen the construction of at least one new museum per year since 1983. By the end of the eighties, that surge had resulted in the Museumsufer, with a complex of 11 new museum buildings.

The number of museums has also grown steadily in the Netherlands; up from 485 in 1980, there were 749 in 1993. In the course of time, many of these new construction projects have received a great deal of publicity. In Rotterdam, the area around the Boymans-van Beuningen Museum has been renamed Museum Park. In that park, new buildings were put up to house the Netherlands Architecture Institute and the Art Hall, among other organizations. The wave of museum building is not restricted to the big cities, however. Actually, several remarkable projects have appeared elsewhere. The new Groningen Museum, designed by Alessandro Mendini, was opened at the end of 1994 in the city of Groningen. And in Maastricht, the new Bonnefantenmuseum - designed by Aldo Rossi - was built on the site of the defunct Sphinx Céramique factory along the banks of the River Maas.

Of course, it was not only the number of museums that has shown steady growth. The number of people visiting those museums has also risen over the past few years. In the Netherlands, the number of museum visits has nearly tripled since 1970; compared to 1980, the number has almost doubled. In 1980, Dutch museums had roughly 14.5 million visitors; in 1993, there were 23 million visitors. The same trend can be seen in the surrounding countries. Blockbuster exhibits are particularly well attended. Often, the opening hours are extended (till midnight) to accommodate the demand. Long lines at museum ticket booths are no longer unusual. The present-day museum building has become an attraction in itself. Some authors even refer to it as a "second frame around the work of art" (see Wortmann, 1991). It would seem that visitors often come merely to a museum to experience the spatial ambience itself.

In light of the above observations and considerations, this investigation seeks to answer the following question:

Which role and function do cultural amenities, in this case museums, perform in the recent development of city centers? Which actors take part in the decision-making and implementation? And what are their motivations, points of reference, and interests?

Error! Unknown switch argument.

The Research

The breadth of the research question forced us to make a number of strategic choices. The first choice was how to approach the issue. An urban-planning perspective was chosen, complemented by ideas and standpoints from the fields of public administration, human geography, and urban sociology. As a planning study, this research is focused on the supply side of services, in this case cultural accommodations. Though fully aware that supply is inextricably tied to demand, we do not accentuate the demand side in the research design or in the field work.

A second choice was to focus on a single type of cultural amenity: the museum. It should be noted that museums are not studied as independent organizations. Rather, they have been selected as part of a larger whole. In other words, they are studied as a spatial cluster or complex of museums. The projects selected for study are the Museumsufer in Frankfurt am Main (Germany) and the Museum Park in Rotterdam (the Netherlands). This reason to select precisely these case studies is closely related to the characteristics of the cities where they are located. Neither one of these cities has been traditionally known as a center of culture. On the contrary. Rotterdam is mainly known as an international seaport and distribution center. And Frankfurt am Main is primarily known as an international banking center. Yet both cities invested deeply in their cultural infrastructure during the eighties.

In reconstructing the way in which the selected projects came into being, we give special attention to the actors involved. These are the individuals or representatives of an organization who have the ability to influence or even steer the course of events. We follow through time those actors who have been involved in the decision-making on and implementation of the project. We are interested in whether the initiative was taken by people from museum circles or by outsiders. And we want to find out which interests and motives formed the impetus for the creation of the projects in question.

A third choice is directly related to the two other selection criteria. In this investigation, all museum organizations that are present in the area studied have been included. The nature of the objects exhibited there was not taken into account.

The role of cultural amenities in the recent development of Frankfurt and Rotterdam

We have to go back in time to answer the first research question on the role and function that cultural amenities have performed in the recent development of city centers. Current developments are inextricably tied to developments in the past. Internationally, there has been a renewal of interest in how the arts and culture fit into urban design. That interest is part and parcel of the direction that urban development has taken since 1945.

Fainstein and Fainstein (1984) provided the initial impetus for the development of an analytical model to describe the main characteristics of urban policy, the social context, and the content and form of urban planning. Various authors (see Kreukels, 1985) took this empirical generalization a step further. On the grounds of research in a number of US cities, these authors described several tendencies that show up in the urban system under certain historical conditions.

According to Fainstein and Fainstein (1984), the development of American cities can be divided into three periods after the Second World War. Kreukels (1993b) distinguished the same pattern of evolution in the cities of Western Europe, though with a time lag. The first postwar period is characterized by reconstruction of European cities. Reconstruction was imperative, as a result of the widespread damage the cities had incurred during the war. That period lasted till 1970 in the Netherlands (Kreukels, 1993b). Just as in the American cities,

Error! Unknown switch argument.

the emphasis of the second period shifted in the direction of a societal orientation. In the Netherlands, that period lasted till about 1985. And the third period, emphasizing urban revitalization, proves to be a general trend throughout the Western World. At most, countries differ in the phasing of urban revitalization programs. The Netherlands was definitely not one of the first to enter this period. In the US, the third period started around 1975. And France put urban revitalization into practice at an early stage. Paris is the main location where the “new France” started to take shape (Kreukels, 1993b). Strategic plans for the city were presented as key projects; Les Grands Travaux form a case in point. Under the Mitterand Administration, a total of ten Grand Works were carried out. Among these were the expansion of the Louvre; L'Opéra Bastille; Cité des Sciences and Cité de la Musique, both in Parc de la Villette; and the new national library, which opened not long ago. France was followed by England and Germany. During the seventies, the Dutch government had pursued a strong program of social housing construction and urban renewal of the prewar dwelling stock. Then, in 1983, the Netherlands took its first halting steps toward the second rebirth of the city (Kreukels, 1988).

We cannot ignore the differences between countries. The diversity may be traced largely to the influence of economic forces, political traditions, and cultural ideology. Even so, we also observe interesting parallels among countries at different periods in time (see Parkinson et al., 1992). To analyze the most recent developments from an international perspective, we can make good use of the model of Fainstein and Fainstein (1984) and the observations made by Kreukels (1985, 1988, 1993a,b). They allow us to compare countries and cities by providing a baseline for what may be called a standard evolution. In addition, we can learn from the differences and similarities that show up in that analysis and apply that understanding to future programs. Of course, many variations and unique patterns will occur at the local level. Nevertheless, it is fruitful to place the historical development of the cities of Rotterdam and Frankfurt am Main against the backdrop of the observations made by Fainstein and Fainstein and by Kreukels. In addition, we attempt to make a periodization for the arts and culture sector after 1945. Therefore, this study is focused on two policy sectors: arts and culture; and urban development. The reason why the two policy fields have been converging is closely examined in each of the two case studies.

Urban development 1945-1995

FRANKFURT AM MAIN

The city of Frankfurt is centrally located in the Rhine-Main region within the federal state of Hessen. We can roughly define four periods in the urban development of Frankfurt. The first period, running from 1945 to 1968, resembles that of many cities in Western Europe and North America at that time. The emphasis was on the repair and reconstruction of the city. Priority was given to housing construction, especially in the social sector. Frankfurt benefitted from the postwar political division of Germany, the partitioning of Berlin, and the development of a federal administrative structure. Due in part to these developments, Frankfurt became the financial center of Western Germany. This led to a rapid increase in the value of real estate and the price of land in the city center. In the sixties, skyscrapers dominated the cityscape. People referred to Frankfurt as the “Chicago of Germany” or “Mainhattan.” Just as in American cities, the population was increasingly critical of the building policy of this period. Political activism ushered in the second period (1968-1977), in which more attention was devoted to the development of urban neighborhoods and resident

Error! Unknown switch argument.

participation. This urban policy is indicative of the urban renewal phase, in the model presented by Fainstein and Fainstein (1984). In this second phase, there minimal attention was given to developments in the city center. As a result, problems tended to accumulate there. Car traffic reached extreme levels, while crime was on the rise. In addition, the process of suburbanization continued unabated. Frankfurt was confronted with a bad image - people referred to the city as Bankfurt or Krankfurt ("krank," of course, meaning "sick"). The protest of the populace continued full force.

The year 1977 marked an abrupt transition to the third period (1977-1989), a period of urban revitalization. The incumbent political party (SPD) was not reelected; the CDU won an absolute majority in the city council. Moreover, a new mayor took office (Wallmann). He put the focus of policy back on the city center and largely discontinued the orientation toward the city's neighborhoods. Integral plans made way for strategic projects. One of these was the reconstruction of the Old Opera and the house in which Goethe was born. Another project envisioned the redevelopment of a historic square with half-timbered houses (Römerberg). Yet another project was the development of the Museumsufer. These projects were expected to make the city center more attractive.

In 1989, the political balance shifted once again. A red-green coalition wrested the majority in the city council from the CDU, changing once again the direction of urban policy. As a result of this political shift and the city's deteriorating financial situation, in the early nineties, attention turned toward investment in housing, public transport, and public spaces.

ROTTERDAM

Three periods may be distinguished in the urban development of Rotterdam. In the first period (1945-1972), its image was that of a working city, "Rotterdam werkstad." Those were years of recovery. Having been badly damaged during the Second World War, Rotterdam embarked on a program of reconstruction and renewal. The Basic Plan (1946) laid the foundations for this period of reconstruction. The point of departure for the reconstruction program was the concept of city-forming. At the same time, the functions of living, working, and recreation were physically separated from each other. The booming economy of the fifties set off explosive growth in the number of offices in the city center. At the same time, the population grew considerably, a combined result of the postwar baby boom and the new employment opportunities. The low supply of dwellings led many residents to move to the outskirts of the city and into the surrounding municipalities. Because of the stringent separation of functions, offices and shops became the dominant functions in the inner city. Residents were disappointed in the way things had turned out. In the seventies, their dissatisfaction was manifest in an outmigration surplus, whereby mainly families with young children left the city.

An abrupt switch in policy occurred in the early seventies. In the second period (1972-1984), Rotterdam adopted the image of a residential city, "Rotterdam woonstad." The new city council (under the Labor Party, PvdA) announced that urban renewal was to be its first priority. The goal of the urban renewal policy was to strengthen Rotterdam's residential function. In addition, a key priority was the decentralization of the city functions; in that vein, further construction of offices in the city center was called to a halt, though only temporarily. The period of urban renewal had a one-sided emphasis on the residential function. Hardly any attention was given to other urban services or economic activities. Besides a change in the content of urban policy, there was also a shift in the policy approach. The integral approach to spatial planning, covering all facets, made way for a problem-oriented approach.

Error! Unknown switch argument.

In response to the continuing suburbanization and the concomitant erosion of the economic base for urban services, the concept of the compact city was eventually introduced. This had the effect of broadening the urban renewal policy. Thus conceived, the wider policy of urban revitalization sought to emphasize the city in its entirety. This marked the beginning of the shift “back to the city.” In this third period (from 1985 onward), Rotterdam took on yet another image, the complete city. Initially, the aim was to restore the urban economy to health. The city was supposed to carve out a favorable position for itself relative to other regions (especially European regions). While strengthening the economic position of the city, investments in the cultural infrastructure were allocated an important role. Presumably, a good cultural climate would enhance the attraction of Rotterdam as a place for the private sector to set up business. Furthermore, cultural amenities were expected to promote the quality and the ambience of the city, to uphold the image of the city, and to make the city more liveable.

Local policy for the arts and culture 1945-1995

FRANKFURT AM MAIN

The development of policy for the arts and culture may be divided into four periods, just as done above for urban policy. In the first period after the war (1945-1965), policy gave little attention to the arts and culture. The attention this sector did receive was concerned with the democratization of culture, based on the ideal of the edification of the masses and the spread of culture. It was only after Hilmar Hoffmann (SPD) took office as commissioner of arts and culture that the culture policy became more clearly articulated. This point marks the beginning of a second period (1965-1977). Hoffmann was one of the first to recognize the significance of cultural amenities for the city. He set up a cultural program called Kultur für Alle. Its aim was to disseminate culture widely throughout the population.

After Mayor Wallmann (CDU) came to office in 1977, Hoffmann stayed on as commissioner of arts and culture. Their joint activities marked the beginning of a third period (1977-1990), known by its motto “Kultur für Morgen.” This period saw an expansion of the arts. The changes in culture politics led to an increase in funding for culture, which rose to over 11 percent of the municipality's total annual expenditure. The investments in cultural accommodation changed the image of Frankfurt in the eighties; the city became known as a cultural metropolis.

Partly as a result of the deteriorating financial situation at the local level, the municipal policy on culture came under increasing pressure in the nineties. During the eighties, the emphasis had been on construction of premises for cultural organizations. By the nineties, there was talk of closing some of existing institutions. In this fourth period (from 1990 onward), it is not certain that all of the institutions that were opened in the eighties will survive till the end of the century.

ROTTERDAM

Just as in the city's urban policy, three periods may be distinguished in the development of Rotterdam's policy for the arts and culture. The first period (1945-1974), known as the period of beauty, there was little government intervention in cultural affairs. The postwar period was preoccupied with the reconstruction of the city; the business community and private initiative formed the lifeline for cultural activities. In 1957, the commission for arts policy published a report that laid the basis for the arts sector as we know it. The main thrust of that policy was to emphasize the formative value of art and its role in intellectual development. In this

Error! Unknown switch argument.

context, the geographic and social distribution of cultural amenities is crucial. During the seventies, there was growing dissatisfaction with the policy for arts and culture that was being carried out in Rotterdam. Artists in particular felt that the municipality was biased toward economic development of the city and gave too little attention to development in the cultural area. In 1978, the Report on Arts Policy in Rotterdam was published. Considering the points of departure for this report, there were clear signs that the policy on arts and culture was about to make a transition to a second period. The aim of that period is captured in its motto: well-being. This report, which is steeped in that concept, forges a link between art and well-being. The aims are focused on the development of cultural amenities at the level of the district and neighborhood. With that aim, the field of community work was drawn into the picture. Cultural community workers used art as a means to stimulate cultural development in society at large.

The system of public services had to be revamped when the economy went into recession and the functioning of public administration was under discussion. This had repercussions on the policy for the arts and culture. It prompted the transition to a third period, in which the watchword was quality. Under the new regime, the themes of cultural development and well-being faded into the background. The economic importance of culture as a source of income for the city came to the fore, and the concept of quality was emphasized. The new emphasis was translated into a number of initiatives to improve and strengthen the cultural infrastructure. In addition, the connection between cultural policy and issues of urban design, demographic processes, and economic trends was made more explicit than ever. The ideal of an even geographic spread of cultural facilities was no longer upheld. It was replaced by the goal of bundled dispersal. More money was invested in Rotterdam's inner-city cultural accommodation than in previous years. The turn-around in the policy for urban development was reflected in the latest report on the arts sector, "Art and the City" (De Kunst en de Stad, 1993). Not only does that report discuss the economic significance of the arts, but it also devotes a great deal of attention to the links between culture policy and urban development.

Two cities, two projects: one tale?

In light of the above overview, it would seem that the connection between policy for the arts and culture, on the one hand, and urban development policy, on the other, has not always been ensured. Our periodization of the two policy sectors suggests that the arts and culture policy in Frankfurt has been given more emphasis in urban development since 1977. This has been the case in Rotterdam since 1985. Some interesting parallels between the two cities can be observed. The role and the function of cultural amenities in general - and of museums in particular - in the recent development of both city centers are bound to the specific historical context of the individual cities. Yet there is more at play than objective factors, such as a shortage of high-quality cultural amenities. When viewed against the backdrop of an increasing competition among cities, the recent culture policy also seems to be justified in terms of aesthetic concerns and marketing motives.

Neither Frankfurt nor Rotterdam is historically renowned as a city of culture; their claim to fame lies in the economic sphere. Nevertheless, both cities have invested great sums in cultural accommodation during the eighties and nineties. And they do not let this fact go unnoticed. The most visible outcome of this development can be seen in the concrete investments in projects. Two recently developed museum projects - the Museumsufer in Frankfurt and the Museum Park in Rotterdam - are analyzed in this study.

In both cities, the museum concentrations were built at a highly visible location in the inner city. And in both cases, these projects occupy - literally and figuratively - an prominent place in the city center. In Frankfurt and in Rotterdam, the museum projects were conceived on the basis of ideas about how the city should function in the future. Those ideas were derived from the fields of urban design and spatial planning.

In Frankfurt, the Museumsufer acts as an intermediary between two urban areas that are separated by the river. Having new museums on both banks of the River Main would supposedly reinforce the city's orientation toward the river. At the same time, those new facilities would lead to a better connection between the northern and southern parts of the city. At least, that was the assumption. With the construction of several new bridges, the river has been spanned in a physical sense. In this respect, the situation in Frankfurt resembles that in Groningen, where the new Groningen Museum acts as an entry gate to the city center. Similarly, Rotterdam is also characterized by its location on a river that flows through the city. Furthermore, in the context of the development of Rotterdam's docklands at the Kop van Zuid, here too the key issue is how to restore the relation between the city center and the river. The city has developed with its back to the water. That stance has created a division between Rotterdam and Rotterdam South. A number of projects have been undertaken to improve the connection and the physical cohesion between the city center and Rotterdam South. One of these projects is the Museum Park. This area acts as an extension of the inner city and as a link (intermediary) to the River Maas. Unlike the situation in Frankfurt, however, Rotterdam's Museum Park is still very isolated. Several roads encircling the area restrict access to the site. Thus, the connection between the various parts of the city is by no means optimal.

The location of the museum clusters in both cities calls for good design of the diverse museum buildings. In addition to the utility function, the symbolic and representative value of the structures is also important. No wonder, then, that the museum's architectural quality was accentuated in the development of the Museumsufer. In order to garner international prestige and to be able to compete with museum construction in other German cities, it was decided that Frankfurt should recruit top architects, not only in Germany but also abroad. In some cases, this was done by holding a competition or by commissioning multiple buildings. As a result, the American architect Richard Meier designed the Museum für Kunsthandwerk; Hans Hollein designed the Museum für Moderne Kunst; and Oswald Mathias Ungers was responsible for the renovation of the Architekturmuseum. The new Museum für Moderne Kunst illustrates where the priorities lie. It shows that the emphasis is on the creation of a built environment and that the element of prestige has to be taken into account in that context. At the time the architects were drawing up the plans, the art collection had not yet been put together. In earlier times, a museum was designed to accommodate the existing collection. In those days, the structure was meant to serve as an instrumental showcase. But here, it seems that the opposite was taking place. Not only does the architecture of the building overwhelm the art, but the museum building usurps the function of the art. The situation around the Museum für Moderne Kunst shows many similarities with the Museum of Modern Art in Atlanta. There, Richard Meier designed an imposing structure for a museum that was virtually devoid of a collection. Apparently, the museum thanks its existence to values that bear no relation to the appreciation of art in itself. In this way, the museum as an institution performs a very different function.

Like in Frankfurt, investments in Rotterdam's museum infrastructure should be seen as part of an effort to embellish the city as a whole. From that perspective, the Museum Park forms the

Error! Unknown switch argument.

cultural crown on the reconstruction of the city. A great deal of attention was given to elements of design. This is true of the design for the park, which was done by Rem Koolhaas. And this is also true of the individual institutions. Indeed, many visitors will come to take a look solely because of the design of the buildings. This trend in museum projects did not develop in isolation. It can also be traced in other sectors. For instance, housing developments such as Kattenbroek in Amersfoort and the Villes Nouvelles in Paris are also based on the architecture of the buildings and the features of urban design in the area.

Recent investments in cultural amenities in the city centers of Frankfurt and Rotterdam prove to be fairly similar with respect to the underlying motivation, the goals pursued, and the intended effect. The competition between cities - whereby each city tries to attract residents, firms, and visitors - is largely determined by economic interests. Their rivalry has prompted the cities' administrators to invest in specific cultural amenities. A striking element of the recent museum development is the fact that both Frankfurt and Rotterdam have achieved a far-reaching linkage with urban development.

The combination of a one-sided structure and a no-nonsense image - that of a banking city in the case of Frankfurt and a port city in the case of Rotterdam - led these cities to seek compensation and a balance in the level of services. In the eighties, it was felt that the city as a whole should be strengthened while the city center should be made more attractive. As part of that effort, policy for the arts and culture was linked to city marketing and to strategies for raising the economic potential of the city (see Logan and Molotch; Whitt; Knight). Peterson (1981) and several other authors emphasized that efforts to reinforce the local economy should not be aimed exclusively at investment in functions with a direct economic effect. They reiterated this standpoint, fully aware that the competition between cities is mainly concerned with economic factors. It is assumed that investment in cultural amenities creates a favorable climate for investors, potential residents, and tourists from the country itself and abroad. In this respect, the investments may be considered an element of development policy, as defined by Peterson (1981). When the time is ripe, a deliberate effort is made to develop various features that reflect the spirit of the times. That moment arrives when the economic basis of the cities is subject to change and the absolute and relative location of a city takes on a different meaning than it had during the industrial era (see Knight, 1982, 1991). Each period of urban development has its own accents and context-bound local strategies to promote urban growth. The concept behind the concentration of museums is based less on the content than on urban design and architecture. As a result, substantive artistic objectives are made subservient to other factors of local policy. In many cases, the investments are justified on the grounds of economic, aesthetic, and marketing motives. Both of the museum projects have become the cities' hallmark and serve as an urban calling card, so to speak.

There is not much use in making generalizations, since the local level is characterized by unique patterns and variations. Nevertheless, it is interesting to note that similarities do exist. Discounting the differences in phasing, we see parallels in the urbanization tendencies. There are also parallels in the development of the policy for the arts and culture. The tale of the two cities investigated here does not seem to be unique, however. Similar processes may be observed in many cities of Western Europe and North America.

Two cities, two projects: one game?

The second topic central to this study is how decisions were made on the recent local policy

Error! Unknown switch argument.

in general and on the selected museum projects in particular. The cities are now in a state of transition. That may be observed in the policies and the theories concerning the city. The city has regained recognition as a node of social, economic, and cultural activity. Furthermore, there is greater appreciation of the fact that cities do not perform as autonomous domains. It is now generally accepted that urban developments are influenced by external factors (see Peterson, 1981; Kreukels, 1985). This implies that specific characteristics of the city and non-local factors impinge upon the city's development. According to this view, neither urban policy nor urban planning can be seen in isolation. Policy and planning take shape in an administrative and social context that is bound to place and time (see Kreukels, 1979). It is assumed that both governmental and social institutions influence the conduct of actors. In view of the increased competition between cities and the recent decentralization tendencies, there is greater need for cooperation between the government and the business community (see Stone, 1989). In the context of urban revitalization policy, public-private partnership is often called for, especially in strategic projects. The investigation of decision-making on the selected museum projects took place against the backdrop of these theoretical hypotheses.

In Frankfurt, there were three actors from the public arena who had an extremely strong influence on the development of the Museumsufer project. One of them was the commissioner for the arts and culture, Hoffmann. In the course of 20 years, he left his mark on the policy for the arts and culture. Mayor Wallmann also played a prominent role. And the third main player was commissioner Haverkamp. The fact that few problems arose when the plan was finally realized was largely due to the city's economic position. Frankfurt's financial situation allowed the administration to make major investments in the construction and renovation of museums.

In Rotterdam, it was mostly top bureaucrats who took the initiative. It was Bakker, the director of the Agency for Urban Development and Housing, who was mainly responsible for the project. During the eighties, he brought the Museum Park plan into the development stage, in cooperation with Commissioner Linthorst, who was in charge of the arts and culture. The construction and renovation of museums is highly dependent on investment decisions. Therefore, it is surprising that there was neither cooperation nor coordination between public and private parties with regard to the cultural projects studied here. In the case of Frankfurt, one would expect the banks in particular to make a commitment to the museum project. However, with regard to both the financing of the projects and the planning of their content, Frankfurt exhibited a high degree of local autonomy. Our investigation did not clarify why private investors did not contribute to the realization of the Museumsufer. We can only guess.

Perhaps the local government did not want to broaden the coalition, for fear of provoking conflicts of interest and stoking up dissent. It is easy to win the game if there are no other players. In Frankfurt, the entire development was designed in such a way that it would not have to be interrupted while the development was in progress. To keep the ball rolling, the development was not governed by an integral vision. Instead, the approach was incremental; the projects were tackled one at a time.

Perhaps it was vanity that made all the difference. Could it be that the politicians responsible for the development wanted to leave their mark - and their names - on certain buildings and districts in the city? This would explain the fact that the museum projects are clearly geared towards making a visual and aesthetic impact. It is conceivable that private investors are more interested in sponsoring temporary events, such as exhibits, rather than in pledging their support for structural investments.

Error! Unknown switch argument.

Besides the fact that private parties were not involved in the decision-making or the financing of either of the museum projects, there is another party that is conspicuously absent. It is striking that where development in the realm of the arts and culture is intended to strengthen the city as a whole, the arts sector itself is often left out of the game. Here too, the question arises whether the museum sector was deliberately kept out of the decision-making or had distanced itself from the process. On the one hand, the initial reaction of the museum directors was positive when presented with a proposal to either expand or replace their premises. The museum in question would benefit from conforming to the demands posed by the times and the public. On the other hand, the museum administrators are often less enthusiastic about an overall increase in the number of museums. For instance, several of the responsible museum directors sent a formal request to the municipality of Rotterdam asking the authorities not to initiate any further increase in the number of museums. And they had good reason to do so. When museums are increasingly dependent on their own efforts to raise funds, it is clear that the more museums, the more competition for sponsors and (potential) visitors.

The historical and social context largely determines which functions will draw investment. Personal and urban ambitions underlie the decision to go ahead with a plan. The plans for the Museumsufer in Frankfurt and the Museum Park in Rotterdam were implemented under the dominant guidance of the local administration. In addition, the local government worked in a very soloistic manner. It showed much less inclination than local government in American cities to work together with the business community.

Concluding Remarks

This study has shown that the decision to build or renovate cultural facilities in general and museums in particular is often based on the desire to enhance the attraction of a city. A city is supposed to draw the attention of potential business establishments, residents, and visitors. A wide range of (opportunistic) arguments play an important role. These arguments do not derive directly from any artistic or aesthetic need. Rather, they are based on the ambitions of cities and the individuals who run them. At a time when cities would like to advertise themselves as cultural metropolises, cultural facilities are thus used as means to achieve ends other than artistic ones.

It remains unclear whether or not the close relation between urban development and the arts sector that existed during the eighties actually improved the quality of the sector in general. Furthermore, it is not entirely certain that this sector will continue to get more attention. In Frankfurt and Rotterdam, it proves that the policy of the past several years has often been based on investments in the cultural infrastructure, which we might refer to as the hardware. In contrast, much less funding was available for the software - cultural activities, programming, and experimentation. In this respect, it would seem that the building (the wrapping) is often more important than the art it contains (the product). At some point, this reversal in priorities might backfire. It could be detrimental to the existing institutions. Moreover, it could make the city very vulnerable to (external) factors (see Bianchini, 1993). For a while, the new complexes and facilities are a success, drawing crowds. That can change in time, perhaps suddenly, especially when the investment is restricted to the building itself. The emphasis on the built environment is a consequence of the fact that the policy on the arts and culture was largely dominated in the eighties by a concern with physical planning and

Error! Unknown switch argument.

urban development. In the short term, it seems that both sectors are taking advantage of this situation: the city benefits, and so do the individual institutions. The city benefits from the presence of a number of new and renewed institutions. Those institutions that had to cope with a shortage of space and obsolescent buildings could benefit from the new premises. On the one hand, the city center has been embellished, and the developments have given the museum sector a positive impetus. On the other hand, the interests of the arts and culture have been misrepresented. The investments in the cultural infrastructure in general, and in museums in particular, often bore little relation to the intrinsic value of the arts sector. And it is therefore doubtful that the city and the arts sector will be well served by the developments in the long run. The attention devoted to cultural amenities in the recent urban development shows signs of being a whim of fashion. This development appears to be very closely tied to the times and the situation. By implication, as soon as the arts and culture become less fashionable, the attention will fade. Accordingly, investments will stop and museums will turn into empty shells. The experience in Frankfurt already suggests that all kinds of austerity measures have cut deeply into the arts and culture sector. One wonders if all of the museum institutions that were opened during the eighties will still be open in the year 2000. It should be kept in mind that German cities have a high degree of autonomy; they have a great deal of freedom regarding investments in the area of culture. By the same token, the financing can be retracted just as easily if the economy takes a downturn.

In Rotterdam's Museum Park, a number of institutions have had trouble staying afloat. One of the organizations under threat is the Netherlands Architecture Institute. The financial means that have been made available are completely inadequate to give that institution real substance. At least, that is the gist of the alarming reports published in the newspapers.

For the future, it would seem wise to seek closer ties with established local disciplines in the arts and draw upon their specific potential. In this way, it would be possible to make differentiation in urban profiles the determining factor in the development of focal points in the policy on public services. More emphasis should be given to utilizing and recognizing a city's own qualities instead of imitating other cities. Homing in on local resources should get priority over the pursuit of fame and prestige. The only way to really distinguish one's own city from the rest is by pursuing differentiation and specialization in the area of the arts and culture.

There is another striking aspect of the extensive ties between urban development and the arts sector in the eighties and nineties. It is the undeniable fixation on the city center. The attention devoted to cities seems to be all-pervasive. City centers are presented as places of repose, with a concentration of quality services, including high-end shops and cultural amenities. On the one hand, the priorities in spatial policy are attuned to the changing social context. On the other hand, existing urban structures are still the point of departure for spatial policy. This observation is all the more surprising in light of the increasing importance assigned to the regions and the concurrent attention given to multi-nodal structures in the literature. Apparently, the distribution of functions and services across peripheral settlements - called "edge cities" by the American writer Garreau (1991) - has proceeded much less rapidly than expected in Dutch and German cities. And it seems that the trends in society at large that were sketched earlier have less impact on the functioning of city centers than is generally assumed. Besides a number of changes in the functions of the city centers, the city center might continue to perform as a premier location for high-quality services, including cultural amenities. In that event, not all urban functions would be spread evenly over an

Error! Unknown switch argument.

expanding urban region. Rather, the old centers would be more likely to start specializing (see Friedrichs and Goodmann et al., 1987). That would imply that the city could retain a specific function. It could remain an attraction in the future, precisely because of its exclusive and high-quality services. And that means that the city and culture would continue to be inextricably linked.

Error! Unknown switch argument.